

Ch.A.Sabirova, Sh.E.Yakubova,
D.F.Yusupov, A.T. G'aniyeva,
M.B. Axmedova

PEDAGOGIK MAHORAT

ISBN 978-9910-06-529-3

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH INNOVATSION UNIVERSITETI**

**Ch.A.Sabirova, Sh.E.Yakubova, D.F.Yusupov,
A.T. G‘aniyeva, M.B. Axmedova**

PEDAGOGIK MAHORAT

DARSLIK

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 37.013(075)

KBK: 74.00

P 16

Pedagogik mahorat [Matn]: darslik / Ch.A.Sabirova, Sh.E.Yakubova, D.F.Yusupov, A.T. G‘aniyeva, M.B. Axmedova. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 186 b.

Ushbu darslik pedagogik yo‘nalish o‘qituvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, davlat ta‘lim standartlari va namunaviy o‘quv dastur mazmuniga mos keladi.

Ushbu darslik hozirgi kunda “Pedagogik mahorat” fanida erishilgan eng so‘nggi yutuqlar nuqtai nazaridan yondashgan. O‘qituvchilik kasbi – hamisha ulug‘ kasb sifatida e‘zozlanib kelinadi. Shuning uchun ushbu kasbiy faoliyatning ilmiy - nazariy va amaliy - metodik asoslari yildan yilga o‘z xususiyatlarini boyitib bormoqda. Darslikda “Pedagogik mahorat” fanining nazariy va metodologik asoslariga, mazmuni, funksiyasi, tarkibiy qismlariga, ularning vazifalariga jiddiy e‘tibor berilgan. Shu bilan birga, o‘quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarishda o‘qituvchilar va tarbiyachilarning o‘z kasbiga milliy-ma‘naviy jihatdan munosabati qanday bo‘lishi kerakligi yoritilgan. Darslikda ta‘lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarga, tarbiyachilarga, pedagogik faoliyatga tayyorlanayotgan o‘qituvchilarga kasbiy pedagogik mahoratni egallash hamda uni uzluksiz takomillashtirib borish to‘g‘risida har tomonlama mukammal tavsiyalar berilgan.

Tuzuvchilar:

Ch. A. Sabirova – Urganch innovatsion universiteti “Pedagogika va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent;

D.F.Yusupov – Urganch innovatsion universiteti ta‘lim sifatini ta‘minlash departamenti boshlig‘i, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent;

A.T. G‘aniyeva - Urganch innovatsion universiteti “Pedagogika va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi, Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi;

M.B. Axmedova - Urganch innovatsion universiteti “Pedagogika va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi.

Mas‘ul muharrir:

T.Utebayev – Nukus davlat pedagogika instituti pedagogika fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

S.U. Xodjaniyazov – Urganch davlat universiteti pedagogika fanlari doktori, professori

X. Babajanov – Urganch innovatsion universiteti professori

ISBN 978-9910-06-529-3

© **Ch.A.Sabirova, Sh.E.Yakubova, D.F.Yusupov, A.T. G‘aniyeva, M.B. Axmedova., 2025.**

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasiga, aqliy salohiyatiga hamda kasbiy mahoratiga nisbatan alohida mas'uliyat yuklangan. Hozirgi kundagi global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o'qituvchisidan pedagogik mahoratni, o'tkir irodani, pedagogik-psixologik bilimlarni, o'z fanini chuqur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo'lishini talab qiladi. Ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar o'qitish shakllarining optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Shaxsni har tomonlama barkamol inson darajasida tarbiyalash nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, juda qadim zamonlardan buyon ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk kishilari jalb etilgan. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi, mazmuni, nafaqat, shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. Ushbu tajribalar o'qitish shakllarida foydalaniladigan o'qitish qonuniyatlarini, prinsiplarini ijodiy qo'llashda, ilmiy bilishga doir g'oyalarni, nazariyalarni, qonuniyatlarni amaliyotga tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi – O'zbekistonning porloq kelajagini barpo etuvchi, dunyoga mashhur mutafakkir va olimlarning davomchisi bo'lgan yosh avlod ta'lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxsdir. Shunday ekan, o'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi, uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o'rtasidagi obro-e'tibori hozirgi zamon talablariga mos bo'lishi shart. O'qituvchi barkamol avlod ta'lim-tarbiyasi uchun javobgar bo'lib, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'rnak bo'lishi va pedagogik mahoratini ham namoyon eta olish, shu bilan birga, yetuk o'qituvchi sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur. Pedagogik mahoratga ega bo'lish, o'qituvchi uchun ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlovchi zamin bo'libgina qolmasdan, ayni vaqtda uning jamiyatdagi obro-e'tiborini ham oshiradi, o'quvchilarda unga nisbatan hurmatni yuzaga keltiradi.

Yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi bolani tushuna olishi, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lishi, har qanday pedagogik vaziyatni to'g'ri baholashi, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etishi lozim va pedagogik faoliyati damomida o'quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g'oyalarni hayot bilan bog'lay olishi lozim. "Pedagogik mahorat" fanining asosiy maqsadi bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy mahorat, ijodkorlik ko'nikmalarini hosil qilish, muomala madaniyati, pedagogik texnika malakalarini shakllantirish, o'qituvchilik, tarbiyachilik mahoratining dastlabki malakalarini tarkib toptirishdan iboratdir. "Pedagogik mahorat" fani kuzatuvchanlik, ijodkorlik, ilg'or pedagogik tajribalarni mustaqil o'zlashtirish sirlarini o'rgatadi. O'qituvchilar o'qish va o'qitish jarayonida diqqatni taqsimlash, bilim, ko'nikma va malakalar, psixik holatlarini boshqara olish va pedagogik texnika madaniyatini mustaqil o'zlashtirish malakalarini shakllantirishga e'tibor qaratadilar. Hozirgi kunda darsliklar, kommunikatsion axborot texnologiyalari qanchalik rivojlangan bo'lmasin, pedagogik amaliyot, ta'lim – tarbiya ishlarining muvaffaqiyati tom ma'noda o'qituvchining bilimiga, uning kasbiy mahoratiga bog'liq. Shu nuqtai – nazardan birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "Tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy bilim berish, ularning ta'lumotini, malakasini oshirish kabi paysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz. Mening fikrimcha, ta'lim - tarbiya tizimini o'zgartirishdagi asosiy muammo shu yerda. O'qituvchi o'quvchilarimizga zamonaviy bilim berishini talab qilamiz. Ammo zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak" – deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, har bir yosh mutaxassisni puxta ilmiy - nazariy bilimlar bilan qurollantirish, egallagan ilmiy bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llash uchun ko'nikma va malakalarini rivojlantirish ,albatta, oson ish emas. O'qishga ilmiy, ongli munosabat bilan qaraydigan, mustaqil fikrlaydigan, mukammal ma'lumotlarni egallashga layoqatli, bilish faolligi va aqliy mehnat madaniyatini o'zida mujassamlashtirgan yoshlarni voyaga yetkazish - muhim vazifadir. Kasbiy pedagogik ta'lim yo'nalishida "Pedagogik mahorat" fanini o'qitishni yanada takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish

hozirgi kunning dolzarb muammosi sifatida tan olinmoqda. Darslik hozirgi paytda o'qituvchi mahoratini zamon talablari darajisida rivojlantirish yuzasidan tadqiq qilingan so'nggi ilmiy yangiliklar, axborot kommunikatsion texnologiyalar o'qituvchi kasbiy mahoritini oshirishdagi ma'lumotlar bilan boyitildi. Mazkur darlikda G'aniyeva Adiba Tursinboy qizining "Kognitiv texnologiyalar yordamida bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirish tizimi" mavzusidagi falsafa fanlari bo'yicha dissertatsiya ishidan ham foydalanildi. Mazkur ma'lumotlar oliy ta'lim muassasalari o'qituvchi va o'quvchilariga mo'ljallangan bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, nazariy va amaliy bilimlarini chuqurlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

**1-mavzu:Pedagogik mahorat haqida
tushuncha, uning o‘qituvchi kasbiy
faoliyatida tutgan o‘rni va ahamiyati.
Pedagogik mahorat kursining vazifalari,
pedagogik faoliyat va pedagogik mahorat
strukturasi.**

Reja:

- 1.Pedagogik mahorat tarixi va maktab amaliyotida o‘qituvchi mahorati masalalari.
- 2.Pedagogik mahorat fani haqida tushuncha.
- 3.Fanning asosiy vazifalari va tarkibiy qismlari.

Tayanch tushunchalar: *O‘qituvchi shaxsi, kasbiy fazilatlar, pedagogik mahorat, pedagogik texnologiya, pedagog , qobiliyat, pedagogik texnika, innovatsiya, texnologiya, psixologiya, pedagogik jarayon.*

1.Pedagogik fikr tarixi va maktab amaliyotida o‘qituvchi mahorati masalalari.

“Mustaqil respublikamiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri - yuqori malakali kadrlar tayyorlashdan iboratdir. Respublikamizda taraqqiyot va o‘zgarishlarga boy hozirgi paytda yoshlarning har tomonlama kamol topishi davr talabi va ehtiyojidir. Maktablarimiz ma’naviy baquvvat, bilimli, o‘z mustaqil Vatanimizdan faxrlanish tuyg‘usiga boy kishilarni tarbiyalashi kerak. Bu esa ta’lim-tarbiya oldidagi murakkab, keng ko‘lamli muammolardan biridir. Xalq ta’limi tizimida hal qiluvchi inson - o‘qituvchidir. Agar o‘qituvchi ijodkor va izlanuvchan bo‘lsa, o‘quvchi bilim darajasi ham baland bo‘ladi. O‘qituvchilarimiz bugungi zamon talablariga mos bilimlar sohibi, yangilangan ta’lim mazmunini egallagan bo‘lishlari kerak. Pedagog xodimlar o‘zlarining kasb ko‘nikmalari, muallimlik mahoratlarini doimo takomillashtirib borishlari shart, deb ta’kidlanadi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda. O‘qituvchi kasbining nozikligi, mas’uliyatliliigi va murakkabligi hamda sharaflilik ekanligi to‘g‘risida mulohazalar, muallimning mahorati, ularga qo‘yiladigan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, munosabatga kirishish mahorati, muomala madaniyati Sharq mutafakkirlarining asarlarida o‘z ifodasini topgan.Sharq ma’naviy madaniyatining xilma-xil jihatlari,ayniqsa, Uyg‘onish davrida juda rivojlangan bo‘lib, bu davrda yashab ijod etgan Abu Nasr

Forobiy, Al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab mutafakkirlarning ijodlari pedagogik tafakkur taraqqiyoti yosh murabbiylarning ma'naviy-axloqiy kamolotida muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Sharqning buyuk allomasi, qomusiy olim Forobiy (873-950) muallimning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan. "O'qituvchi, - deydi Forobiy, - aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarni to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur. Shu bilan birga o'z ornomusini qadrlashi, adolatli bo'lishi lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi", -deb ta'kidlaydi. Mutafakkir o'qituvchi shaxsiga xos qator fazilatlarga xolisona, odilona, oqilona sharh berish imkoniyatiga erishgan buyuk zotdir. Shuning uchun mazkur sharhlar, ilmiy ilovalar, teran fikrlar, ibratli mulohazalar ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Mazkur muammo yuzasidan mulohaza yuritgan atoqli olim Abu Ali ibn Sino (980-1037) ning fikricha, "... O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bola tarbiyalash uslublarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchining butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim". Abu Ali ibn Sino mulohazasiga ko'ra tarbiyachi dastlab bolalarni yaxshi ko'rishi, hurmat qilishi, ular bilan xushmuomala bo'lishi shart. Agar bola ishni yaxshi bajarsa, uni o'z vaqtida rag'batlantirish, gohida maqtab qo'yish, aksincha bo'lganda esa, unga tanbeh berish kerak. "Tanbeh bolaning izzat-nafsiga tegadigan bo'lmasligi lozim, o'quvchiga murosasozlik qilish esa bolaning o'zboshimcha bo'lib qolishiga olib boradi", - deydi Ibn Sino. Abu Ali ibn Sino (980-1037) – Sharqning ulkan qomusiy olimi, jahon ilmi va madaniyatining eng mashhur namoyondalaridan biri. U axloq to'g'risidagi fikrlarida axloqiy fazilatlarni ulug'ladi va axloqiy illatlarni, yomonlikni keskin qoraladi. Olim ta'lim-tarbiya masalalariga jiddiy va ijodiy yondashgan. Uning bolani tarbiyalash va o'qitish borasidagi ko'p fikrlari o'zining chuqur mazmuniga egaligi, insonparvarligi va teranligi bilan kishini hayratda qoldiradi.

Ibn Sino o'qitish jarayoniga katta ahamiyat bergan va uni tubandagi tarzda tashkil qilishni zarur, deb hisoblaydi:

- O'quvchini birdan kitobga jalb qilib qo'ymaslik kerak;
- O'qitish asta-sekin, osondan qiyinga o'tish yo'li bilan olib borilishi lozim;
- O'quvchilar bilan amalga oshiriladigan tarbiya ularning yoshiga mos bo'lishi shart;
- O'qitish jamoa tarzida uyushtirilishi darkor;
- O'qitish o'quvchining mayli va qobiliyatini hisobga olgan holda olib borilishi zarur;
- O'qitish jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borilishi shart.

Ibn Sino tarbiya masalalari ifodalangan asarlarida o'qituvchining roliga katta e'tibor bilan qaragan. Tarbiyachi tanlashni muhim masala deb hisoblagan. U bola 6 yoshga to'lishi bilan uni ustoz tarbiyasiga berishni tavsiya qiladi. Tarbiyachi rostgo'y, dono, odil, ozoda kiyinadigan, xushmuomala bo'lishi zarurligini uqtirib, yosh avlodni o'qitadigan hamda tarbiyalaydigan kishilar oldiga bir qancha talablar qo'ygan. Uning fikricha:

- Tarbiyachi – bolalar bilan muomalada bosiq bo'lishi kerak.
- Muallim o'quvchilar ta'limni qanday o'zlashtirayotganini kuzatib borishi kerak.
- O'qitish jarayonida muallim har xil usullarni qo'llashi darkor.
- Tarbiyachi o'quvchining xotirasi va boshqa aqliy qobiliyatlarini bilishi lozim.

Tarbiyachi bolalarni tarbiyalashda tegishli jazo choralari qo'llashi, o'tilganlarni takrorlashga majbur qilish orqali ularni fanga qiziqtirishi lozim. Tarbiyachi o'z fikrini o'quvchiga bayon qilishdan oldin undan masalaning mohiyatiga o'zi tushunib olmog'i, keyin uni qisqa adabiy tilda tushuntirishi, ortiqcha gapirishdan qochishi kerak. Har bir fikr haqiqat bilan tasdiqlanishi, bolalarda hissiyot uyg'otadigan bo'lishi lozim. Ibn Sinoning fan va ta'lim-tarbiya, o'qituvchilar haqidagi fikrlari uning ana shu masalalar bo'yicha chuqur bilim va katta tajribaga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Yusuf Xos Hojib (XI asr) – buyuk olim, zabardast dostonnavis, tadbirkor davlat arbobidir. Uning pedagogik qarashlarida xalq bilan birga bo‘lish, adolatparvarlik g‘oyalari asosiy o‘rin tutadi. Olimning fikricha, insonning ulug‘ligi, aql-idroki, so‘zlash qobiliyati, bilimi, uquvi hunarga egaligidir.

O‘quv qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘lur,

Bilik kimda bo‘lsa, bedug‘lu alur.

O‘qishlug‘ o‘qar-ul biliglig bilir,

Biligli, o‘qigli tilikka tegir.

Yusuf Xos Hojibning uqtirishicha, har bir kishi jamiyatga munosib bo‘lib kamol topmog‘i kerak. Farzandlar tarbiyasi nihoyatda erta boshlanmog‘i shart. Shundagina ularning noo‘rin xatti-harakatlariga berilishining oldi olinadi. Buning uchun maxsus tayyorlangan, puxta bilimga ega bo‘lgan, ezgu niyatli va pokiza murabbiy taklif etilishi kerak. Shundagina bolalarimiz to‘g‘ri tarbiya oladi. Husayn Voiz Koshifiy (1440-1505) – notiqlik, adabiyotshunoslik, fiqh, ilmi nujum, tarix, hisob ilmi, o‘ymakorlik va ganchkorlik va axloqqa doir asarlar yaratgan mutafakkirlardan biridir. Koshifiyning uqtirishicha insonni ta‘lim-tarbiya orqali qayta tarbiyalash bilan aqliy qobiliyatni o‘stirish mumkin. Buning uchun bolaga yaxshi ta‘lim-tarbiya berish uni yaxshi sifatlarini o‘stirishga, uni nojo‘ya xatti-harakatlardan qaytarish lozim. Alloma o‘qituvchilarga bolalarni tarbiyalashda quyidagi usullarni qo‘llashni ilgari surgan: nasihat, tanbeh berish, amr-u farmon, majburiyat qo‘yish. Koshifiy o‘z pedagogik qarashlarida bolalarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish masalasiga alohida e‘tibor berib, ota-onalar va muallimlardan shuni talab etagan. Bu masalada oilaviy va tashqi muhit muhim o‘rin tutadi. Uning fikricha, “murabbiy bolaga nasihat va ta‘lim berishda lutf va odob qoidalarida qat‘iy turishi, ularga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida unga pand berish yaramaydi. Balki xilvat joyda bolaga gapirish darkor. Agar murabbiy nasihat berishning fursati kelganini bilsa unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim. Chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe‘l bo‘lish maqsadga muvofiqdir”.

Tarbiyachilik san‘atida ustozni nihoyatda ulug‘lab shunday yozadi:

Faromush qilmagil san haqi ustod,

Ki oningdindurur ilmingga bunyod.

Agar ustodinga mehring yo‘q o‘ldi,

Degilkim ilmim mani mavq o‘ldi.

Kishikim qildi ustodiga xizmat,

Zamoni o‘tmadi tobt ul izzat.

Koshifiy yaxshi ustozdan olgan pand-nasihatga quloq solmay behuda yo‘llarda yurgan farzand o‘zini-o‘zi rasvo qiladi, deya nasihat beradi.

Nasriddin Tusiy o‘zining “O‘qituvchilarni tarbiyalash to‘g‘risida” degan asarida shunday deydi: “O‘qituvchi munozaralarni olib borishi, rad etib bo‘lmaydigan darajada isbot qilishni bilishi, o‘z fikrlarining to‘g‘riligiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumalari mantiqiy ifodalanadigan bo‘lishi lozim... O‘qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo‘pol va qattiq bo‘lishi mumkin emas. Dars paytida o‘qituvchi o‘zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin”.

Yetuk mutafakkir Abdurahmon Jomiy o‘z asarlarida bola dunyoqarashining kamol topishida maktab va muallimning roliga katta baho beradi. Uning fikriga qaraganda, muallim aqlli, adolatli, o‘zida barcha yuksak fazilatlarni mujassamlashtirgan bo‘lishi kerak. O‘zini nomunosib tutgan odam hech vaqt boshqalarga bilim bera olmaydi, degan fikrni bildiradi.

“Ustoz, muallimsiz qolganda zamon, Nodonlikdan qora bo‘lurdi jahon, - deb xitob qiladi”,- u “Iskandar xirodnomasi” asarida. Alisher Navoiy (1441-1501) – buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri. Bu inson kamolotiga bag‘ishlangan va pand - nasihatlariga boy didaktik asarlar yaratgan. Sharq an‘analariga ko‘ra yaratilgan “Maxbub ul-qulub” asarida she‘riyat sultoni o‘z zamonasidagi barkamol insonga xos fazilatlarni aks ettirgan. Navoiy bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilgan. Uning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, farzandlarni bilimli qiladi. Demak, xalqni ma‘rifatli qilishda maktabning roli kattadir. U bu xususda fikr yuritar ekan, eski maktablarda domlarning bilimi hayot cheklagan, ular ta‘lim-tarbiyadan mutlaqo xabarsiz., lekin diniy bilimlar yetarli bo‘lmasa ham, davlatga diniy rasm-rusumlarni bajarishga

mohir, ruhoniylarga, aldorlarga ta'zimkor va sadoqatli kishilar bo'lgan. Bunday muallimlarning vazifasi ko'pincha masjidi imomlik yoki so'fiylik qilish, har xil diniy marosimlar va urf-odatlarida qatnashishdan iborat edi. Ularni Alisher Navoiy "Maktab tutuvchi – gunohsiz yosh bolalarga jafo qiluvchidir", deb ta'rif beradi.

Shoirning bunday muallimlarga bergan ta'rifi ularning haqiqiy qiyofasini ochib beradi. Ular g'oyatda rahmsiz, bag'ritosh, aft-angorlaridan doim zahar tomib turadigan kishilar bo'lgan. Zero, o'sha paytda maktablar uchun maxsus o'qituvchilar tayyorlash, mavjud muallimlarning saviyasini oshirish, o'qitish usullarini yaxshilash masalalari bilan hech kim qiziqmagan va bu ishlar bilan shug'ullanadigan muassasa ham bo'lmagan.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, Navoiy yosh avlodni tarbiyalash –o'qitish ishini tasodifiy kishiga topshirishni qoralagan. U o'qituvchiga eng yuksak talablar qo'ygan. O'g'il-qizni tarbiyalash va unga ilm berish, qobiliyatini o'stirish uchun nihoyatda bilimdon va usta tarbiyachi bo'lishi kerakligi va bolalarga ta'lim-tarbiya beradigan o'qituvchilar yoshlarga ilm, odob o'rgatish mahoratiga ega bo'lishi, o'qitish yo'llarini yaxshi bilishi zarurligini uqtiradi. O'zbek adabiyotining dahosi o'z asarlari va ilmiy qarshlarida o'qituvchilik qobiliyati va uning obro'si, odobi yuzasidan alfozli mulohazalar yuritadi. Alloma ijodiy yondashuvsiz hech bir faoliyatni tasavvur qila olmaydi. Ana shu boisdan uning asarlarida odob, axloq, ziyraklik, irodaviy kuch, poklik, samimiylik xislatlari asosiy o'rinni egallaydi. O'qituvchining har jihatdan ibrat va namuna bo'lishlari ta'lim va tarbiya garovi ekanligiga ishora qilgan. O'qituvchining kasb mahoratini tarbiyalashning mohiyati to'g'risidagi mulohazalar "Qobusnoma", "Xotamnoma", "Qutadg'u Bilig" kabi buyuk asarlarda ham bayon etib berilgan. Chunki, bu asarlarning barchasi odobnomaning xuddi o'zginasi bo'lganligi sababli tarbiyachi-murabbiyning o'ziga xos xislatlarining shakllanish bosqichlari ifodalab berilgan.

XVIII-XIX asrda davom etgan Turkistondagi jadidlar harakatining asoschilaridan biri, buyuk ma'rifatparvar o'qituvchi, mohir tadqiqotchi Abdulla Avloniy ta'lim tizimi, o'qitishni takomillashtirib, o'qituvchilar malakasini oshirish, bo'lg'usi o'qituvchini tayyorlash muammolariga mutlaqo yangicha yondashgan

olimdir. Uning fikricha ijodiy izlanish, o'qish va o'qitishning yangi shakli, uslub hamda vositalarini qidirish o'qituvchining eng muhim sifatlaridan biridir, - deb ta'kidlaydi.

Ahmad Donish (1827-1897) – matematika, falakiyot, geografiya, tibbiyot, tasviriy san'at, tarix va falsafiy bilimlarni mustaqil ravishda egallab, o'z davrining ilg'or bilimli kishisi bo'lib etishadi. U o'zining ta'lim-tarbiya, axloq va nafosatga doir fikr-mulohazalarini bir qator asarlarida ifodalagan mutafakkirdir.

Zukko olim kasb tanlash va uning odamlarga, jamiyatga foyda keltirishiga e'tibor berish kerakligi haqida bildirgan fikrlarida axloqmasalasiga katta e'tibor berganini ko'ramiz. U o'qituvchini talablarga kuchli ta'sir etuvchi shaxs deb biladi. Uning ta'kidlashicha, o'qituvchilik kasbini tanlaganlar pok niyatda bo'lishi nihoyatda zarurdir, chunki ular o'zlaridagi axloqiy kamchilikni yosh avlodga tarqatadilar. Demak, Ahmad Donish o'qituvchining axloqiy qiyofasiga katta e'tibor beradi. U o'qituvchidan yosh avlod manfaatini birinchi qo'yishni talab qiladi. O'qituvchi o'quvchi va o'qituvchilarga ko'p bilim berish, o'z bilimini oshirish va chuqurlashtirish uchun o'z ustida ko'p ishlashi lozimligini ta'kidlaydi. Bundan ko'rinadiki, Ahmad Donish o'qituvchi kasbiga nisbatan jiddiy talab qo'yadi. U go'zal axloqlilik va chuqur bilimdonlikni o'qituvchining beqiyos fazilati deb biladi. Zero, u o'qituvchi timsolida odamlar, binobarin, yoshlar o'rtasida ilm-ziyo sochuvchi ma'rifatparvarni ko'rishni orzu qiladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1885-1919) – adabiyot, tarix, siyosatshunoslik, dramaturgiyani chuqur egallagan. U ma'rifat, ilm-fan, badiiy ijod sohasidagi butun faoliyatida millatimiz madaniyati, ma'naviyatining ravnaqi uchun kurashib, buyuk siymo sifatida shuhrat qozongan holda ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarni bayon etdi. Ustoz ta'lim-tarbiya haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni rivojlantirish kerakligini bayon etadi. Kattalar va muallimlarga murojaat qilib, ularni yoshlarni bilimli qilishga, mehnatga jalb etishga da'vat etadi.

M.Behbudiy o'qituvchilarga qarata ta'lim-tarbiya ishlarini ijtimoiy hayot, jahon miqyosida sodir bo'layotgan voqealar bilan bog'liq holda olib borishni talab etadi. Shunday qilib, O'rta Osiyo mutafakkirlari va o'zbek ma'rifatparvarlari o'qituvchi kuchli xotiraga, iroda va tafakkurga, aql-zakokatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi, ko'zlangan maqsadni amalga oshirish yo'lida jonbozlik, qat'iyatlilik ko'rsatishi, o'quvchilariing ruhiy dunyosiga to'g'ri yo'l topa olishi, ularga ta'sir o'tkazishi, vijdonli, samimiy, odobli, nazokatli, ishchan, mas'ul shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishi zarur ekanligini o'z asarlarida ta'kidlab o'tadilar.

Sharq mutafakkirlari o'qituvchi o'zi o'qib tursagina - o'qituvchi bo'la oladi, agar o'qishni to'xtatib qo'yar ekan, unda o'qituvchilik ham o'ladi, deb haqqoniy aytgandir. Bu haqiqatni yoshi qancha bo'lishidan, pedagogik mahoratidan, qanday da rs berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar yaxshilab bilib olishlari lozim.

Eng qadimgi davrlardan VII va VIII asrgacha bo'lgan pedagogik fikrlarda o'qituvchi-ustoz, shogird va ularning jamiyatdagi o'rni mahorati haqida ko'p fikrlar bayon etilgan. Imom Buxoriy (810–870) islom olamining buyuk muhaddislaridan biri bo'lib, uning ustozlik san'ati borasidagi fikrlari islom ta'limoti va ilmiy an'analar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. U ilm olish, ilmni yoyish va ustoz-shogird munosabatlariga juda katta e'tibor bergan. Imom Buxoriyning ustozlik san'ati haqidagi fikrlari:

1. Ilmning hurmati va ustozga hurmat. Imom Buxoriy ilmning qadri haqida gapirar ekan, ustozga hurmatni ilm olishning ajralmas qismi deb bilgan. U ilmni egallashda kamtarlik, sabr-toqat va hurmat asosiy shart ekanini ta'kidlagan.
2. Ilm talab qilishning tartibi. Unga ko'ra, ilm olishda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslik, tartib bilan harakat qilish lozim. Avvalo, ishonchli ustozlardan tahsil olish, so'ng ilmni puxta o'zlashtirish va amalda qo'llash kerak.
3. Ustoz tanlashning ahamiyati. Imom Buxoriy ilm olishda ustozning yetukligiga katta e'tibor qaratgan. U hadislarni rivoyat qilishda faqat obro'li, ishonchli va solih kishilardan o'rganish kerakligini aytgan. Shu bois u 1000 dan ortiq ustozdan ta'lim olgan va ularning halolligi va ilmiy ishonchliligini tekshirgan.

4. Ilmni amalda qo'llash. Imom Buxoriy faqatgina nazariy ilmga emas, balki uning amaliy qo'llanilishiga ham katta e'tibor bergan. U ilmning faqat kitoblarda qolib ketishini emas, balki inson hayotiga tatbiq etilishini muhim deb bilgan.

5. Ustozning mas'uliyati. Ustoz nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy jihatdan ham shogirdlarga o'rnak bo'lishi lozimligini ta'kidlagan. Imom Buxoriy o'z hayoti davomida halollik, rostgo'ylik va adolat tamoyillariga rioya qilgan.

6. Hadis ilmida ishonchlilik. Ustozdan ilm olishda hadislarning ishonchliligiga alohida e'tibor qaratgan. Rivoyat qiluvchi kishining halol turmush kechirishi, yolg'on so'zlamasligi va diniga sodiq bo'lishi ustozlikning muhim jihatlaridan biri ekanligini aytgan.

Jumladan, Rim tarixchisi va yozuvchisi Svetoniyning munosabatni ishon tirish, muomalada bo'lish uslublari, Rim olimi Mark Fobiy Kvintilian notiqni tarbiyalashda o'z-o'zini boshqara olish notiqlik va so'zamollik mahoratini egallash haqidagi fikrlarini yozib qoldirgan.

Pedagoglarning professional mahorati va ularning notiqlik san'ati Gretsiya va Rim filosoflari asarlarida bayon etilgan. Jumladan, Suqrotning ta'lim berish, Platon va Deosfenning nutq madaniyati va uni egallash texnikasi, Aristotelning notiqlik san'atiga erishish yo'llari va ritorikasi, Seseron va Kvintilianning nutq madaniyati haqidagi fikrlari hozirgacha durturul amal vazifasini o'tamoqda. Sharq mutafikkirlari Husayn Voiz Koshifiy, Abu Ali ibn Sino, Burhoniddin Zarnudjiy, Ahmad Yugnakiy, Jaloliddin Devoni, Kaykovus, Yusuf xos Hojib, Abu Nasr Forobiy, Amir Temur, turk olimlari Mustafo Xomiy Poshsha munosabat, muomala madaniyati va uni egallash mahorati haqida, notiqlik san'ati, munosabatga kirishish mahorati haqida va uni egallash haqida o'z qo'lyozmalarida fikr bildirganlar. Kundalik kuzatib borish shuni ko'rsatadiki, o'qitishning muvaffaqiyati, asosan, ta'lim berayotgan fanga o'quvchilarni qiziqtirishdir. O'qituvchi o'z shogirdlaridan doimo, hech bo'lmaganda, bir necha bosh yuqori turishi kerak, aks holda bolalar oldida uning obro'si bo'lmaydi, chunki kutilmagan savollarga o'qituvchi javob berolmasdan qolishi mumkin. Holbuki, bola sezgir bo'ladi va juda tez fursatda o'qituvchining "Mulla"ligi oshkor bo'lib qoladi. O'quvchilar oldida yo'qotilgan

obro‘ni tiklash juda qiyin, hatto ba‘zi vaqtlarda mumkin ham emas. Yosh avlodning tarbiyasi faxriy va olijanob vazifa bo‘lishi bilan birga, ayni paytda u g‘oyat darajada murakkab va ma’suliyatlidir. Bu vazifani muvaffaqiyat bilan bajarish uchun o‘qituvchi eng avval o‘z ishining shaydosi, tashabbuskori bo‘lishi kerak. Shuning uchun o‘qituvchilikning “sababi ovqat” uchun formal “kasb” qilib olish – juda xavfli bo‘lib, hatto yosh avlodning tarbiyasi zararlidir.

Ikkinchi tomondan, ayniqsa, o‘qituvchi qanday ma’lumotga, qanday mahoratga ega bo‘lmasin, u o‘zining saviyasini pedagogik san’atini rivojlantirish uchun tinmay ishlashi kerak. Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma’naviy yuksalishini ta’minlovchi ta’lim-tarbiya, ma’naviyat va ma’rifat kabi tushunchalar mavjud bo‘lib, ular tarbiyashunoslik fanlaridagi o‘zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda atroflicha o‘rganishni taqozo etadi. Bu fanlarni o‘zlashtirish – ma’naviy, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotning harakatlantiruvchi kuch bo‘lmish inson kamoloti haqidagi g‘oyalarni nihoyatda puxta bilishni talab qiladi.

Konfutsiy (er.avv.551-479 y.y.) – xitoylik buyuk mutafakkir. U o‘z yurtida ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etib, axloqiy-siyosiy ta’limotga asos soldi. U ta’limda o‘qish va fikrlash, o‘ylash muhimligini qayta-qayta takrorlagan. Konfutsiy o‘zining pedagogik faoliyatida tajribaga alohida e’tibor berdi. Masalan, har bir inson bir nimani biladiki, hisob qiladi. O‘qituvchi to‘rt narsadan – quruq foydasiz fikrlashdan, o‘z mulohazasida qat’iy turib olishdan, qaysarlik qilishdan, faqat o‘z haqida o‘ylashdan saqlanishi kerak. Bu g‘oyalarning birinchisi, sof ko‘ngil bilan munosabatda bo‘lish, ikkinchisi, shaxsiyatga berilmaslik va qaysarlik qilmaslikdir.

Mark Farbiy Kvintilian (Eramizning 42 – 118 y.y.) – mashhur Rim pedagoglaridan. U grek va Rim falsafiy va pedagogika adabiyoti bilan yaxshi tanish bo‘lgan. U bolalarning qobiliyatlariga yuksak baho beradi. Olimning fikricha, bola maktabda tarbiyalanmog‘i lozim. O‘qituvchi o‘zi tarbiyalayotgan har bir o‘qituvchiga ehtiyotkorlik bilan va e’tibor berib muomala qilishi kerak. Ustozning o‘zi o‘qimishli bo‘lishi, bolalarni sevishi, o‘zini yaxshi tuta bilishi, saboq oluvchilarni bo‘lar-bo‘lmasga mukofatlashdan voz kechishi lozim, eng muhimi shogirdlari uchun o‘rnak bo‘lishi lozim. Har bir o‘qituvchi o‘qitishning hamma

bosqichlaridan o'tishi kerak. Chunonchi, yuqori malaka beruvchi maktab o'qituvchisi, avvalo, boshlang'ich maktabda o'qituvchilik qilishi kerak.

Kvintilian o'qituvchilarni o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlarini talab etadi. U shunday deydi: "Fanda dastlabki ma'lumotdan nariga siljimaydigan, qalbi qalbaki ishonch bilan to'lgan, faqat, o'zlarini olim deb bilgan kishilardan yomoni yo'q". Olim har bir ilm ahllarini, shu jumladan, o'qituvchilarni, doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirib borishga da'vat etadi. U bolalarni uyda emas, balki maktabda o'qitish g'oyasini ilgari suradi.

Yan Amos Komenskiy (1592-1670) - slavyan donishmandi, insonparvar pedagog, bashariyat tarixidan demokratik pedagogikaning asoschisi sifatida o'rin olgan. U o'zining ongli hayotini va amaliy-pedagogik faoliyatini, yaratgan ilmiy asarlarini oddiy xalq bolalarini o'qitish va tarbiyalashga bag'ishladi. U maktab bolani ma'rifat olamiga boshlaganida, uni hissiy bilishga so'ngra aqliy bilishga o'rgatishi lozimligini, bunday o'qitish jarayonini hissiy idrokdan boshlash kerak, talabini ilgari suradi. Yan Amos Kamenskiy o'z davrida ilk bor mashg'ulotlarning sinf-dars shaklida bo'lishi zarurligini asoslab berdi. Bunda u o'qituvchining butun sinf bilan muayyan o'quv mavzusi bo'yicha mashg'ulot o'tkazishni talab qildi. Yan Amos Komenskiy o'qituvchilar faoliyatining ijtimoiy ahamiyatini yuqori baholab maktab ishining muvaffaqiyatli bo'lishi o'qituvchiga bog'liqligini aytadi. Olimning talab etishicha o'qituvchi o'z ishining ustasi bo'lishi, o'qitish san'atini mukammal egallashi, tajribali o'qituvchilar yosh muallimlarga ko'mak berishi lozim. O'qituvchi tashqi ko'rinishi jihatidan ham o'z o'quvchilariga namuna bo'lishi kerak. Sof vijdonli, o'z kasbini sevadigan va o'z bilim hamda mahoratini uzluksiz takomillashtirib boradigan kishilargina o'qituvchi bo'lishi mumkin.

O'qituvchi va uning professional sifatlari to'g'risidagi muammolar chet ellik olimlar Ya.A.Komenskiy, Djon Lokk, I.G.Pestalossi, L.Disterverg kabilarning asarlarida o'z ifodasini topdi. Jumladan, ulug' chex olimi, pedagog Ya.A.Komenskiy o'qituvchining eng muhim xususiyatlari qatoriga bolani sevishi, yuksak axloqi, bilimdonligi, iqtidori, qobiliyati kabilarni kiritib, ularning mohiyatini atroflicha tavsiflab beradi.

Ushbu masalaga sal boshqacharoq yondashgan I. Pestalotsi o'qituvchining professional sifatlariga baho berishda umuman chetlashib, uning xalq ta'limi tarmog'ini takomillashtirishdagi roli, fan asoslarini egallashdagi ahamiyati va vazifalariga to'xtalib o'tadi.

A. Disterverg o'qituvchining ta'limdagi roliga yuqori baho berib, u o'z faoliyatini bilishi, uni sevishi, o'quvchilarini yoqtirishi lozim deb uqtiradi. O'qituvchi bolalarning individual xususiyatlari, qobiliyati, faoliyati, uslubi to'g'risida muayyan darajada bilimga ega bo'lishi kerakligini ham ta'kidlab o'tadi. Mutafakkir Djon Lokk o'qituvchi psixologiyasining eng muhim jihatlari orasiga mo'tadillik, g'ayrat-shijoatlilik, ehtiyotkorlik kabi xislatlarni kiritib, ularning ta'limdagi roli yuzasidan mulohaza yuritadi. G'arb mutafakkirlari g'oyalarining vorislari sifatida L.I.Gersen, L.N.Tolstoy, I.G.Chernishevskiy, K.D.Ushinskiy kabi rus mutafakkirlari mazkur muammolarga o'z mulohazalarini bildirganlar. A.I. Gersen mulohazasiga ko'ra, o'qituvchining asosiy xislati – bu uning bolalar bilan munosabatda bo'layotganligini sezishda, bolalar ruhiy dunyosini tushuna olishida, axloqiy qobiliyatining mavjudligida, chunki u shunday iste'dodga ega bo'lmog'i zarurki, unga har qaysi o'qituvchi erisha olmaydi, buni unutmaslik kerak. O'qituvchi kasb karerasiga oid ilmiy tajribalarda sinalgan mulohazalar rus pedagogi K.D.Ushinskiy ta'lim tarbiya jarayonida o'qituvchining roli va shaxsiga yuqori baho berib, hech bir ustav yoki dastur hamda sun'iy organizm puxta ishlab chiqilganiga qaramay, inson shaxsining o'rmini bosa olmaydi, deb hisoblaydi. Insonning xarakteri va his-tuyg'ulari, uning o'quvchilar bilan muloqotga kirishish usuli, o'qituvchi qalbi bolalarga yaqinligi kabi axloqiy xislatlarining shaxsiga xos muhim fazilatlar bo'lib hisoblanib, muallimning tarbiyaviy kuchini belgilaydi va ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan, barkamol bola shaxsini tarkib toptiradi. K.D. Ushinskiy ta'kidlashicha, pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi pedagogik-psixologik odob (takt) hisoblanadi. Uning fikricha, psixologik odob (takt) hayotimizning barcha jabhalarida g'oyatda keng qo'llaniladi. Shuning uchun usiz odamlar orasida hech qanday muloqot va nutq qobiliyatining o'zi ham bo'lmagan bo'lar edi, deydi. Rus pedagogi K.D. Ushinskiy “Pedagogik adabiyotning foydasi” risolasida: “Tarbiyalash ishi, shubhasiz, insonning aqliy va

ongli fazilatlaridan biridir, tarbiya tushunchasining o'zi tarixan vujudga kelgan va u tabiatda yo'q narsadir... Tarbiyalash faoliyati fikr yuritishni, haqiqatni anglashni ham o'rgatadi", deb yozadi. Shunday qilib, chet el mutafakkirlari o'z asarlarida o'qituvchining bir qator muhim fazilatlarini mavjud bo'lishini bayon qilganlar. Bularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: o'qituvchining har tomonlama barkamol bo'lishi, o'zining yuksak xislatlari va his-tuyg'ulari bilan boshqa kasbdagi kishilardan ajralib turishi, bolalar ruhiyatiga oson kira olish qobiliyati, darslarni o'zlashtirishda orqada qolganlar bilan individual ishlash, o'quvchilar diqqatini o'ziga torta olish sehri, mustaqil ishlash va o'z mahoratini, malakasini oshirish, pedagogik qobiliyat va odobga ega bo'lish kabilar. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, Sharq va G'arb mutafakkirlari tomonidan tahlil qilingan ko'pgina o'qituvchi kasbi haqidagi mulohazalar to hozirgi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda, demakki, ajdodlar g'oyasini takomillashtirish evaziga ta'limni yuksak bosqichga ko'tarish mumkin.

Hozirgi sharoitda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri hal qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liqdir. Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi – sinfdagi o'quv jarayonining tashkilotchisi hisoblanadi. Jamiyatning o'qituvchi oldiga qo'yadigan asosiy talablari quyidagilardir:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasi hamda umuminsoniy boyliliklar mohiyatini bilish;
- bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o'z Vatani tabiatiga va oilasiga bo'lgan muhabbati;
- keng bilimga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;
- yosh va pedagogik-psixologiya, pedagogika, psixologiya, yoshlar fiziologiyasi, maktab gigiyenasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;
- o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustaqil bilimga ega bo'lib, o'z kasbi sohasi bo'yicha jahon fanida erishilgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;
- ta'lim-tarbiya metodikasini egallashi;

- o‘z ishiga ijodiy yondashishi;
- pedagogik texnika (mantiq, nutq ta’limining ifodali vositalari va pedagogik taktga ega bo‘lishi;
- o‘z bilimi va pedagogik mahoratini muttasil oshirib borishi kabi talablarga to‘la javob bera olishga intilishi lozim va shart.

Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o‘qituvchi pedagogik mahoratga ega bo‘lishi zarur. Pedagogik mahorat egasi oz mehnat sarf qilib, katta natijalarga erishadi. Ijodkorlik uning hamisha hamkori bo‘ladi. Pedagogik ishga qobiliyatli, iste’dodli kishigina pedagogik mahorat egasi bo‘lishi mumkin. Pedagogik faoliyat o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodiy xarakterga ega. Pedagog o‘quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatda mustaqil qarorlar qabul qiladi, pedagogik muamolarni yechadi, o‘quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Bularning hammasida ijodkorlikning tub mohiyati ishning maqsadi va xarakteri bilan bog‘liq. O‘quvchilar bilan darsda olib boriladigan ishda tarbiyaviy masalaga erishmoq uchun o‘qituvchi ular bilan hamkorlik qila olishi, bolalarni hamkorlik jarayoniga tortishi zarurki, bu jarayon ular faoliyatining turli sohalarida – bilimda, amalda, ma’naviy faoliyatda, sportda, o‘yinda amalga oshiriladi. O‘qituvchi qanday qilib o‘quvchilarni o‘zi bilan hamkorlik qilishga jalb eta olishi xususida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz:

1. Hamkorlik vujudga kelishi uchun jamoada tashkil etilishi lozim bo‘lgan ishlar o‘quvchilar uchun dolzarb bo‘lishi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga va qiziqishlariga mos bo‘lishi lozim.
2. O‘quvchilarni biror ishga jalb qilar ekan, o‘qituvchi ularga psixologik va pedagogik jihatdan to‘g‘ri vazifa qo‘yishi, topshiriqni bajarish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi lozim.
3. O‘quvchilar topshiriqni amalga oshirishga kirishganlarida o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida ham ishtirokchi, ham maslahatchi vazifasini bajaradi.

Ijodiy ishlaydigan o‘qituvchi faqatgina bolalarni muvaffaqiyatli o‘qitish va tarbiyalash, ilg‘or o‘qituvchilar ish tajribalarini o‘rganish bilangina cheklanib qolmasdan, tadqiqotchilik ko‘nikma va malakalariga ham ega bo‘lishi zarur. Hozirgi zamon o‘qituvchiga fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanishni, o‘zining

tabiiy faoliyatida yangi pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanishni taqozo etmoqda.

Pedagogik texnologiya nima? Uning ilmiy asosida qanday nazariyalar yotadi? Amaliyotga tatbiq etish shartlari nimalardan iborat? (Dastlab “texnologiya” tushunchasiga aniqlik kiritaylik. Bu soʻz fanga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha “texnos”-hunar, sanʼat, “logos”-fan, soʻzlaridan olingan boʻlib, “hunar fani” maʼnosini anglatadi. Pedagogik texnologiya – oʻqituvchi tomonidan oʻqitish (tarbiya) vositalari yordamida oʻquvchilarga taʼsir koʻrsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilab olingan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayoni deb taʼriflasak xato boʻlmaydi. 60-70 yillarda bu tushuncha chet el pedagogik nashrlarida (AQSh, Yaponiya, Angliya, Italiya, Vengriya) va xalqaro konferensiyalarda keng muhokama etildi va uning ilmiy tadqiqot natijalariga, koʻra ikki yoʻnalishi koʻrsatildi:

1. Oʻquv jarayonida texnika vositalarini qoʻllash sifatida belgilash. (M. Klark, Hokridon - Buyuk Britaniya, D. Fini - AQSh, S.G. Shopovanenko -Rossiya).
2. “Oʻquv jarayoni texnologiyasi” sifatida qarash. (T. Samakato -Yaponiya, K. Brusming - Shvetsiya, T. A. Ilina - Rossiya).

80-yillarda B.P. Bespalko tomonidan “Pedagogik texnologiya” ning ilmiy maktabi yaratildi. Pedagogik texnologiya – amaliyotga joriy etish mumkin boʻlgan maʼlum bir pedagogik tizimning loyihasidir. Pedagogik tizim oʻzaro bogʻliq boʻlgan vositalar, usullar va jarayonlar yigʻindisi boʻlib, shaxsdagi muayyan sifatlarni shakllantirishga pedagogik taʼsir etishni amalga oshiradi.

Taʼlim berish texnologiyasi – taʼlim berishning umumiy nazariyasi bilan uning amaliy tadbiqi orasidagi bogʻlovchi boʻgʻindir.

Oʻqituvchi yangi pedagogik texnologiyalarni oʻzining amaliy faoliyatida keng miqyosda foydalanishi lozim. Hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti oʻqituvchining ijodkor boʻlishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikrlar yuritish olishi, fan yutuqlarini oʻquvchilarga yetkaza olishi va nihoyat oʻquvchilarni mustaqil hamda ijodiy fikrlashga, tadqiqot ishlariga oʻrgata olishini talab qiladi. Shuning uchun oʻqituvchi oʻz ustida doimo ishlashi, mustaqil bilim

egallashi, kasb mahoratini takomillashtirishi, malakasini oshirishi pedagogik faoliyatining samaradorligini oshirishda zaruriy shartlardandir.

Tarbiya – ijtimoiy hodisa bo‘lib, u kishilik jamiyati paydo bo‘lgan davrdan beri mavjud. Inson yer yuzidagi eng mukammal zot bo‘lishi uchun, eng avvalo, tarbiyalanishi zarur. Buyuk mutafakkirlar, pedagog olimlar barkamol insonni kamolga yetkazish uchun tarbiya va tarbiyachi naqadar zarurligini, uning mohiyati va mazmunini asoslab berishgan. Yuqoridagi fikrlar asosida shuni aytish joizki, Sharq va G‘arb mutafakkirlari:“har bir inson ilm olib, uning mazmun va mohiyatidan voqif bo‘lishi kerak, ilm olib aqliy kamol topish kishining yoshligidan to umrining oxirigacha davom etmog‘i lozim”,- g‘oyasini ilgari surishadi. Ular barcha guruhdagi ma’naviy qadriyatlarning mohiyatida eng oliy tuyg‘u – insonparvarlik yotadi, degan fikrga kelishadi. Allomalarning ta’kidlashicha, insonparvarlik – insonning sharafi, vijdoni va imonining mahsuli hisoblanadi.

Insonparvarlik mazmunan boy va xulq-odob qoidalarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ya’ni insonparvarlik qadriyati negizida mehr-shafqat, muruvvat va oqibat, saxiylik, saxovat, diyonat, qanoat, himmat, adolat kabi axloqiy-ma’naviy xususiyatlar o‘z ifodsini topgan.

2.Pedagogik mahorat fani haqida tushuncha.

“Pedagogik mahorat” kursi o‘qituvchilarni ilmiy – metodik va amaliy jihatdan tayyorlashni maqsad qilib qo‘yadi. Uning asosiy yo‘nalishlari: pedagogik ijodkorlik, pedagogik topqirlik, pedagogik muloqot, o‘qituvchining professional sifatlari, o‘qituvchi nutqi, uning o‘quvchiga har tomonlama ta’sir etish mahorati, pedagogik texnika hamda o‘qituvchining tarbiyachilik mahoratidan iborat. O‘qituvchi faoliyati o‘z xususiyatiga ko‘ra ijodiy yo‘nalishga ega. Shunga ko‘ra ham yuqorida sanab ko‘rsatilgan yo‘nalishlardan tashqari, o‘qituvchining o‘quvchilarga ta’sir etish yo‘llari, usullari, lektorlik san’ati va mahorati kabi masalalarni ham o‘z ichiga oladi.

Amaliy darslarda esa o‘qituvchi nutqi va fikrlash madaniyati, o‘quvchiga pedagogik ta’sir etish usullari, tarbiyachining tashkilotchilik mahorati kabi masalalar o‘rganiladi. Laboratoriya darslarida diqqat, xayolni mustahkamlash uchun ayrim mashqlar bajariladi. Laboratoriya va mustaqil ish qismida pedagogik masalalar

tuziladi va uni uni yechish yo'llari o'rganiladi. Pedagogik vaziyat hosil qilinadi va bu vaziyatdan chiqib ketish imkoniyatlari izlanadi. Yuqorida sanab ko'rsatilgan amaliy ishlar o'qituvchining o'quvchilar bilan muomala qila bilish malakasini tarbiyalaydi.

Ta'lim – tarbiya jarayonining dialektik xususiyati unga ijodiy yondoshishni talab etadi. Uzoq yillar biz o'zimizga o'zimiz ega bo'lmagan holda ishladik. Natijada maktablarda va oliy o'quv yurtlarida belgilangan o'quv rejalari va dasturlaridan chiqishga imkoniyat yo'q edi. O'qituvchi yuqoridan belgilangan rejaga muvofik o'z talanti va qobiliyatini namoyon qilishga qiynalar edi. O'qituvchidagi ijodkorlik, mustakillik va topkirlik ta'qiqlandi, natijada maktab inqirozga yuz tutdi.

Ta'lim – tarbiyada har bir joyning, millatning yashash tarzi va xususiyatini hisobga olish qonuniyati yuksak pedagogik mahorat va madaniyatni, topqirliqni talab etadi. Fan va texnikaning, madaniyatning, jamiyatning to'zilishini, fan va texnikaning uzluksiz rivojlanishini hisobga olib, ta'lim va tarbiya mazmunini doimo takomillashtirib turish kerak bo'ladi. Ta'lim va tarbiya mazmunini takomillashtirish esa o'qituvchining ilmiy – metodik tayyorgarligi, ijodkorligi va topqirligiga bog'liq. Albatta, har bir fanda o'qituvchining shaxsiy mahorati yig'ilib, umumiy pedagogik mahoratni tashkil etadi.

Pedagogik faoliyat. Inson faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlar uning ongliligi va maqsadga yo'naltirilganligidir. Inson faoliyati oldindan belgilangan reja asosida tashkil topgan, davomli va muntazam ravishda amalga oshiriladi. Masalan, uy qurish, hayvonlarni parvarish qilish, o'quv yurtini tamomlash va boshqalar. Bu harakatlar ma'lum muddatga yo'naltirilgan va maqsadga qaratilgan motivlar asosida issiq, sovuq, yog'ingarchilikdan o'zini himoya qilish uchun uy quradi, ma'lum bilim va huquqlarga ega bo'lish uchun o'quv yurtlarini tamomlaydi.

Kishilarning ehtiyoj va qiziqishlari turli – tuman bo'lganidek, shu ehtiyoj va qiziqishlarni qondirishga qaratilgan faoliyati ham xilma – xil bo'ladi. Ammo bu xilma – xillik uchta asosiy turga bo'linadi:

1. Mehnat;
2. O'qish;

3. O‘yin.

Mehnat — bu moddiy va ma’naviy boyliklar yaratishga qaratilgan faoliyat jarayonidir. Ijtimoiy mehnat jarayonida inson hayvonlar olamidani ajralib chiqdi. Mehnat insoniyatning yashashi va rivojlanishi, shuningdek, har bir ayrim shaxsning psixologik kamol topishi uchun muhim vosita bo‘ldi. Inson faoliyatidagi mehnat esa aqliy va jismoniy mehnatdan iborat.

O‘qish - mehnat faoliyatiga tayyorgarlikning o‘ziga xos bosqichidir. Faoliyat turi sifatida u o‘ziga xos ijtimoiy boylik hisoblangan bilimlarni egallash, muayyan ko‘nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. O‘qishning mustaqil faoliyat turi bo‘lib ajralib chiqishi, inson mehnatining to‘xtovsiz murakkablashib borishi, foydalanishi uchun chuqur bilim, ko‘nikma va malakalar talab qilinadigan tobora murakkablashib borayotgan ishlab chiqarish vositalarining joriy qilinishi natijasida sodir bo‘ladi. O‘qish hamisha iroda kuchini, zo‘r berib ishlashni va kuch sarflashni talab etadi.

Inson faoliyatining yana bir turi bo‘lgan o‘yin - ana shunday yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Faqat o‘yinda va o‘yin orqali bola voqelikni, shu jumladan, kishilarning ijtimoiy munosabatlarini, xulqini, xatti – harakatlarini bilib oladi. A.S. Makarenkoning fikricha: “Katta yoshdagi kishining hayotida faoliyat, ish, xizmat qanday ahamiyatga ega bo‘lsa, bola hayotida o‘yin ham xuddi shunday ahamiyatga ega. Bola o‘yinda qanday bo‘lsa, katta bo‘lganda ishda ham ko‘p jihatdan shunday bo‘ladi”.

Pedagogik faoliyat – yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat oldida javob beradigan, bolalarga ta’lim – tarbiya berish ishi bilan shug‘ullanadigan va bu ishga maxsus tayyorlangan odamlarning mehnat faoliyatidir. Maktab o‘qituvchilarining faoliyati jamiyatni quruvchi va unda yashovchi inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan. O‘qituvchining barkamol avlodni tarbiyalash va unda yangi insonga xos sifatlar tarkib toptirish vazifasi eng olijanob, yuksak va shu bilan birga eng murakkab vazifadir. Har bir bola o‘z xulq – atvoriga, xarakteriga ega. Bolalarni o‘qitish va tarbiyalashda ularni ana shu o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o‘rganish nihoyatda murakkab jarayon. Bunda odamlar o‘rtasidagi

ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik ko'rayotgan o'qituvchilar uning ana shunday xususiyatlarini bilishlari lozim. O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlarini uning professiogrammasida ko'rish mumkin.

O'qituvchining pedagogik faoliyati bevosita uning qobiliyati bilan ham bog'liqdir. O'qituvchining tarbiyada va o'qitishda yuqori darajaga erishishi va uni doimo takomillashtirib borish imkoniyatini ta'minlovchi san'at bo'lib, bolaga mehr qo'yganda o'z kasbini sevgan va har bir o'qituvchining ish natijasi - bu pedagogik mahoratdir.

Demak, o'z ishining ustasi bo'lgan pedagog bu yuksak darajada madaniyatli, o'z fanini chuqur biladigan, fanning yoki san'atning tegishli sohalarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o'qitish uslubiyotini mukammal egallagan mutaxassisdir.

Bu ta'rifni yaxshi tushunib, uning doimo mohiyatini tahlil etadigan bo'lsak, ushbu ta'rifda "Pedagogik mahorat" tushunchasi mazmuniga kiradigan quyidagi masalalarni ajratib olish mumkin bo'ladi:

1. Umumiy madaniyatning yuqori darajasi va bilimdonlik, aql – zakovatning yuksak ko'rsatkichi;
2. O'zining o'qiyotgan faniga doir keng va chuqur bilim sohibi;
3. Pedagogika, umumiy yosh pedagogik psixologiya kabi fanlar sohasida bilimlar bilan qurollanganlik, o'qitish va tarbiyalash ishlari tajribasidan erkin va ustalik bilan foydalana bilish;
4. O'quv – tarbiya ishlari metodikasini to'liq egallaganlik darajasi.

Pedagogik mahoratning mazmunida quyidagi o'zaro bog'liq bo'lgan asosiy qismlarni ajratish mumkin:

- a) insonparvarlik yo'nalishi ;
- b) ixtisos mutaxassislikka doir bilimlar;
- v) pedagogik qobiliyat;
- g) pedagogik texnika (ko'nikma – iqtidor).

O'qituvchining shaxsiy xususiyatlari va mutaxassislikka doir bilimlar:

a) g'oyaviy sohada: ilmiy dunyoqarash va mustahkam e'tiqod, ehtiyoj va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish, ijtimoiy fuqarolik burchini anglash, ijtimoiy – siyosiy aktivlik;

b) professional – pedagogik sohada: bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, pedagogik ishni sevish, psixologik – pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik, pedagogik takt, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniy dilkashlik, talabchanlik, qat'iylik va maqsadga intilish, o'zini tuta bilish, professional layoqatlilik;

v) bilish sohasida: ilmiy eruditsiya, ma'naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikni qo'llab – quvvatlash, pedagogik ma'lumotni oshirishga intilish.

O'qituvchining psixologik – pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar:

a) bilim egallash sohasida: pedagogika fanining metodologik asoslari va kategoriyalarini bilish, shaxsning rivojlanishi va sotsial shakllanishini bilish, ijtimoiy tarbiyaning mohiyati, maqsadi va vazifalari, forma va metodlarini tushunish, bolalar anatomiyasi va fiziologiyasiga oid bolalar rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini bilish, bolalar jinsiy va gigiyenik tarbiyasi, nazariy, tabiiy – ilmiy asoslari, bolalar psixologiyasi asoslari va qonuniyatlarini bilish, har xil yoshda shaxsning individual - psixologik xususiyatlarini bilish ;

b) ko'nikma va malakalar hosil qilish sohasida: pedagogik vaziyatni analiz qilish, pedagogik jarayonni rejalashtirish, natijalarini mo'ljallay olish, sotsial – pedagogik hodisalarning amaldagi holatini, ularning paydo bo'lish va rivojlanish sabablarini, sharoiti va xarakterini analiz qila bilish, baholay olish ko'nikmasi, o'quvchilarning tarbiyalanganlik va jamoaning rivojlanishini aniqlay olish ko'nikmasi, ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va xatolarni ko'ra bilish ko'nikmasi, aniq pedagogik vazifalar va ularni hal qila bilish ko'nikmasi, har qanday rejalashtirilgan ishlarni bajarishda o'quvchilarning javob reaksiyasini oldindan chamalay olish ko'nikmasi;

v) o'quv – tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirish sohasida : o'quvchilarning tarbiyalanganlik va bilim darajasini hisobga olgan holda ta'lim – tarbiya maqsadga muvofiq o'quv materialini tanlash va uni analiz va sintez qila

olish, murakkab matnlarni va o'quv materiallarni o'zlashtira olish ko'nikmasi, darsning tashkiliy, pedagogik va mantiqiy – psixologik tuzilishini ijodiy va asosli ko'ra bilish ko'nikmasi;

g) bolalar faoliyati turlarini, pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va harakatga keltirish sohasida: tarbiyaviy maqsadga muvofiq ayrim o'quvchilar va jamoa uchun vazifalar belgilash, qo'yilgan maqsad asosida ularning tushunchasini o'zgartira olish ko'nikmasi, bolalarga ta'sir o'tkazish va ularning faoliyatiga rahbarlik qilish ko'nikmasi, ta'lim – tarbiya metod va usullarini maqsadga muvofiq qo'llash, o'quvchilar xulqi va aktivligini boshqarish, bolalarning tashqi ko'rinishi va odatlari uning ruhiy holatidagi o'zgarishni aniqlash, o'zini xayolan tarbiyalanuvchi o'rniga qo'ya bilish, ayrim o'quvchilar bilan, o'quvchilarning ota – onalari bilan aloqa qilish, til topa bilish, to'g'ri muomala qila bilish ko'nikmasi, tarbiyalanuvchilarni o'ziga qarata olish, ayrim o'quvchilarga nisbatan munosabatini o'zgartira olish ko'nikmasi, sinfda va maktabda sodir bo'lgan salbiy munosabatlarning sababini topa bilish ko'nikmasi;

d) pedagogik jarayonni to'g'ri uyushtirish sohasida: qo'yilgan pedagogik vazifani asosli ravishda o'zgartira olish ko'nikmasi, o'quvchilar o'rtasida do'stlik va o'rtoqlikni o'rnatish ko'nikmasi, o'quvchilarga berilgan topshiriqni nazorat qilish va ishning xarakterini o'zgartirib turish ko'nikmasi;

e) yakuniy hisob, olingan natijalarni baholash va yangi pedagogik vazifalarni belgilash sohasida: ta'lim va tarbiya metodlarini qo'llashning optimal sharoitlarini qo'llay bilish, pedagogik tajribalarni umumlashtirish, boshqa o'qituvchilar tajribasini analiz qila olish va uni o'z ishida qo'llay olish ko'nikmasi.

Maxsus tayyorgarlikning hajmi va mazmuni. Ixtisosga doir bilimlar, ilmiy tadqiqotga doir bilimlar, fanning nazariy va amaliy ahamiyatini tushunish, fanning hozirgi darajasi va qonuniyatlari, tarixi, rivojlanishi va keyingi yo'nalishlarini bilish, ilmiy – tadqiqot ishlaridan daslabki malakalar hosil qilish, matematik va alfavit kataloglaridan foydalana bilish. Masalan, matematika fakulteti bitiruvchi o'qituvchilarining maxsus tayyorgarligini bilish taxminan quyidagi bilimlarni o'z ichiga olishi mumkin: son tushunchalarini kengaytirish aksiomatik sxemasi,

algebrik strukturalar, nazariy gruppali algebrik prinsiplar, chiziqli, vektorli fazo tushunchasi va hokazo. Yoki o'zbek tili o'qituvchilarini tayyorlashga ham bir necha talablar qo'yiladi.

Ixtisosga doir metodik tayyorgarlik mazmuni. Hozirgi sharoitda har bir o'qituvchi o'zi o'qiyotgan premetini o'qitishning maqsadi va vazifasini bilishi, amaldagi maktab dasturlari va o'quv qo'llanmalarini har tomonlama analiz qila olishi, o'quvchilar charchaganligini tez payqay olishi, ularni bartaraf qilish yo'llarini topishi, didaktika va psixologiyaning so'nggi yutuqlariga tayangan holda o'qitishning optimal variantlarini tanlab olishi, o'zi o'qiyotgan fanga oid ko'rgazmali qurollar tayyorlay olishi, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni qilishi va unga rahbarlik qila olishi kerak.

Oddiy qilib aytganda, nimani o'qitish, qancha hajmda o'qitish, nima uchun o'qitish va qanday usulda o'qitish, qanday o'qitsa yaxshi natija beradi degan savollarga hamisha javob bera olishi shart.

3.Fanning asosiy vazifalari va tarkibiy qismlari.

Mahorat – bu alohida qudrat. Haqiqiy usta mehnat faoliyati chog'idagina go'zal bo'lganidek, mohir – tajribali o'qituvchi o'quv jarayonini tashkil etishda, olib borishdagi mahorati, pedagogik ishga qobiliyatligi bilan jamoasi orasida obro' orttiradi va pedagoglik faoliyatini go'zallashtiradi. Pedagogik mahoratga yetishish o'qituvchining muayyan shaxsiy sifatlari bilan amalga oshadi.

Pedagogik mahoratning mazmuni quyidagi o'zaro bog'liq bo'lgan asosiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Pedagogik insonparvarlik yo'nalishi.
2. Ixtisos-mutaxassislikka doir bilimlar. (kasbiy bilimlar)
3. Pedagogik qobiliyat.
4. Pedagogik texnika (ko'nikma-iqtidor).

O'qituvchilik dunyodagi eng qadimgi kasblardan biridir. Uning ijtimoiy ahamiyati hech qachon kamaymaydi, so'nmaydi. O'qituvchilik kasbi bir qator muhim talablarga javob berishi kerak. Pedagogik mahorat asosan o'qituvchining faoliyatida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'z faoliyatida pedagogik mahoratga

erishish uchun o'z faoliyatini boshqarish qobiliyati, yuqori bilim, yetarli malaka va ko'nikmalar bo'lishi talab qilinadi. Pedagogik mahoratni egallash uchun o'qituvchi doimo o'z ishini tahlil qila bilishi, o'ziga o'quvchilar nazari bilan qaray olishi va kamchiliklarni tuzatish uchun tinimsiz izlanishi zarur. O'qitish jarayonida pedagog o'z faoliyatining samarali bo'lishi uchun pedagogik texnologiyani yaxshi bilishi, uning yangi-yangi yo'llarini yarata oladigan va ijodiy ishlaydigan pedagogik mahorat egasi bo'lishi zarur. O'qituvchi pedagogik mahoratga erishish uchun pedagogik takt va hodisalarni umumlashtira olishi, o'zining va o'quvchilarning faoliyatini boshqara olish qobiliyati, yuqori bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi talab qilinadi. Demak, o'qituvchi – o'quvchining shaxsiy faolligini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltira olishi zarur.

Pedagogik mahorat pedagogik jarayonda tarkib topadi. Pedagogik jarayon esa kasbiy va shaxsiy tayyorgarlikni yo'lga qo'yib, bo'lajak mutaxassisni mehnatga, hayotga tayyorlash uchun davlat, jamiyat, millat va kelajak avlod oldida javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, pedagog shaxsiy va kasbiy fazilatlar egasi bo'lishi lozim. Pedagogning shaxsiy fazilatlarini sirasiga iymon – e'tiqodi, dunyoqarashi, ijtimoiy ehtiyoj va faolligi, odob – axloqi, fuqarolik burchlarini his qilishi, ma'naviyati, dilkashligi, talabchanligi, qat'iyligi va maqsadga intilishi, insonparvarligi, huquqiy bilimdonligi va h.k.lar kiradi. Bular o'qituvchiga kasbiy xususiyatlarni o'zida tarbiyalab borishga ko'maklashadi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan va pedagogik mahoratga berilgan ta'rif hamda o'qituvchi-tarbiyachining professiogrammasi xususiyatlari va o'qituvchiga qo'yiladigan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy talablardan kelib chiqib pedagogika nazariyasi pedagogik mahoratni asosiy komponent (tarkibiy qism)lardan iborat bo'lishi lozimligini ifodalaydi.

Bularning barchasi xususiy mohiyat-mazmun kasb etsa-da, ular yaxlit holda o'qituvchi-tarbiyachi(pedagog)ning kasbiy malakalarining mazmunini ifodalaydi. Zero, pedagogik texnika – o'qitish, ta'sir ko'rsatish, ta'lim tarbiya oluvchilarga o'z his-tuyg'ulari, bilimlari, ahloqiy fazilatlarini uzatish texnologiyasini ifodalasa, pedagogik muomala – o'qituvchi kasbiy faolligining bir ko'rinishi bo'lib, ta'lim –

tarbiyada shu jarayon ishtirokchilarining o‘zaro ta’sir va hamkorligini aks ettiradi. Hozirgi zamon pedagogika fani pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning roli beqiyos deb qayd etadi. Chunki, u o‘qituvchiga o‘z gavdasini tuta bilish (mimika, pantomimika), his-tuyg‘ularini (emotsiyasini) boshqara olish, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallash va ularni o‘quv faoliyatida, o‘qishdan tashqari ishlar jarayonida qo‘llash yo‘llarini tushuntirishda dasturilamal bo‘lib xizmat ko‘rsatadi.

Ilg‘or va novator pedagoglarning ish tajribalarini kuzatish ilg‘or tajriba maktablari faoliyatini o‘rganish shundan dalolat bermoqdaki, pedagogik texnikani to‘liq egallash, uning malakalarini o‘zida shakllantirish, ta’lim – tarbiya samaradorligini oshirishga, o‘quvchi-yoshlar tarbiyasini yuksaltirishga va shu asosda pedagogik mahorat pillapoyalari sari ko‘tarilishga sabab bo‘ladi. O‘qituvchining pedagogik faoliyat madaniyati tizimida pedagogik mahoratning tarkibiy qismlari: pedagogik texnika, pedagogik odob, pedagogik muloqot madaniyatining roli katta ekanligi e’tirof etilgan. Mazkur muammoni ham pedagogik, ham psixologik jihatdan ilmiy –nazariy, uslubiy –tashkiliy hamda amaliy jihatdan tadqiq qilgan YU.P.Gonobolin, N.V.Kuzmina, A.N.Sherbakov, V.A.Selastenin, L.I.Ruvinskiy, V.N.Kuxarev, I.A.Zyazyun N.N. Tarasevich, M.G.Davletshin, K.Zaripov S.Rajabova, B.Xo‘jayev va boshqalar o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligida pedagogik texnikaning muhim ahamiyat kasb etishini alohida e’tibor bilan qayd qiladilar. L.I.Ruvinskiy o‘qituvchining pedagogik mahorati tizimida pedagogik texnikaning alohida ahamiyatga ega ekanligini qayd qilar ekan, shunday yozadi: “O‘qituvchining pedagogik texnikasi – bu shunday bir malakalar yig‘indisidirki, u pedagogga tarbiyalanuvchilar ko‘rib va eshitib turgan narsalar orqali ularga o‘z fikrlari va qalbini etkazish imkonini beradi” N.N. Tarasevich esa o‘zining “Pedagogicheskaya texnika – kak element» nomli risolasida pedagogik texnika to‘g‘risida fikr yuritir ekan, shunday deydi: “O‘qituvchi faoliyatining ichki va tashqi ko‘rinishlarini izohlaydigan usullar, hissiyotlar, psixik holatlar yig‘indisidan iborat mahorat – pedagogik texnikadir”. Darhaqiqat usta pedagogik topshiriqlarni oliy darajada bajaradigan pedagoglar faoliyatini kuzatish shuni

ko'rsatadiki, o'quvchilar bilish faoliyatlarini tashkil etish va ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda pedagogik texnika muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilish his-tuyg'ulari(emotsiyasi) ni boshqara olish, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallash va ularni o'quv faoliyatida, ishlash jarayonida qo'llash yo'llarini o'rgatadi. Shunday qilib, pedagogik texnika ma'lum kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisidirki, u o'qituvchining pedagogik faoliyati jarayonida ta'sir ko'rsatish, o'quv –tarbiya ishlarini tashkil qilish va boshqarishda yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik mahorat nazariyasini o'rganuvchi va tadbiq qiluvchi olimlar (N.N. Tarasevich, N.V. Kuxarev)ning fikrlaricha pedagogik texnika malakalari ikki guruhga bo'linadi: Birinchi guruh malakalariga pedagogning nutq texnikasi, o'z hatti-harakatini idora qilishi, mimik va pantomimik ifodalari, o'z hissiyoti hamda kayfiyatini boshqarishi, aktyorlik va rejissyorlik mahorati kabilar kiradi. Pedagogik texnikaning ikkinchi guruhidagi malakalari kasb-kor malakalaridan iborat bo'lib, ularga gnostik malakalar, loyihalovchi malakalar, konstruktiv (jamoaning ijodiy ishlarini tashkil eta olishi, o'quvchi – o'qituvchilarni tarbiyalash, o'qitishdagi kasb-korlik) malakalari kiradi.

Nazarot uchun savollar:

- 1.Pedagogik mahorat fanining vazifalalari nima?
- 2.Pedagogik mahorat nima?
- 3.Fanning tarkibiy qismlarini tushuntiring?

2-mavzu: Zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifalari.

Reja:

- 1.O'qituvchi va uning jamiyatda tutgan o'rni.
- 2.O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar.
- 3.O'qituvchining kasbiy karyerasi shakllanish jarayoni.
4. O'qituvchi faoliyatida kognitiv texnologiyalar yordamida kreativ fikrlashni rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: bo'lajak pedagog, kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish, pedagogik faoliyat, o'qitishga an'anaviy yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv.

1.O'qituvchi va uning jamiyatda tutgan o'rni.

Respublikamiz o'qituvchilari orasida o'z ishining ustasi, xalq o'qituvchisi, xizmat ko'rsatgan o'qituvchi deb tan olingan, ota-onalar, yoshlar e'zozlab ustoz deb ataydigan mo'tabar insonlar ko'plab topiladi. Ular pedagogik ishda fidoyilik ko'rsatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular qalbiga halollik, go'zallik, haqiqat, odob-axloq nurini singdira olganliklari, xushmuomala bo'lganlari uchun ham bunday obro' va hurmatga erishganlar. Hali maktab bo'lmagan, pedagogik fikr tarkib topmagan davrdayoq qabila a'zolarining bolalarda mehnatsevarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik sifatlarini tarkib toptirish sohasidagi aql-idroki va usullari yillar davomida hayot tajribasi va sinovlaridan o'tib, sayqallanib o'sha davrning olijanob mevasi sifatida bizning davrimizgacha etib keldi. VII asrlarga kelib O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta'lim va tarbiya beruvchi mudarrislarining qizg'in faoliyati hamda ularga qo'yiladigan talablarning nihoyatda rang-barangligi va xilma-xilligi bilan diqqatga sazovordir. Ilk ibtidoiy jamoa va quldorlik davrlaridan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga javobgar ulamolar hamda mudarrislar nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, namuna

ko'rsatish, tanbeh berish, ta'qiqlash, majbur qilish, po'pisa qilish, qo'rqitish kabi usullardan foydalanganlar. Y.A. Komenskiy o'qituvchi obrazini tasvirlar ekan, uning shaxsida quyidagi fazilatlar namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi: vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli, o'z ishini sevuvchi, o'quvchilarga mexr bilan muomala qiluvchi, ularda bilimga havas uyg'otuvchi, o'quvchilarni o'z ortidan ergashtiruvchi va diniy e'tiqodni shakllantiruvchi. I.G. Pestalossi o'qituvchining kasbiy sifatlariga baho berish bilan birga, asosan, uning xalq ta'limi tarmog'ini takomillashtirishdagi roli hamda fan asoslarini egallashdagi ahamiyati va vazifalariga to'xtalib o'tadi. A. Disterverg: "O'qituvchining ta'limdagi roliga yuqori baho berib, u o'z faoliyatini chuqur bilib, pedagogik mahoratini oshirib borishi, o'quvchilarni qalbdan yoqtirishi natijasida yuzaga keladi"- deb uqtiradi. O'qituvchi bolalarning individual xususiyatlarini, qobiliyatini, faoliyatini mukammal bilishi uchun muayyan darajada psixologik bilimlarga ham ega bo'lishi kerakligini ta'kidlab o'tgan. Pedagog olim Djon Lokk o'qituvchi psixologiyasining eng muhim jihatlarini ishlab chiqqan. Ular orasiga mo'tadillik, g'ayrat, shijoatlilik, ehtiyotkorlik kabi xislatlarni kiritib, o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi rolini asarlarida yoritib bergan. A.I. Gersen, L.N. Tolstoy, I.G. Chernishevskiy, K. D. Ushinskiy kabi rus pedagog olimlari g'arb mutafakkirlari g'oyalarining vorislari sifatida mazkur muammolarga o'z mulohazalarini bildirganlar. Jumladan, A.I. Gersen mulohazalariga ko'ra, o'qituvchining asosiy xislati — bu uning bolalar bilan munosabatda bo'layotganligini sezishda, bolalar ruhiy dunyosini tushuna olishida, axloqiy qobiliyatining mavjudligida. Chunki u shunday iste'dodga ega bo'lmog'i zarurki, unga har qaysi o'qituvchi erisha olmaydi. O'qituvchida pedagogik mahoratni shakllantirishning ilmiy — nazariy asoslari pedagog olim V.A. Slastyonin tomonidan ham tadqiq qilingan. U kasbiy — pedagogik tayyorgarlik, o'qituvchining shaxsi va kasbiy shakllanish yo'nalishi va bunda pedagogik mahorat to'g'risida so'z yuritib, shunday yozadi: "O'qituvchi muntazam ravishda pedagogik nazariyalarga tayansagina, o'qituvchilik mahoratini egallaydi. Chunki, pedagogik amaliyot doimiy ravishda pedagogik nazariyaga murojaat qilishni taqozo etadi. Birinchidan, ilmiy nazariyalar — taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari, tamoyillari, qoidalarini aks

ettiruvchi ilmiy bilimlar hisoblansa, amaliyot doimo aniq vaziyatga asoslanadi. Ikkinchidan, pedagogik faoliyat falsafa, pedagogika, psixologiyaga oid bilimlar sinteziga asoslanuvchi yaxlit jarayondir. Bu bilimlar sintezsiz pedagogik amaliyotni maqsadli qurish juda mushkul. Demak, o'qituvchidan nafaqat pedagogik mahoratni mukammal egallash talab etiladi, balki pedagogik amaliyotni to'g'ri va maqsadli tashkil qilish uchun chuqur ilmiy — nazariy ma'lumotlarga ham ega bo'lish lozim". Buyuk rus adibi L.N. Tolstoy o'qituvchi fazilatining mukammalligini o'z mutaxassisligiga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishi bilan bir vaqtda bolalarga bo'lgan munosabatida, ularni xuddi o'z farzandlaridek jon-dilidan sevishida ekanligida ko'rgan. Uning ta'kidlashicha, "Agar o'qituvchi faqat ishiga havas qo'ygan bo'lsa, u yaxshi o'qituvchi bo'ladi. Agar o'qituvchi bolaga faqat otasi va onasi kabi havas qo'ygan bo'lsa, u oldingi o'qituvchidan yaxshiroq bo'ladi. Bordini, ikkala xislatni ham o'zida mujassamlashtirsa, u holda u mukammal va mahoratli o'qituvchi bo'ladi". Ma'lumki, pedagogik mahorat tizimida o'qituvchining pedagogik nazokati (odobi) muhim mavqega ega. O'qituvchi pedagogik nazokatsiz, kasb odobisiz yuksak cho'qqilar sari odimlay olmaydi.

2. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar.

Mamlakatimizda tarbiyachining yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishida jamiyat oldidagi javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Tarbiyachining o'rnini va uning vazifalari o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi bilan aniqlanadi.

"Tarbiyachi, — deydi Al Forobiy, — aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va bolalarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur". Zamonaviy tarbiyachi ijtimoiy psixolog bo'lmasligi mumkin emas. Chunki u bolalar o'rtasidagi o'zaro ijobiy munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar

jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir. Ma'lumki pedagogik faoliyat – kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir.

Tarbiyachi jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bilan bir qatorda o'z faoliyatida, tevarak-atrofidagi kishilar, maktabgacha ta'lim muassasasi ma'muriyati, hamkasblari, bolalar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarmasligi lozim.

Tarbiyachining o'z ishidan nimanidir kutayotganligini bilishining o'ziyoq muhim ahamiyatga egadir, mana shu tariqa kutishlar, garchand jamiyat tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan talablarga mos kelsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Lekin bu talablar hamma vaqt ham bir-biriga mos kelmasligi mumkin. Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xalq ta'limi bo'limlari tarbiyachining ayrim xislatlari naqadar muhimligini har xil baholaydilar.

Bo'lajak pedagog shaxsiga bir qator jiddiy talablar qo'yiladi. Ularni asosiy, ya'ni uni egallamasdan turib, yuqori malakali o'qituvchi yoki tarbiyachi bo'lib yetishish mumkin bo'lmagan va ikkinchi darajali, ya'ni bevosita pedagogik faoliyati uchun emas balki uning shaxs sifatida shakllanishi va shaxsga ta'lim-tarbiya berishida muhim bo'lgan talablarga ajratish mumkin.

Bosh, asosiy talablar singari, ikkinchi darajali talablar ham pedagogning faoliyati psixologiyasiga, ya'ni uning muloqoti, qobiliyati, bilimi, malaka va ko'nikmasi, mahorati, bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish uchun zarur bo'lgan sifatlarga bog'liqdir. Asosiylari orasida ham, qo'shimcha psixologik xossalar ichida ham o'zgarmas, ya'ni har bir davrda, vaqt va xalqlarda doimo o'qituvchi va tarbiyachilar uchun, malakali pedagoglar uchun zarur bo'lgan hamda o'zgaruvchan, ya'ni muayyan davr ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti talablaridan kelib chiqadigan, jamiyat qaror topgan sharoitda yashaydigan va pedagog ishlaydigan muhit talablaridir. Pedagogga qo'yiladigan asosiy, bosh va o'zgarmas talablar bolalarga bo'lgan mehr, pedagogik faoliyat, o'zi ishlaydigan soha bo'yicha maxsus bilim, keng fikrlay olish, pedagogik intuitsiya, yuqori saviyada rivojlangan tafakkurga, chuqur bilimga, madaniyat va yaxshi xulqqa ega bo'lish, bolalarni o'qitish va tarbiyalashning turli uslublaridan mohirona foydalana olishni bilishdan iborat.

Yuqorida keltirilgan xislatlarning birortasisiz muvaffaqiyat bilan pedagogik ish olib borish mumkin emas. Pedagog uchun qo'shimcha, lekin nisbatan turg'un talablar qatoriga kirishuvchanlik, artistlik, shodon xulq, yaxshi did-farosat va boshqalarni kiritish mumkin. Bu xususiyatlar eng asosiy o'rinda turmasa-da, ammo o'qituvchi faoliyati uchun katta yordam beradi.

Bu hamma xossalar tug'ma qobiliyat emas. Ular pedagogning muntazam mehnati, shuningdek, o'z ustida tinmay ishlashi natijasida egallanadi. Bosh va ikkilamchi pedagogik xossalar jamlanib, pedagogning shaxsiyatini aniqlaydi, shu jihatlar kuchi bilan har bir o'qituvchi qaytarilmas va o'ziga xos shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablardan eng muhimi o'qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog'lik xislatlariga qaratilgan.

Jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yadigan asosiy talablari quyidagichadir:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarning mohiyatini, bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashni bilishi, o'z Vatani, tabiatga va oilasiga bo'lgan muhabbati;

- keng bilim saviyasiga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;
- yosh, pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yosh fiziologiyasi hamda maktab gigiyenasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;
- o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi, sohasi bo'yicha jahonda erishilgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;
- ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;
- o'z ishiga ijodiy yondashishi;
- bolaning psixologik taraqqiyotini, uning ichki dunyosini tushuna olishi;
- pedagogik texnikani (mantiq, nutq, ta'limning ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;
- pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Har bir tarbiyachi ana shu talablarga eng yuqori darajada mos bo'lishga intilishi kerak. Tarbiyachiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xildagi ijtimoiy

kutishlar, pedagogning individuallik talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayyan tarbiyachining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi. Jamiyatning muayyan tarixiy davrida, belgilangan vaqt va belgilangan ish joyiga xos bo'lgan pedagogning asosiy va ikkinchi darajali o'zgaruvchan xususiyatlari haqidagi masalani hal qilish bir muncha murakkabdir. Jamiyatda ro'y berayotgan yangi shart-sharoitlar, ta'lim va tarbiya sohasida yangi maqsad va vazifalarni qo'yadi.

Bolani hozirgi zamon talabiga javob beradigan, erkin fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish uchun pedagogning o'zi mustaqil fikrlovchi, yuqori saviyadagi bilimli, dunyoqarashi keng bo'lmog'i va o'zida bu xususiyatlarni muntazam rivojlantirib bormog'i lozim.

Ota-onalar o'qituvchining ish staji va yoshi qanday bo'lishidan qat'iy nazar undan farzandlarini tarbiyalash va o'qitish mahoratini kutadilar. Bolalar esa tarbiyachilarni uch xil xislatlari bo'yicha xarakterlab beradilar. Jumladan, birinchidan, tarbiyachining odamgarchiligi, adolatliligi, sof vijdonliligi, bolalarni yaxshi ko'rish xislatlari; ikkinchidan, tarbiyachining sezgirliigi, talabchanligi bilan bog'liq tashqi xislatlari va xulq-atvoriga qarab; uchinchidan, tarbiyachining o'z fanini bilishi, uni tushuntira olishi kabi ta'lim jarayoni bilan bog'liq xislatlariga qarab xarakterlab beradilar.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga qo'yiladigan talablar bilan birga, tarbiyachi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan qo'yiladigan ijtimoiy talablar ham o'sib bormoqda.

Tarbiyachiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

Pedagog o'z ilmiy, o'quv-uslubiy salohiyatini oshirishning psixologik muammolari

Hozirgi jamiyatimizda pedagogning mustaqil ravishda bilimlarni egallab, o'z malakasini oshirib borishi bir tomondan pedagoglik faoliyatining borgan sari

naqadar muvaffaqiyatli borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan muhim vazifa ekanligidan dalolat beradi. Chunki, bu kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual qashshoqlikdan qutqarib qoladi.

Psixologik nuqtai nazardan pedagog doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shug'ullanishi zarurdir. Chunki pedagoglik mehnatining asosiy xususiyati ham shudir. Pedagog har doim odamlar orasida bo'larkan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri qiziktirib kelayotgan haqiqatni o'z qarashlari bo'yicha to'g'ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, pedagogdagi bu kabi qarashlar ko'p yillar davomidagi mehnat va hayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, pedagogning o'zi axborotlar olish uchun bolalarga nisbatan cheklangan vaqt imkoniyatiga ega; uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengqurlari bilangina muloqotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos qiziqishlar bilangina cheklanib qoladi.

Ta'limning barcha ko'rsatkichlari, Z.I.Kalmikovaning ta'kidlashicha, anglash tezligi, yangi vazifalar hal qilinishiga erishish mumkin bo'lgan aniq ma'lumotlar hajmi, uni bevosita hal qilishdagi bosqichlar soni, natijaga erishishga yordam beruvchi ma'lumotlar miqdori, shuningdek, masalani hal qilish uchun sarflangan vaqt miqdori, o'z-o'zining bilimini oshirish qobiliyati, ishchanlik va chiniqqanlik darajasiga bog'liq.

Bu o'rinda A.K. Markova taklif etgan bilim egallash ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyatga molikdir. Bu ko'rsatkichlar asosida o'zlashtirishni aniqlash uslubi ishlab chiqilgan bo'lib, Z.I.Kalmikova fikricha, uning asosini quyidagilar tashkil etadi:

- diagnostik kompleks amalga oshirilib, u “analitik” emas, balki “sintetik” yo'lga suyanishi lozim;
- diagnostika uslublari tabiiy o'qitish tajribalarida qo'llanilayotgan o'quv materiallariga tayanishi, ijobiy xususiyatlari laboratoriya tajribalari bilan qat'iy bog'lanishi lozim, ayniqsa, sinov natijalarini qayd qilishda, miqdor va sifat tahlillarini jarayon vaqtida belgilab borishda, yechilish usullari va ko'rsatilayotgan yordamni yozib borishda qat'iy aniqlik talab qilinadi;

- muammoli o‘quv jarayonida iloji boricha qolgan barcha shartlar tenglashtirilgan holatda ta’lim diagnostika qilinadi;
- diagnostik tajriba vaqti uni qayd qilish talab qilinganda chegaralanmasligi lozim;
- individual va jamoaviy diagnostik jarayonlarni birgalikda ko‘rib chiqish ta’lim jarayonini to‘liq va aniq ko‘rsatib bera oladi.

Pedagogning mustaqil bilim egallashi deganda, uning o‘z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan to‘ldirib, o‘zining individual ijtimoiy tajribasini keng miqyosda doimo yangilab borishi tushuniladi.

Odatda aksariyat pedagoglar mustaqil bilim egallash zarurligini tushungan holda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida pedagog oldida yuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko‘p hollarda bunday motivlar “pedagoglarni qanday o‘qitib va qanday tarbiyalash kerak?” degan xohish-istaklar tariqasida, fanning oxirgi yutuqlari, o‘zining pedagogik mahoratini takomillashtirish ehtiyoji tug‘ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

Shu bilan birga yaqqol ko‘zga tashlanib turgan ayrim hollardan ko‘z yuma olmaymiz. Masalan, pedagoglar jamoasining ma’lum qismi mustaqil izlanishda bo‘lib, o‘z bilim saviyasini oshirish bilan faol shug‘ullanmaydi, malakasini oshirishga intilmaydi, ba’zilar muayyan bilimlar sohasida taraqqiyotdan butunlay ortda qolmoqdalar. Bunday pedagoglar o‘sib kelayotgan yosh avlodning ta’lim va tarbiya taraqqiyotiga jiddiy zarar keltiradilar.

Bu muammoni hal etishda asosiy vazifa malaka oshirish tizimi zimmasiga tushadi. Respublikamizda xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirish institutlarining tarmoqlari joriy etilgan, bular Avloniy nomidagi xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirish Markaziy instituti, Toshkent shahar va viloyatlardagi xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirish institutlaridir. Xalq ta’limidagi bu tizimning asosiy vazifasi doimiy ravishda pedagog kadrlarning malakasini oshirish, pedagog kadrlarni o‘zlarining kasbiga xos bilim saviyasini, ko‘nikma, malakalarini, ma’naviyat va ma’rifatini, shu bilan bir qatorda iqtisodiy,

ekologik va huquqiy ma'lumotini oshirishga da'vat etuvchi ijtimoiy psixologik sohalarni rivojlantirib borishdan iboratdir.

Pedagogning mustaqil bilim egallashi va malakasini oshirish pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirishda zaruriy shartlardandir. Muhim Davlat vazifasini – kadrlar tayyorlash Milliy Dasturini amalga oshirayotgan zamonaviy maktab pedagogining xislatlari, uning ijodiy faoliyati kirib kelayotgan XXI asrda shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib-rivojlana boradi.

Shu bilan birga pedagog doimiy ravishda o'z malakasini oshirib, o'z ishining muvaffaqiyatini yuqori darajada ta'minlashga yordam beradigan shaxsiy xislatlarini tarbiyalab borishi zarur.

Shayx Najmiddin Kubro: "Ey mo'min, haqiqiy komillik yuzaga kelgunga qadar bir g'ayrat va hikmat bilan sayri suluk qilish lozim. Bu yo'l parishonlik, yalqovlik va tanballikni ko'tarmaydi, zohir, birlik va butunlikni talab qiladi. Soyirlarga yaxshilab qara, parishon va sustlashganlar, yo'lda ilgarilay olmaydilar. Bu yo'l muhabbat ahlidan g'ayratli, yelib yuguruvchi va uzluksiz harakatda bo'lganlarning ravishidir" - deb ko'rsatgan.

Shayx Najmiddin Kubroning tasavvuf nazariyasini boyitishga qaratilgan ushbu purma'no fikrlari ayni paytda o'zining ijtimoiy pedagogik qiymati bilan ham ajralib turadi. G'ayratli, hikmatli inson ijtimoiy faol, jamiyat rivojiga o'z ulushini qo'sha oladigan shaxs sifatida tan olingan bo'lsa, yalqov, tanbal, parishon insonlar xalq nazaridan chetda qolib ketganligi bilan bugungi kunda ham o'zining tegishli bahosini olmoqda.

Bu borada hazrati Bahouddin Naqshband: "Chaqmoq tosh qo'limizga berilgan, faqat harakat qilish kerak, toki natija hosil bo'lsin" - deb ta'kidlaganlar. Bu fikr bilan u ijtimoiy tarbiyaning o'rniga ishora qiladi, to'g'ri tarbiyaning mohiyatini, uning samarasini aniq o'xshatishlar bilan asoslab beradi.

Hozirgi zamon ilm-fan taraqqiyotini buyuk allomalar yaratgan bir necha qimmatli asarlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu nodir asarlar bir necha asrlar ilgari yaratilgan bo'lsa-da, o'z qimmatini yo'qotgan emas.

Xalqimizning kelajagi mustaqil O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan pedagogga, uning saviyasiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

3. O'qituvchi (ayollar) kasbiy karyerasi shakllanish jarayoni.

Hozirgi vaqtda jamiyat shaxsning ijro faoliyatiga tayyorligidan qoniqishi mumkin emas, buning natijasida u har bir bitiruvchini yosh avlod kelajagi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga yo'naltiradi. Shuning uchun kelajakdagi o'qituvchi shaxsining kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish masalalari, uning o'zini rivojlantirishga tayyorligi bugungi kunda zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyotida muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining pedagogik malakasini oshirish zarurati O'zbekiston ta'lim siyosatining asosiy vazifasidan kelib chiqadi. Ta'limning fundamentalligini saqlab qolish, shaxs, jamiyat va davlatning hozirgi va istiqboldagi ehtiyojlariga mos kelishi asosida zamonaviy sifatga erishish zamonaviy pedagogik hamjamiyatning ustuvor vazifasiga aylanib bormoqda. Ko'rinib turibdiki, ta'lim sifatining natijasi o'qituvchi shaxsi, uni doimiy ravishda takomillashtirib borish, kasbiy mahorat darajasini oshirish zarurati bilan bog'liq. Oliy ta'lim muassasasida o'qish jarayoni kelajakdagi mutaxassisning hayoti va dunyoqarashini belgilaydi, universitet devorlarida ilmiy va pedagogik bilimlarga qiziqish, ularni doimiy ravishda yangilashga tayyorlik, o'z faoliyatini pedagogika fanining rivojlanish darajasiga moslashtirish qobiliyatini shakllantirish kerak. Binobarin, shaxsning rivojlanishi va shakllanishi jarayonlarining o'zaro bog'liqligi va uni aniqlash, kasbiy tayyorgarlik darajasini doimiy ravishda takomillashtirishga tayyorlik va boshqalar dolzarb bo'lib qolmoqda. Zamonaviy psixologik-pedagogik nazariyalar va gumanistik ta'lim kontsepsiyasini tahlil qilish (A.G. Asmolov, I.B. Kotova, A.B. Petrovskiy, V.A. Petrovskiy, V.I. Slobodchikov, D.I. Feldshteyn, E.H. Shianov va boshqalar) bo'lajak o'qituvchi shaxsining o'zini o'zi rivojlantirish va o'zini takomillashtirish jarayonlarini o'rganish zarurligini tasdiqlaydi. B.G.Ananyev, K.A.Abulxanova-Slavskaya, L.I.Antsiferova, C.Vygotskiy, A.N.Leontiev, A.R.Luriya, B.C.Muxina, S.L.Rubinshteyn, L.N.Rojina, A.A.Smirnov, A.B.Suvorov va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsning o'zini o'zi

rivojlantirish usullari va usullarini o'zlashtirish murakkab va ziddiyatli, vaqt o'tishi bilan cho'zilgan jarayon. Shu bilan birga, uni amalga oshirishning eng muhim shartlari bu shaxs va uning atrofidagi dunyoning muvozanati va uyg'unligiga ongli intilish, o'z shaxsiyatini yaxshilashga tayyorlik, qaror qabul qilish qobiliyati, ularni jamiyat ehtiyojlari bilan o'lchash va boshqalar. O'qituvchilarni kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlash muayyan tashqi va ichki sharoitlar yaratilganda amalga oshiriladi. Asosiy tashqi omillardan biri – aniq ishlab chiqilgan dastur asosida kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorgarlik jarayonini amalga oshirish bo'lib, ushbu dastur quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

- maqsad (kasbiy faoliyatning individual uslubini yaratishga hissa qo'shadigan va o'z-o'zini bilish va kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish vositasi bo'lgan kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish);
- mazmun (kasbiy o'zini o'zi tashkil etuvchi kasbiy bilimlar tizimini shakllantirishni, o'qituvchilarning rivojlanishi va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalar);
- tashkiliy va faollik (kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorgarlik darajasini oshirishga qaratilgan kasbiy tayyorgarlik shakllari, usullari va vositalari);
- diagnostika (diagnostika majmuasi o'qituvchilarning kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorlik darajasi va mualliflik dasturi).

Ichki omil esa kelajakdagi o'qituvchining kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligini shakllantirishdir.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligi mezonlari quyidagilardir: shaxsning kasbiy yo'nalishi, kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati, refleksli ko'nikmalarni rivojlantirish. V.G.Maralov o'z-o'zini rivojlantirish xususiyatlarini o'z ichiga oladi: hayotiy faoliyat maqsadlarni belgilash, faoliyat va inson xatti-harakatlarining doimiy jarayoni sifatida; shaxs faoliyati; o'z-o'zini anglashning rivojlanish darajasi, o'zini o'zi bilish qobiliyati K.Y.Vazina o'z-o'zini rivojlantirishda aks ettirishni ustuvor deb biladi va o'z-o'zini rivojlantirishning aks ettiruvchi texnologiyasini taklif qiladi. E.F .Zeer shaxsni

rivojlantiruvchi kasbiy ta'limning kontseptual qoidalarini hakllantirdi. Ular orasida biz o'z-o'zini rivojlantirish jihatidan eng muhimlarini ajratib ko'rsatdik:

- 1) o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishi asosiy maqsad sifatida qaraladi;
- 1) o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishi asosiy maqsad sifatida qaraladi;
- 2) o'qituvchining o'zi ham ta'limotni o'zi yaratadi;
- 3) ta'lim standartining mazmuni maqsadni emas, balki ta'lim vositasini tavsiflaydi;
- 4) o'qituvchilar va o'qituvchilarning hamkorligi kasbiy o'quv jarayonini to'liq tashkil etishning kalitidir.

Shuni takidlash kerakki, karyera o'ziga xos harakatlantiruvchi motivlarga ega bo'lib, ular asosida pedagoglar aniq maqsadlarga erishish uchun faol harakatlar qiladilar.

Karyera rivojlanishi psixologiyasi va pedagogikasida quyidagi asosiy nazariy yondashuvlar asos bo'ladi:

1. Donald Superning "Karyera rivojlanishi nazariyasi"

Super karyerani **hayotiy bosqichlar** bo'yicha tushuntiradi:

- O'rganish (0–14 yosh)
- Tadqiq qilish (15–24 yosh)
- Mustahkamlash (25–44 yosh)
- Saqlash (45–64 yosh)
- Pasayish (65 yoshdan keyin)

Bu nazariya shaxsiy qiziqishlar, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy rolga moslashish orqali kasb tanlash jarayonini tushuntiradi.

2. John Hollandning "Shaxsiylik turlari nazariyasi"

Holland odamlarni 6 turga ajratadi:

- Realistik
- Intellektual
- Ijtimoiy
- An'anaviy
- Tadbirkor

- Badiiy

Unga ko‘ra, shaxs va ish muhitining mosligi karyera muvaffaqiyatini belgilaydi.

3. Linda Gottfredsonning “Karyerani tanlashda ijtimoiy cheklovlar” nazariyasi

Bu yondashuv yosh, jins, ijtimoiy sinf, stereotiplar karyera tanlovini qanday cheklashini o‘rganadi. Bu ayniqsa ayol o‘qituvchilar uchun dolzarb.

4. Krumboltzning “Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi”

Kasb tanlash tasodifiy tajribalar, ta’sirlar va muhitdagi vaziyatlar bilan bog‘liqligini tushuntiradi. Bu yondashuv o‘qituvchilarning kasbiy yo‘nalishini shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega

O‘qituvchi ayollar va erkak o‘qituvchilarning karyera rivojlanishidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari

Tahlil mezonlari	Ayol o‘qituvchilar	Erkak o‘qituvchilar
Ijtimoiy roli	Jamiyatda “tarbiyachi”, “ona”, “yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi” sifatida e’tirof etiladi.	“Yetakchi”, “mas’uliyatli shaxs”, “tartib saqllovchi” obrazida namoyon bo‘ladi.
Karyeraviy intilish	Barqarorlik, ijtimoiy ahamiyat, shaxsiy hayot bilan muvozanatni saqlash asosida shakllanadi.	Ijtimoiy mavqeni oshirish, rahbarlik lavozimiga erishish, moddiy barqarorlikka erishish maqsadida rivojlanadi.
Rahbarlik lavozimiga chiqish	Gender stereotiplari va oila bilan bog‘liq cheklovlar sababli sust.	O‘zini namoyon qilish imkoniyatlari yuqori, rahbarlikka da’vogarlik ko‘proq.
Psixologik yuklama	Kasbiy faoliyat va oilaviy majburiyatlar orasidagi	Kasbiy faoliyatga to‘liq e’tibor qaratish imkoniyati

Tahlil mezonlari	Ayol o'qituvchilar	Erkak o'qituvchilar
	muvozanatni saqlash stressga olib keladi.	psixologik barqarorlikni ta'minlaydi.
O'z-o'zini baholash	Jamiyatlardagi stereotiplar, tanqidiy munosabat sababli pastroq bo'lishi mumkin.	O'ziga ishonch kuchli, tashabbus bilan faoliyat yuritadi.
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ehtiyoji	Ruhiy rag'bat, ijobiy fikr va psixologik yordamga ehtiyoj yuqori.	Ko'proq mustaqil harakat qiladi, tashqi qo'llab-quvvatlashga nisbatan kamroq bog'liq.
Kasbiy moslashuvchanlik	Odatda bir sohada uzoq yillar davomida ishlaydi (stabil barqarorlikni afzal ko'rish).	Soha o'zgartirishga moyilroq, boshqa faoliyatlarga o'tish ehtimoli yuqori.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'rganishga an'anaviy yondashuv o'z pozitsiyalarining mustahkamligini saqlab qolishda davom etmoqda. Ta'lim jarayonini isloh qilish ko'pincha o'qituvchilarning inertsiasini bilan cheklanadi, chunki yangi yondashuvlardan foydalanish, o'qituvchilarning kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish uchun sharoit yaratish o'qituvchilardan faoliyat strategiyasini qayta ko'rib chiqishni, kasbiy xulq-atvorning mavjud stereotiplaridan voz kechishni talab qiladi. Ammo an'anaviy yondashuvni to'liq rad etish, bizning fikrimizcha, mantiqsiz bo'ladi. Uning elementlari ta'limning ma'lum bosqichlarida, xususan, o'qituvchilarning dastlabki g'oyalari, asosiy tushunchalari va ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida zarur funksiyalarni bajaradi. Shuning uchun o'qituvchilarning kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash nuqtai nazaridan an'anaviy va kompetentsiyaviy faoliyat yondashuvlarining imkoniyatlarini tahlil qilish va taqqoslash zarur. O'qituvchining har bir yondashuvni amalga oshirishdagi afzalliklari, kamchiliklari va

muammolaridan xabardorligi unga o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonini qurishda ko‘proq ongli tanlov qilishga imkon beradi. An‘anaviy yondashuvning imkoniyatlari asosan shaxsning bilim sohasi, kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar bilan bog‘liq. Kompetensiyaviy faoliyat yondashuvining potentsiali o‘qituvchilarning o‘qitish va kompetensiyani o‘zlashtirishdagi subyektiv pozitsiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu mutaxassisning tizimli xarakteristikasi hisoblanadi. Shuning uchun, ta‘lim muhitini loyihalashda har bir yondashuvning xususiyatlarini hisobga olish kerak. Yondashuvni tanlash nafaqat “an‘analar” va “innovatsiyalar” jihatlariga, balki zamonaviy pedagogik ta‘limning ustuvor maqsadlaridan biri bo‘lgan o‘qituvchilarning kasbiy shakllanishi va kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishdagi roliga ham bog‘liq bo‘lishi kerak. Binobarin, universitetda o‘quv jarayonini qurishda an‘anaviy va kompetensiyaviy faoliyat yondashuvlarining kombinatsiyasini ta‘minlash kerak, chunki ularning har biri uning roli o‘qituvchilarning shaxsiyatini kasbiy tayyorlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonida eng samarali bo‘lgan hollarda qo‘llanilishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchining shaxsini shakllantirishni va pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning yetarli darajasini ta‘minlaydigan kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishning pedagogik shartlari va omillari, shu jumladan, o‘z-o‘zini rivojlantirish asosi sifatida; kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishni ta‘minlaydigan ijodiy faoliyat; hamkorlik pedagogikasi tamoyillarini amalga oshiradigan subyekt-obyekt faoliyatining dialogik, jamoaviy taqsimlangan mexanizmlarini ifodalovchi tashkilot shakllari; o‘z-o‘zini aks ettirish qobiliyatlari va shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish; bag‘rikenglik dunyoqarashi insonparvarlik, adolat va qadrsiz munosabat manbai, shuningdek muqobil pedagogik qo‘llab-quvvatlash sifatida muhim rol o‘ynaydi.

4. O‘qituvchi faoliyatida kognitiv texnologiyalar yordamida kreativ fikrlashni rivojlantirish.

O‘qituvchining faolligi uning o‘quv mehnati, bilimlarni egallash jarayonida ko‘rsatadigan jadalligi, jonbozligi sifatida namoyon bo‘ladi. Faollikning o‘ziga xos jihati ko‘plab mutaxassislar tomonidan ochib berilgan. Ular V.A.Petrovskiy, A.G.Asmolov, R.Safarova, B.Adizov, G.Najmiddinova, E.G‘oziyev, M.Davletshin

kabilardir. O'quv vaziyati bilan bog'liq faollik sifatida beg'araz, qaltis harakatlarga bog'liq tarzda boshlang'ich vaziyatlar doirasida moslashmagan faollik ko'rsatish asosida o'qituvchi nafaqat o'z faoliyatini takomillashtirishga intiladi, shu bilan bir qatorda, faoliyatga oid harakatlari, yangi, qiziqarli maqsadlarini loyihalashtiradi va ilgari mavjud bo'lgan faoliyat tarzidan voz kechadi.

Biz o'z izlanishlarimiz doirasida o'quv-tarbiya jarayonida o'qituvchilarning fikriy kreativ fikrlashlarini muayyan maqsadga yo'naltirishning pedagogik imkoniyatlari haqida to'xtalamiz. Bu o'z navbatida o'qituvchilarda refleksiyaning rivojlantirish hamda o'quv jarayoni mantiqini izlash, ularni refleksiyaning tarkib toptirishga yo'naltirilgan pedagogik vaziyatlarda faol harakat qilishga yo'naltirish imkonini beradi. Shaxsga yo'naltirilgan pedagogik vaziyatning nazariy modeli o'zida quyidagilarni mujassamlashtiradi:

- muayyan maqsadga qaratilgan faoliyat mazmuni, bu faoliyat ijtimoiy-madaniy sohaga oid vazifalar va uning yechimlarini bajarishni o'zida mujassamlashtiradi;
- pedagogik hamkorlikka kirishgan o'qituvchilarning tarkibi va ular bajaradigan vazifalar, ularning haqqoniy, tashkiliy munosabatlari va mavqelari;
- -ishchan va shaxslararo hamkorlikning shakllari va usullari;
- o'qituvchilarning shaxsiy vazifalari, mazkur vaziyatda ularning muayyan topshiriqlarni bajarishlarini talab qiladigan holatlar;
- vaziyatni rivojlantirish ko'rinishlari;
- vaziyatni tashkil etuvchi harakatlantiruvchi kuchlar;
- vaziyat ishtirokchilarining mayllari va faoliyat usullari.

Xuddi mana shu didaktik birliklar o'qituvchilarning kreativ vazifalarni bajarish jarayonlarini mos tarzda jihozlash imkonini beradi. Bu birinchi navbatda axborotlar maydonida shaxsning kreativ vazifalari alohida munosabatlari va hayotiy faoliyati ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, shaxsga yo'naltirilgan o'quv vaziyati o'zida ikkita tendensiyaning rivojlanishini mujassamlashtiradi. Tashqi

sharoitlarning o'qituvchi shaxsiga ko'rsatadigan ta'siri, shu bilan bog'liq tarzda faoliyat tarzining shaxsiga ko'rsatadigan ta'siri, uning shaxsiyatini belgilashi, bir tomondan o'qituvchi shaxsining ichki faol nuqtai nazari, boshqa tomondan esa, o'z-o'zi va xulq-atvorini namoyon qilishi jarayonida hosil bo'ladi. Uchinchidan, o'quv-biluv vaziyatida o'qituvchi bilan o'quvchi shaxsiyati duch keladi va hamkorlikka kirishadi. Bunda o'quv jarayonining maqsadli, mazmunli, jarayonli jihatlari kelib chiqadi. Shu tariqa, to'laqonli didaktik jarayonni amalga oshirish uchun qulay sharoit vujudga keladi.

O'qituvchi tomonidan taklif etilgan o'quv vaziyatining maqsadi, shaxsiga yo'naltirilgan maqsad sifatida e'tirof etilishi mumkin. O'quv vaziyatining maqsadi shunday maqsadki, u bevosita vaziyat talabidan kelib chiqmaydi. Uning amaliy tadbiri qo'yilgan maqsadga erishishni nazarda tutadi. Shu tariqa, o'quv vaziyatining maqsadi, o'qituvchi va o'quvchilarning vaziyatga yo'naltirilgan aniq maqsadidir. Bunday o'quv vaziyati natijasida talab qilingan bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirish bilan bir qatorda, o'qituvchilar o'zlari uchun yangi bo'lgan imkoniyatlarga ham ega bo'ladilar. Shaxsiy individual tajribalarining ortishi, o'z hayotiy vaziyatlarini tashkil etish, o'zini o'rab turgan ijtimoiy muhitga qarab o'zgarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. O'qituvchilarda vaziyat doirasida ko'zda tutilgan vazifalarni hal qilishga kirishish unda faollik ko'rsatish o'z oldiga yangi talablar qo'yish salohiyati kengayadi. Bu ularning vazifalarni yechishda mustaqillik ko'rsatishlarida namoyon bo'ladi. Natijada o'qituvchi shaxsining bilish faoliyatida jadallashuvining namoyon bo'lishiga ko'maklashadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan bilish holatlari asosida o'qituvchining bilish mayllari yotadi. O'qituvchi o'z faoliyatini amalga oshirishda qanday vazifalarni hal qilishi alohida ahamiyatga ega. Uning asosini bilish mayllari tashkil qilarkan, mazkur vazifalarning mohiyatini ularni yechish jarayonlarida o'qituvchi o'zining obrazini tarkib toptiradi, o'z-o'zini bilish faoliyatini amalga oshiradi. Bu esa, uning faoliyatga bo'lgan mustaqil intilishlarida namoyon bo'ladi. Bunday ichki masalalarni yechish o'zining mazkur vazifalarga qodirligini anglashga ko'maklashadi. Masalalarni yechishdagi muvaffaqiyat o'z-o'zini namoyon qilish

imkoniyati hamdir. Bu o'qituvchi shaxsining o'z oldiga qanday talablar qo'yishi bilan ham bog'liqdir. Biz bilish faoliyatini amalga oshirishning 3 ta bosqichini aniqlashga harakat qilamiz:

Birinchi bosqich – bu o'zining vaziyat bilan bog'liq imkoniyatlariga berilgan baho. O'qituvchi bunday vaziyat oldida turgan vazifalarni hal qilish asosida ish ko'radi. Buning uchun o'qituvchi o'z oldiga quyidagi savollarni qo'yib, ularga javob beradi. Men o'z oldimga qo'ygan maqsadlarni bajarishga tayyormanmi? Men o'z oldimga qo'ygan vazifalarni bajarishga qodirmanmi? Bunday sharoitda o'z imkoniyatlariga berilgan baho o'qituvchi uchun har doim ham ahamiyatli bo'lavermaydi. O'zining vaziyatga bog'liq imkoniyatlariga berilgan baho uning uchun tasodifiy ahamiyat kasb etishi ham mumkin.

Ikkinchi bosqich – bu o'z-o'ziga berilgan baho bo'lib, bu jarayonda o'qituvchi bilish imkoniyatlariga ega muayyan shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu o'rinda shaxsning bilish imkoniyatlari baholash obyekti bo'la olmaydi. U mazkur imkoniyatlarni egallovchi subyekt sifatida faoliyat ko'rsatadi. Shuning uchun ham u yechimlar qabul qilishga intiladi. Bu o'rinda faoliyat shaxsning o'ziga xos qirralari bilan ajralib turadi. Masalalarning yechilganligi kabi yechilmaganligi ham mavjud belgi sifatida namoyon bo'lib, u o'qituvchi shaxsiyatini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi bosqich – bu o'qituvchining mavjud imkoniyatlari, uning qismlari, chuqurligini baholashdir. Bu jarayonda o'qituvchining o'z mavqeyini aniqlashi nazarda tutiladi. O'qituvchi qandaydir o'quv vazifasini yechar ekan, uni yechish imkoniyatlari ustida o'ylaydi va bu jarayonda o'zligini namoyon qiladi. Ushbu vaziyatda o'qituvchi shaxsining o'z faoliyatiga bo'lgan munosabati namoyon bo'ladi. O'ziga xos faoliyati haqida o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan vazifalarni yechishda o'zining bilish, ijodiy imkoniyatlari haqida xulosa chiqaradi. O'z oldiga qo'ygan vazifalarni yechish imkoniyati o'qituvchining o'zligini namoyon qiladi.

O'qituvchida refleksiv ko'nikmalarning hosil bo'lishi yuqorida ko'rsatilgan barcha bosqichlarda amalga oshadi. Bunda:

1) axborotlashgan jamiyat ichida umumiy munosabatlarga nisbatan to'g'ri yo'nalish ola bilish, bunda kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan unumli foydalanish;

2) o'quv jarayonida kompyuterdan foydalanish texnologiyasini egallash, bunday foydalanish ko'nikmalari tarkibiga tushunchalar mohiyatini anglash, masalalarni yechish, o'yin va dialog vaziyatlarida axborotlardan foydalanish ko'nimalariga ega bo'lish;

3) ijodiy tajribalarni to'planishi, qadriyatli quvvatlarning tahlili, o'quv predmetlari doirasida o'rganish usullarining tanlanishi, inson faoliyatining samaradorligini ta'minlash imkoniyatlari haqida ma'lumotga ega bo'lish, zamonaviy fan-texnika yutuqlarini idrok qila olish;

4) o'z imkoniyatlarini baholash, ularni rivojlantirish yo'llarini aniqlash, faol shaxsiy nuqtai nazarga ega bo'lish, o'quv jarayonini faollashtirish yo'llarini izlash, o'qitishning mohiyatini ko'ra bilish, axborot egallash madaniyatining yangi yutuqlari bilan tanishish. Bu jarayonda asosiy o'rinni o'qituvchilarning mustaqil bilim olishlari, o'z-o'zlarini rivojlantirishlari, dasturlashtirilgan vositalardan foydalana olish tajribasi, shaxsiy hayotiy faoliyatlarini oqilona tashkil etish, qiziqishlari, ijodiy layoqatlari, o'z faoliyatlariga mas'uliyatli munosabatning shakllanishi tashkil etadi.

Ma'lumki, o'qituvchilarning qiziqishlari refleksiya layoqatiga ega bo'lganda shakllanadi. Bu esa axborotlarni o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi. Shu tariqa, o'qituvchi bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish jarayonida o'qituvchi o'ziga xos ichki vazifalarni yechishga kirishadi. Ushbu vazifalarning asosiy mohiyati shundaki, o'qituvchi uni o'z-o'zini boshqarish, o'z faoliyatini amalga oshirish hamda o'z-o'zini ichki jihatdan tasdiqlash maqsadida yechadi. Bu vazifalar boshlang'ich shart-sharoitlarning xarakteriga ko'ra farqlanadi. Refleksiv holatlarning paydo bo'lish turiga ko'ra o'qituvchining o'ziga bo'lgan talablari sifatida namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan vaziyatlarda ikki turdagi kechinmalar uyg'unlashadi: a) uning o'zligini belgilovchi aniq hissiy nuqtai

nazarlari aniqlanadi; b) noaniq hissiy shubhalar, oldindan sezish, umidlar, anglanganlik hamda identifikatsiyalash(aynan o'xshatish), bunday o'xshatishni refleksiv jarayonlar doirasida amalga oshirish mumkin emas. U muloqot va aniq harakatlar jarayonida namoyon bo'ladi.

Aniq hissiy kechinmalar an'anaviy ongli holatlarga bog'liq bo'ladi, noaniq-hissiy kechinmalar esa o'qituvchining anglanmagan yoki to'liq anglab yetmagan holatlarida amalga oshadi. Aniq hissiy kechinmalar o'xshash holatlarda anglashga xizmat qiladigan kechinmalar sifatida ifodalanadi. Noaniq hissiy kechinmalar esa jarayonlarni bevosita anglashda shaxsning o'z-o'zini anglashi doirasida yondashishni taqozo qiladi.

O'qituvchining o'z faolligini namoyon qilishga oid vazifalarni yechishga bo'lgan talablar, noaniq hissiy kechinmalardan qutilishga bo'lgan intilishda namoyon bo'ladi. Va ularning aniq hissiy kechinmalar sohasiga ko'chirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Shunday qilib, o'z faolligini namoyon qilish alohida shaxsiy vazifa sifatida o'zligini ko'rsatish tarzida talqin etiladi. Undagi aniqlikni boyitadi. Bu vazifalarning o'ziga xos belgilari sifatida shaxs o'zligining namoyon bo'lishi e'tirof etiladi. Amaliy faoliyatini tadbiq etilishi masalalarni yechishda o'qituvchi o'zi va o'z imkoniyatlari haqidagi tasavvurdan kelib chiqqan holda ish ko'radi. O'qituvchi o'z quvvatlari faoliyatiga tadbiq etar ekan, o'zi haqidagi tasavvurlar doirasida harakat qiladi va o'zini keng ko'lamda namoyon etadi.

Shaxsning o'z-o'zini tasdiqlashi bilan bog'liq vazifalar tashqi jihatdan o'zini tasdiqlatish holati sifatida xizmat qiladi. Bunda o'qituvchi atrofdagilar uni yetukliligiga ko'ra baholashlariga intiladi. Buning uchun uning layoqatlari atrofdagilar ko'z o'ngida namoyon bo'lishi lozim. Tashqi o'z-o'zini tasdiqlatish, o'z-o'zini bilish vazifasi sifatida namoyon bo'la olmaydi. Bu jarayonda o'qituvchi o'zining bir qator imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda harakat qiladi. U o'z oldiga ularning o'xshashligi, tengligi haqida savol qo'ymaydi va o'zgartirishga intilmaydi. O'z-o'zini tasdiqlatishning boshqa bir shakli – ichki o'z-o'zini tasdiqlatishdir.

Biz mazkur muammoning yechimiga pedagogik nuqtai nazardan yondashamiz. O'qituvchida kreativ fikrlashni rivojlanishiga xizmat qiladigan didaktik shart-sharoitlarga insonparvarlik pedagogika nuqtai nazaridan yondashish lozim. Bizning pedagogik kuzatishlarimiz erkin tarzda hosil qilingan pedagogik shart-sharoitlar hamda o'qituvchilarni pedagogik-psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash natijasida ularda ijodiy layoqatlarning tarkib topishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Pedagogik-psixologik jihatdan qulay sharoitni vujudga keltirish natijasida quyidagilarga erishish mumkin:

1) har bir o'qituvchining o'ziga xos jihatlarini tan olish: o'qituvchi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish va ularni rivojlantirish jarayonida ularni kreativ fikrlashga undaydi, uning mavjud holati va xatti-harakatlaridan qat'iy nazar kreativ fikrlashlarini qo'llab-quvvatlaydi. O'qituvchi har bir o'qituvchiga uning kuchiga ishonishini muntazam ta'kidlab turishi lozim. Buning natijasida, o'qituvchi erkin tarzda faoliyat ko'rsatadi, o'ziga xosligini namoyon qiladi va ijod qilishga intiladi.

2) tashqi bahodan holi holatni vujudga keltirish: bunda o'qituvchilar o'zlari uchun qulay bo'lgan muhitni his qiladilar, qachonki o'qituvchi o'zi uchun qimmatli bo'lgan shaxsiy qadriyatlarga tayanmas ekan, bunday muhitda tashqi o'lchovlarga asoslangan baholash mavjud bo'ladi. Baholash o'qituvchiga tazyiq sifatida namoyon bo'lar ekan, himoyalovchi ta'sirlardan foydalanish ehtiyoji vujudga keladi. Biz tashqi baho asosida hukm chiqarar ekanmiz, o'qituvchi o'zining shaxsiy tajribasini ochiqroq namoyon qiladi. Shunda uning voqelikka nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlari yaqqol ifodalanadi. O'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish uchun o'qituvchining munosabati ham aniq ifodalanishi kerak. Baholashning bosh manbai har bir o'qituvchining ichki xususiyatidir. Bu esa, unga ijod qilish sari yo'l ochadi.

3) tuyg'ularni tushunish: eng muhimi o'qituvchi shaxsini shunchaki qabul qilish emas, uni hamdard, hamkor sifatida anglash, olamga uning ko'zlari bilan qarash, ichki olamiga kirish, shu bilan bir qatorda uni qabul qilish imkonini beradi. Bunday sharoitda o'qituvchi o'zligini namoyon qiladi hamda ijodiy jihatdan rivojlanadi.

Ruhii xavfsizlikdan tashqari o'qituvchilar mustaqillikni ham his qilishlari lozim. O'qituvchilarning kreativ fikrlashlari qiziqarli faoliyat jarayonida vujudga kelishi mumkin. Buning uchun, o'qituvchi o'quvchiga o'z tafakkuridagi qiziqarli, sirli holatlari, hissiyotlari, fikrlarini bayon qilish imkoniyatini yaratishi kerak. O'qituvchi o'z qarashlarini ifodalashi uchun to'laonli tarzda mustaqil bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Bu o'qituvchining ochiqligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa, kreativlik va kreativ fikrlashning muhim tarkibiy qismidir.

O'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar yaratilishi lozim:

1) qat'iy topshirilgan va nazorat qilinadigan vaziyatlardan farqli tarzda, shaxsga yo'naltirilgan erkin didaktik vaziyatlarni vujudga keltirish;

2) o'qituvchining kreativ faoliyatini kengaytirish, faollashtirish va ularni muntazam rag'batlantirish;

3) o'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish va muntazam rivojlantirish usullari, strategiyalari, texnologiyalarini ishlab chiqish va ta'lim amaliyotida qo'llash;

4) kreativ fikrlash ko'rsatish jarayonida o'qituvchilarni o'z ishiga mas'uliyat bilan yondashish va erkin bo'lishlariga undash;

5) o'qituvchilarning kuzatishlari, umumlashtirishlari, qiyoslashlari va bu jarayondagi hissiyotlarini qo'llab-quvvatlash;

6) kattalar va ota-onalarni o'qituvchilarning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashga undash kabilar.

Shu bilan bir qatorda o'qituvchilarda kreativ fikrlashni shakllanishi va rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan quyidagi omillarni bartaraf etishga o'qituvchilar alohida ahamiyat qaratishlari lozim:

- tavakkalchilikka asoslangan holda muvaffaqiyat qozonishga intilishlari;
- qarama-qarshilik, layoqatsizlik tufayli boshqalarga bosim o'tkazishlari;
- fantaziya va tasavvurga asoslangan tadqiqotchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlamaslik;

– qat’iy gender qoliplar, o’g’il bolaga mumkin, qizlarga mumkin emas tarzida;

- o’yin va o’quv jarayonlarini tabaqalashtirishlari;
- shaxsiy fikri va nuqtai nazarini o’zgartirishga tayyorliklari;
- mavqe, obro‘-e’tibor oldida bosh egishlari kabilar.

Kreativ faollik ko’rsatish uchun kognitiv, ya’ni mustaqil fikrlash layoqati alohida ahamiyatga ega. O’qituvchilarning tahliliy faoliyatlarini jadallashtirish maqsadida quyidagi vaziyatlar tashkil etildi:

1. Baholash va o’z-o’zini baholash vaziyati. Bu ta’lim jarayonni ishtirokchilarining o’z faoliyatlarini tahlil qilish va tekshirishlarini taqozo etadi. Qabul qilingan qarorlarni himoya qilishda dalillardan foydalanish, o’zligini anglash, o’z mohiyatlarini bilish uchun zarur bo’lgan kechinmalarning vujudga kelishini ta’minlaydi. Bunday vaziyatlarning mohiyati o’qituvchi qandaydir yangilikni yaratib, uning o’zi uchun betakrorligini his etishi, undan qoniqish hissini tuyishi natijasida o’zining qandaydir yangilik yaratganligini, ijod qilganligini his etadi. Yangilik yaratish, ijod qilishni o’rganish uchun o’qituvchilar o’z nuqtai nazarlariga ega bo’lishlari, bir qolipdagi tafakkurdan voz kechishlari, uning o’z kreativ fikrlash ko’rsatishlari uchun muhimligini anglab yetishishlari kerak.

2. “Aqliy hujum” vaziyati. To’g’ri tushunish maqsadida muammoli topshiriqlarni jamoa bo’lib tahlil qilish, mazkur topshiriqlarning muqobil yechimlarini topish, bunday yechimlarni topgan o’quvchilarni rag’batlantirish, o’qituvchilar tomonidan berilgan javoblarning sifatini baholash, g’oyalarni tanqidiy baholash kabilar o’qituvchilarda kreativ fikrlashning shakllanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Javoblarning umumiy miqdoridan kelib chiqqan holda to’g’ri javoblar ham ko’payadi.

3. Tanlov vaziyati. Tanlov vaziyatining mazmuni yutuqqa erishish yo’llarini tahlil qilish, taftishdan o’tkazish, o’quv vazifalarini bajarish jarayonida qiyinchiliklarni bartaraf etish tajribasidan foydalanish, bir qolipdagi faoliyat va hatti-harakatdan voz kechish kabilarni o’z ichiga oladi.

4. Mashqlantirish vaziyati. Bunday vaziyatlarda pedagogik harakatlarning turli variantlari ko‘rib chiqiladi. Ular sirasiga musobaqa vaziyati, o‘yin vaziyatlari, dialoglar, hamkorlik va birgalikda ishlash, vazifalarni teng taqsimlash vaziyatlari, muvaffaqiyat qozonishga undash vaziyati, ijodkor o‘qituvchilar bilan hamkorlik qilish vaziyati kabilarni kiritish mumkin.

5. Qadriyatlar olamiga kirish vaziyati. Bu jarayonda o‘qituvchilar tarixiy voqelik bilan tanishish asosida o‘zbek xalqining qadriyatlari, urf-odatlar, ajdodlarimizning tajribalari va ijod namunalarini o‘zlashtiradilar, undan ilhom oladilar va o‘zlari ham ijod qilishga kuch-quvvatlarini sarflashga intiladilar.

6. Pedagogik muammolarga yechim izlash vaziyati. Bu jarayonda o‘qituvchilar faoliyat subyekti sifatida turli qiyinchiliklarga duch keladilar, mazkur muammolarga darhol javob bera olmaydilar va bunday muammolarga javob izlash o‘qituvchilardan intellektual kreativ fikrlashni talab qiladi. Bu jarayonda o‘qituvchilardagi qo‘rquv holatlariga chek qo‘yilib xato qilishdan cho‘chimaslik ko‘nikmalari tarkib topadi. Buning natijasida ular yuqori darajadagi kreativ fikrlashga ega bo‘ladilar. Bunday vaziyatlarning asosiy mohiyati shundaki, ularning mantiqiy bog‘lanishlarni mustaqil tarzda aniqlashlari natijasida bir qator yangiliklar vujudga keladi.

7. Asosiy mantiqni izlash vaziyati. O‘quv jarayoni haqidagi eski tasavvurlarni taftish qilish, mantiqiy izlanish jarayonini jadallashtirish, ichki bosimning vujudga kelishi, o‘quv faoliyati mantiqini izlash ko‘nikmasining shakllanishiga asos bo‘ladi.

Munozara jarayoni o‘qituvchilarning ichki quvvatlarini yuqori darajada ro‘yobga chiqarish imkoniyatini ta‘minlaydi. O‘qituvchi munozara maromini belgilar ekan, o‘z nuqtai nazarini bayon qilishi kerak emas, balki daologik mavqeni egallab, amalga oshiriladigan muhokamaga mos tarzda hissiy-intellektual kayfiyat hosil qilishi lozim. Buning uchun o‘qituvchilarni ma‘ruza jarayoniga olib kirishning bir qator usullaridan foydalanish talab qilinadi. Jumladan, muammoni bayon qilish, hodisalar va dalillarni asoslash, slaydlar namoyish qilish, muayyan asarlardan lavhalar o‘qib berish kabi.

O'qituvchi o'quvchilarga ochiq xarakterda baholovchi savollar bilan murojaat qilishi lozim. Savol-javoblar orasidagi oraliq masofa olingan natijalarga ko'ra turlicha kenglikda bo'lishi mumkin. Muhim masalalardan biri munozara uchun zarur bo'lgan bahsli, dolzarb muammoni tanlashdan iborat. Bu masala yagona yechimga ega bo'lmasligi kerak. Munozaralarni o'tkazish ikki darajada bo'lishi lozim. Pedagogik quvvatlarni muvofiqlashtirish asosida o'qituvchilarning tahliliy faoliyatlarini rivojlantirish, ularning fikriy qadriyatli muloqotga kirishishlari uchun zamin hozirlash, har bir o'quvchiga e'tiborli bo'lib, hurmat bilan murojaat qilishga asos yaratadi.

O'qituvchilarning tahliliy faoliyatlarini yo'naltirish uchun ularning e'tiborini quyidagilarga qaratish talab etiladi:

- Kasbiy ijodkorlik nimalarda namoyon bo'ladi?
- Sizning kasbiy rivojlanishingizda kreativligingiz qanday ahamiyatga ega?
- Ajdodlarimiz ijodkorlarga qanday munosabatda bo'lishgan?
- O'zbekiston jamiyatida o'qituvchi shaxsining kasbiy ijodkorligi qay tarzda qo'llab quvvatlanadi?

Pedagogika fanida o'qituvchilarning kreativ fikrlashlarini shakllantirishga xizmat qiladigan o'qitish metodlari mavjud. Shunday metodlardan biri –o'quvchilar oldiga muammoli topshiriqlar qo'yish metodidir. Mazkur metodning o'ziga xos jihati shundaki, o'quvchilarga taqdim etiladigan har qanday o'quv materiallari topshiriqlar tizimini o'z ichiga olib ularning kreativ fikrlashlarini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Mazkur metodning muhim xususiyati muayyan ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun qulayligidadir. Ushbu metoddan foydalanish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. o'qituvchining ustunligini ta'minlash.
2. o'qituvchilarni muammolar qo'yish jarayoniga jalb etish.
3. o'qituvchining vazifalarini minimum darajaga olib kelish. Tashkiliy-amaliy hamda bilish xarakteridagi muammoli topshiriqlar o'qituvchilarning ijodiy jarayonlarni mazmun va shakl jihatdan mujassamlashtiradi. Ularning yechimi esa,

o'qituvchilarga kreativ fikrlashni amalga oshirish imkonini beradi. Bunday yondashuvning qo'llanilishi o'quvchilarga ta'lim mazmunini chuqur o'zlashtirishlari uchun qulaylik yaratadi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar?
- 2.O'qituvchi kasbiy karyerasi shakllanish jarayoni?
- 3.O'qituvchi faoliyatida kreativ fikrlashning o'rni qanday?

3-mavzu: Pedagogik mahorat va pedagogik madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'lik.

Reja:

- 1.O'qituvchi pedagogik madaniyatini tarkib toptirish, professionallashtirish.
2. O'qituvchi pedagogik madaniyatining tarkibiy qismlari.
- 3.O'qituvchining pedagogik madaniyati va ma'naviy-axloqiy qarashlari.

Tayanch so'zlar: madaniyat, kasbiy madaniyat, ijodkorlik, motivatsiya, loyihalash, kommunikativlik, korreksiya, kasbiy bilimdonlik.

1.O'qituvchi pedagogik madaniyatini tarkib toptirish, professionallashtirish.

Jahon pedagogik amaliyotida mutaxassis kadrlarning kasbiy madaniyati va ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish orqali ularning o'zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tendensiya so'ngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan "pedagogik dunyoqarash" muammosiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy o'sish va o'zgarishda ekanligi zamonaviy mutaxassislardan, xususan, pedagog-o'qituvchilardan o'z kasbiy qadriyatlari va shaxsiy e'tiqodlariga ega bo'lishni, nafaqat o'zining, balki o'zga madaniyatni ham qabul qila bilishni, ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq pedagogik dunyoqarashi, qobiliyatilari va qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi. Mamlakatimizda ijtimoiy-

iqtisodiy sohani modernizatsiya qilish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish, xalqaro standart asosida yuqori malakali, kreativ fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishni taqozo etadi. Kasbiy madaniyat, pedagog xodimlarning bilimini, kasbiy va axloqiy madaniyatini oshirib borish muammosi vatanimiz va qator xorijlik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish haqida gap ketganda, eng avvalo, "madaniyat" tushunchasining mohiyatini aniqlab olish zarur.

Madaniyat tushunchasi sharq allomalarining adabiy meroslarida hamda pedagog-psixolog olimlar tomonidan quyidagicha talqin qilingan: "Madaniyat" so'zi zamonaviy nutqda juda keng qo'llaniladi. "Madaniyat" so'zi lotincha "cultural" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "tarbiyalash, o'stirish, rivojlanish, e'zozlash" degan ma'noni anglatadi. Kasbiy madaniyatga oid qarashlar qadimgi qo'lyozmalarda, diniy va didaktik manbalarda o'z aksini topgan. Jumladan, "Avesto" da kasb-hunarga hurmat, kasbga sadoqat, mehnatsevarlik, xushmuomalalikka undovchi hikmatlar, islom dini ta'limotida mehnat qilish va uning ortidan topilgan boyliklardan zakot berilishi, har bir musulmon kishi o'z kasbining orqasidan halol yo'l bilan rizq topishi kerakligi haqidagi o'gitlar odamlarda kasbiy madaniyat rivoji odob-axloq qoidalariga bog'liq ekanligi asoslangan. XV asrda yashab, ijod etgan mutafakkir Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimning alohida o'rni borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida "Axloqi Muhsiniy" asarida quyidagi fikrni keltiradi: "O'qituvchi bolaga nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida o'quvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda

bolaga nasihat qilish zarur. Agar murabbiy nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir". Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: "Muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarni mujassamlashtirgan bo'lishi lozim. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt o'quvchilarga bilim va odob bera olmaydi".

"Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, so'zi, axloq-u-odobidadir", - degan edi taniqli murabbiy, maktabshunos olim Hikmatulla Abdullaev o'zining "Yashil daftar hikmati" asarida, – O'qituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, ko'rinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi bo'lsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, ta'sirli bo'lishi darkor. U muloqotda bamisoli so'z zargari ekanligini ko'rsata olishi muhimdir. Shunga erishish kerakki, odamlar, ayniqsa, ota-onalar va o'quvchilar uni rostgo'y, halol, pokiza, sog'lom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida e'tirof etsinlar". Ta'lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan olim Abu Rayhon Beruniy o'zining pedagogika va psixologiyaga oid qimmatli fikr-mulohazalarini va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etib, ilm hamda ma'rifat sari intiluvchi tolib va muallimlarga deydiki: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan nafs va turli buzg'unchi holatlardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor". Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo'lmasligini aytib, o'qituvchi shaxsiga nisbatan yuksak talablarni qo'yadi. Navoiy o'zining "Mahbub-ul qulub" asarida ta'limiy-tarbiyaviy fikrlari hamda o'qituvchi shaxsi, uning ma'naviyatiga doir qarashlarini keltirib o'tadi. Navoiyning fikricha: "O'qituvchi faqatgina dars beruvchi, bilim beruvchi emas, balki mahoratli tarbiyachi bo'lishi lozim. Muallim nodonlikdan, mutaasiblikdan, johillikdan yiroq bo'lishi, haqiqiy muallim olimlar orasida eng sara "malak qiyofali" kishi bo'lishi, ya'ni sof ko'ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli,

vafoli, kishilikning eng yaxshi va oliyjanob hislatlarini o‘zida aks ettiruvchi bo‘lishi kerak”. G.G‘ofurov, N.Hakimov va B.Aliyevlar o‘zlarining “Madaniyat va jamiyat” kitobida “madaniyat” tushunchasining quyidagi o‘ziga xosliklarini ta’kidlab o‘tishadi: “Madaniyat tushunchasida moddiy va ma’naviy boyliklar hamda inson ruhiy olami ifodalanadi. Shu bois madaniyat tarkibida uch asosiy qatlam mavjud:

- 1) insoniyatning muntazam aqliy va jismoniy faol ijodiy faoliyati;
- 2) moddiy va ma’naviy ne’matlarni ishlab chiqish, iste’mol qilish (foydalanish) va asrash;
- 3) qadriyatlar, axloqiy tushunchalar, huquqiy amallarning hayotga tadbqiq etuvchi ijtimoiy tuzilmalar.

Madaniyat – faol ijodiy faoliyatdir. “Inson faol ijodkorlik orqali rivojlanadi va taraqqiyotga erishadi. Ijodkorlik – inson ma’naviy-ruhiy faoliyatining chegaralarini kengaytiradi. Inson ijodiy ko‘nikmalar, aqliy va jismoniy mehnat orqaligina ijodkorlik maqomiga ega bo‘ladi”. Pedagog olim Oynisa Musurmonovanning ta’kidlashicha esa, “Madaniyat jamiyat taraqqiyoti darajasini xarakterlovchi, ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida mujassam bo‘ladigan tizim bo‘lib, shaxsning ijtimoiy va ma’naviy mazmunini tashkil etadi. Bunda madaniyat shaxs va uning faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirga doir qonuniyatlar, shu jumladan shaxs va jamiyatning borliqqa bo‘lgan madaniy munosabatlarining paydo bo‘lishi, rivojlanishi, shaxsning talabi, qiziqishi, xohishiga mos ravishda uning madaniy faoliyatini tashkil qilish yo‘llari, ma’naviy madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlari tizimi, shaxsning ma’naviy rivojlanishi va ma’naviy madaniyatini shakllantirish qonuniyatlari majmuyidan iborat”. Yuqoridagi ta’riflardan ma’lum bo‘ladiki, madaniyat - bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklar majmuigina bo‘lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya’ni, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig‘indisi madaniyatda gavdalanadi. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga tizimli yondashuv bir-biriga ta’sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o‘ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo‘lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish

imkoniyatini beradi. Tizimli yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Kasbiy bilimlar o'qituvchi kasbiy madaniyatini rivojlantirishda asosiy hisoblanadi. O'qituvchining bilimi, bir tomondan, o'zi o'qitadigan fanga, ikkinchi tomondan, o'quvchilarga qaratiladi. Kasbiy bilimlar mazmunini o'quv fani hamda uni o'qitish metodikasi, psixologik va pedagogik jihatdan tashkil qilinadi. Kasbiy pedagogik bilimlarning o'ziga xos jihatining majmuaviyligi hamda integrativligidan iborat. Kasbiy bilimlar asosida o'qituvchining harakatlari, odatlari, o'z faoliyatiga asoslangan qonuniyatlari va tamoyillarini belgilab beruvchi pedagogik tafakkuri shakllanadi. Pedagog-mutaxassis kadrlarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy-madaniy kompetentligini shakllantirish orqali ularning o'zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tendensiya so'ngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan "pedagogik dunyoqarash" muammosiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy o'sish va o'zgarishda ekanligi zamonaviy mutaxassislardan, xususan, pedagog-o'qituvchilardan o'z kasbiy qadriyatlari va shaxsiy e'tiqodlariga ega bo'lishni, nafaqat o'zining, balki o'zga madaniyat turlarini ham qabul qila bilishni, madaniy an'analar va ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq pedagogik dunyoqarashi va qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi. Maktab o'qituvchisining kasbiy-shaxsiy jihatdan o'z mavqeyini o'zi belgilashi, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini mukammal darajadagi mutaxassis sifatida uning mohiyati va ahamiyatini anglash, pedagogik mahoratning serqirra usullarini egallash muhim vazifasi ekanligiga alohida e'tibor berilgan. Bu o'qituvchilarning kasbiy madaniyatini oshirib borishdagi murakkab va og'ir yo'ldagi birinchi, lekin oxirgi qadam emas. U o'qituvchining o'z-o'zini tarbiyalashi, o'z-o'zini mukammallashtirishi va o'z-o'zini rivojlantirishiga asos bo'ladi. Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus

pedagogik- ularning birinchisida o'qituvchilarni kasbiy professiogramma bilan tanishtirish, keyingi ikkitasida kasbiy madaniyat mazmuni bilan bog'liq muhim pedagogik-psixologik xislatlar va jarayonlarni rivojlantirish ishlarini amalga oshirish ko'zda tutilgan. Mashg'ulotlar kichik 12-15 kishilik guruhlarda o'tkazilishi tavsiya qilinadi. Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishda "kasbiy madaniyat" va "kasbiy madaniyatni rivojlantirish" tushunchalariga mualliflik nuqtai nazaridan quyidagicha ta'riflar keltirildi: "Kasbiy madaniyat – bu mutaxassisning kasbiy o'z-o'zini aniqlash, kasbiy motivatsiya, kasbiy yo'nalganlik, kasbiy tajriba va mahoratning yuqori darajada rivojlanganligini belgilab, mustaqillik, erkinlik, ijodiy faollik, qabul qilinayotgan qarorga nisbatan mas'uliyat, o'quvchilarga nisbatan hurmat ko'rsatish hamda samarali pedagogik faoliyatni tashkil etish uchun zarur axloqiy sifat va fazilatlar bilan bog'langan". Kasbiy madaniyatni rivojlantirish – pedagogik faoliyat rivojining muhim tavsifini o'zida ifoda etib, ta'lim jarayonida pedagogik yondashuv, strategik maqsad va vazifalarni to'g'ri belgilash, qarorlar qabul qilish, ta'lim jarayonini loyihalashtirish, innovatsion pedagogik faoliyatni tashkil etish, ta'limni boshqarish hamda boshqaruv usullari, metodlari va tamoyillaridan samarali foydalanish orqali shaxs faolligini oshirish, o'z – o'zini namoyon etish imkoniyatini kengaytirish, jamiyat talablariga muvofiq faol harakatlanish va samarali muloqot ko'nikmalarini o'zlashtirish, egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotga tadbiq eta olish qobiliyatidir. Kasbiy madaniyatni rivojlantirish jarayoni insondagi motivlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning mohiyati - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchada ifodalanadi. Motivatsiya esa "xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni" bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik, tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish bilan bog'liqlikda motivlar birinchidan, kasbiy muvaffaqiyatga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. Kasbiy madaniyatni rivojlantirish xususiyatlari bilan bog'liqligini inobatga olgan holda maktab o'qituvchilarining ham kasbiy motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

2. O‘qituvchi pedagogik madaniyatining tarkibiy qismlari.

Jamiyatning eng muhim resursi bu – o‘zining ijodiy, kasbiy, intellektual va tashkilotchilik qobiliyatlarini amalga oshiradigan insonlar tomonidan ifodalangan intellektual salohiyatdir. Zamonaviy maktab oldida turgan asosiy vazifa –shaxsning salohiyatini yuqori darajada rivojlantirish, uni ijtimoiy va kasbiy hayotning subyekti sifatida shakllantirish, o‘zini o‘zi anglash hamda o‘zini o‘zi takomillashtirishga tayyorlashdir. Zamonaviy maktab insonning qobiliyat va iste’dodidan kelib chiqib, har tomonlama kamol topishini ta’minlashga qaratilgan. Bir qator davlat hujjatlarida ta’lim mazmuni – shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirishni ta’minlashga yo’naltirish, mamlakatimiz har bir fuqarosining ijodiy qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, o‘qitish kabi strategik vazifalar belgilab berilgan. Shu munosabat bilan pedagog kadrlar tayyorlash muammolariga davlat va jamiyatning jiddiy e’tibori qaratilmoqda. Professional o‘qituvchiga bo‘lgan talab uning kasbiy pedagogik madaniyati va kasbiy-ijodiy kompetensiyasini rivojlantirish masalasi dolzarbligini asoslaydi. Tadqiqotchi V.A. Slasteninning ta’kidlaganidek, pedagogik madaniyatning tarkibiy qismlari o‘qituvchi shaxsining kasbiy mahorati va dialektik birlikda bo‘lgan pedagogik faoliyatning professionalligidir. Shaxsning kasbiy mahorati kasbiy muhim va shaxsiy-ishbilarmonlik fazilatlarini, ijodkorlik, shuningdek, mutaxassisning progressiv rivojlanishi uchun motivatsion munosabatlar va qiymat yo‘nalishlarining yuqori darajada rivojlanishini aks ettiradi. Faoliyatning professionalligi yuqori kasbiy malakani, faoliyatni samarali amalga oshirishga imkon beradigan turli xil samarali kasbiy mahorat va ko‘nikmalarni anglatadi. Jumladan kasbiy mahoratning shakllanishi shaxsiy va kasbiy fazilatlarini rivojlantirish bilan bog‘liq. O‘qituvchi shaxsining kasbiy fazilatlarini aniqlash uchun pedagogik faoliyatning xususiyatlariga e’tibor qaratamiz. O‘qituvchilik kasbi haykaltarosh, yozuvchi, musiqachi va rassom kasblari sinfiga kiradi, ya’ni u atrofdagi voqelikni ijodiy tushunishni va ijodkor bo‘lishni talab etadi. Pedagogik faoliyatning o‘ziga xos xususiyati – o‘qituvchi shaxsiyati uni amalga oshirishning eng muhim shartidir. O‘qituvchi ta’lim mazmunining faol hammuallifiga aylanadi, bu esa undan o‘zining qadriyat yo‘nalishlari va ijodiy fikrlash uslubini

rivojlantirishga bo'lgan munosabatlarini tizimga faol kiritishni talab qiladi. O'qituvchining o'zini-o'zi ijodiy rivojlanishi, u o'z kasbiy rivojlanishining subyekti sifatida harakat qilsa, uning kasbiy rivojlanishining eng yuqori darajasi hisoblanadi. O'qituvchi o'z faoliyatini o'zicha boshqaradi va tartibga soladi, pedagogik muammolarni hal qilishda ijodiy yondashadi. Yangi bilim va ko'nikmalarni egallash, o'z navbatida, yangi psixologik qobiliyatlarning rivojlanishiga olib keladi. O'zining ortib borayotgan tajribalari yangi, murakkab vaziyatlarni va ularni hal qilishning nostandart usullarini topishning asosiy motiviga aylanadi. Shunday qilib, o'z-o'zini ijodiy rivojlantirish jarayonida o'qituvchining shakllanishi nafaqat kasbiy faoliyat subyekti, balki shaxs sifatida ham amalga oshiriladi. Pedagogik faoliyatning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga asoslanadi. O'qituvchi faoliyatining maqsadlari, tashkil etilishi va muvaffaqiyatini baholash o'quvchining faolligida aks etadi. O'qituvchi o'z faoliyatida shaxsni shakllantirishning uzviy jarayoni sifatida qabul qilishi, shaxsning rivojlanishi va shakllanishini ta'minlaydigan ijtimoiy-pedagogik sharoitlarning tashkilotchisi sifatida harakat qilishi kerak, bu esa o'qituvchidan kasbiy ijodiy faoliyatni tashkil etishga tayyor bo'lishni talab qiladi. Tayyorlik deganda o'zini ijodiy individuallik sifatida anglash, ijodiy faoliyat, bilim, ko'nikma, malaka, mehnat va muloqot jarayonini tashkil etish tajribasining mavjudligi tushuniladi. Olimlardan V.A. Kan-Kalik pedagogik faoliyatning kasbiy xususiyatlari ijodiy muammolarni hal qilish jarayoni sifatida quyidagilarni taklif etadi:

1. Pedagogik ijodning o'ziga xosligi shakllangan faoliyat ko'nikmalari va pedagogik jarayonning rivojlanayotgan strukturasining o'zaro ta'sirida bo'lib, bu metodlarni o'zgartirishni taqozo etadi, chunki o'quv jarayonida o'zlashtirilgan uslub va ko'nikmalar doimo o'zgarib turadi.

2. O'qituvchi va o'quvchining birgalikda ijod qilishi, o'qituvchining ijodiy sa'y-harakatlarini butun pedagoglar jamoasi ijodi bilan muvofiqlashtirish pedagogik ijodning zarur shartidir.

3. Jamoatchilik faoliyati muhitida o'qituvchining ijodiy jarayonini amalga oshirish o'qituvchidan o'z ruhiy holatlarini boshqara bilishni, o'zida va

o'quvchilarda ijodiy farovonlikni yuzaga keltirishni talab qiladi. Yuqorida aytib o'tilgan pedagogik faoliyat muammolarini ijodiy hal qilishga tayyorlikni V.A.Slastenin o'qituvchi professionalligining hal qiluvchi belgisidir, deb ta'kidlaydi. Ushbu tayyorlikning shakllanishi shaxsning individual fazilatlari asosida, faoliyat motivlari, maqsadlari va shartlaridan kelib chiqib, ularni qayta tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Shakllangan tayyorlik – motivlar, munosabatlar, shaxsiy xususiyatlar tizimini shakllantirish, ular faollashganda mutaxassisga o'z funksiyalarini samarali bajarish imkoniyatini beradi.

3. O'qituvchining pedagogik madaniyati va ma'naviy-axloqiy qarashlari.

Pedagogik madaniyatning mufassal tavsifi L.D. Stolyarenko tomonidan quyidagicha ochib berilgan: “Pedagogik madaniyat – bu umuminsoniy madaniyatning bir bo'lagi bo'lib, unda eng avvalo, avlodlar almashinuvi va shaxsning ijtimoiylashuvi kabi tarixiy jarayon uchun xizmat qilishda insoniyat uchun zarur bo'lgan ma'naviy va moddiy qadriyatlar aks etgan”.

O'qituvchining pedagogik madaniyati quyidagi kasbiy ahamiyatli shaxs sifatlarining mavjud bo'lishini taqozo etadi:

- 1) shaxsga yo'nalganlik: e'tiqod, ijtimoiy faollik, fuqarolik tuyg'usining mavjudligi;
- 2) kasbiy-axloqiy sifatlar: insonparvarlik, jamoaviylik, adolat, mehribonlik, haqiqatparvarlik, samimiylik, talabchanlik, bolalarga nisbatan mehr va hurmat, oliyjanoblilik, xolislik;
- 3) pedagogik mehnatga munosabat: vijdonlilik, javobgarlik tuyg'usi, fidokorlik, berilib ishlay olish va o'z pedagogik faoliyatidan qoniqish hissi, uni hayotining mazmuniga aylantira olish;
- 4) qiziqishlar va ma'naviy ehtiyojlar: bilishga oid faollik, tafakkurning kengligi va teranligi, estetik madaniyat, qiziqishlarning va ma'naviy ehtiyojlarning ko'p qirraliligi, yoqtirgan ijodiy ishning mavjud bo'lishi, tashqi ko'rinish va nutq madaniyati.

Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun jamiyat oldida, davlat oldida javob beradigan, ta'lim-tarbiya berishda maxsus tayyorlangan o'qituvchilar mehnati faoliyatidir. N.V. Kuzmina pedagogik faoliyatning o'zaro bir-

biri bilan aloqador quyidagi uch tarkibiy qismini ajratib ko'rsatadi: konstruktiv, tashkilotchilikka doir va kommunikativ. Konstruktiv faoliyat mazmunli (o'quv materialini tanlash va tizimlashtirish, pedagogik jarayonni rejalashtirish va tashkil etish), konstruktiv operativ (o'zining va o'quvchilarning harakatlarini rejalashtirish); konstruktiv-moddiy (pedagogik jarayonning o'quv-moddiy bazasini loyihalash) jihatlarni o'zida aks ettiradi. Tashkilotchilik faoliyati – o'quvchilarni faoliyatning xilma-xil turlariga jalb etish.

Kommunikativ faoliyat – pedagogning ta'lim oluvchilar, o'qituvchilar jamoasi, jamoatchilik, mahalla va ota-onalar bilan munosabatini yo'lga qo'yish.

Inson tabiatning jonsiz moddasi emas, balki o'zining alohida xususiyatlari, ro'y berayotgan voqealarni idrok qilishi va ularga o'zicha baho beradigan, takrorlanmaydigan faol mavjudotdir. Psixologiyada ta'kidlanganidek, har bir shaxs takrorlanmasdir. U pedagogik jarayonning o'z maqsadi, ishtiyoqi va shaxsiy xulqqa ega bo'lgan ishtirokchisi hamdir. Pedagog doimo o'sib-o'zgarib boradigan inson bilan ishlaydi. Ularga yondashishda bir xil qolip, shakllanib qolgan xatti-harakatlardan foydalanish mumkin emas. Bu esa pedagogdan doimo ijodiy izlanib turishni talab qiladi. O'quvchilarga pedagogdan tashqari, atrof-muhit, ota-ona, boshqa fan o'qituvchilari, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy hayot ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham pedagog mehnati bir vaqtning o'zida jamiki ta'sirlarga va o'quvchilarning o'zida paydo bo'lgan fikrlarga tuzatishlar kiritib borishni nazarda tutadi.

Barchamizga ham yaxshi ma'lumki O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasiga, aqliy salohiyatiga hamda kasbiy mahoratiga nisbatan alohida mas'uliyatlar yuklangan. Shunday ekan zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi kerak? Hozirgi kundagi global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikasiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o'qituvchisidan pedagogik mahoratni, o'tkir irodani, pedagogik-psixologik bilimlarni, o'z fanini chuqur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo'lishni talab qilish bilan birga umumiy va kasbiy madaniyati ham yetarli darajada bo'lishi lozim. Yosh avlodni har tomonlama

barkamol inson darajasida tarbiyalash nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, juda qadim zamonlardan buyon ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk kishilari jalb etib kelingan. O'qituvchi barkamol avlod ta'lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxs bo'lib, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'rnak bo'lishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini ham namoyon eta olishi, yetuk o'qituvchi sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur. Pedagogik mahoratga ega bo'lish, o'qituvchi uchun ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlovchi zamin bo'libgina qolmasdan, ayni vaqtda uning jamiyatdagi obro'-e'tiborini ham oshiradi, o'quvchilarga unga nisbatan hurmat yuzaga keladi. Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi. Buning uchun pedagog umumiy va kasbiy madaniyatga ega bo'lishi ham muhim rol o'ynaydi. Madaniyat atamasiga to'xtalar ekanmiz, bu atama hozirgi vaqtda umumiy holda insonning madaniyatni, jamiyatni qayta qurish faoliyati va uning natijasi deb tushuniladi.

O'qituvchining umumiy madaniyati – deganda uning ijtimoiy-ahamiyatli tavsiflarining kasbiy faoliyatda amalga oshgandagi yetukligini ifodalaydi. Madaniyat tushunchasi esa shaxsning rivojlanishida, uning ruhiy kuchlari va qobiliyatlarining amaliy faoliyatida amalga oshish darajasi deb ta'kidlashimiz mumkin. Pedagogning madaniy jihatdan rivojlanishi – bu uning bilimlari, ishonchlari, qobiliyatlari, xulqining muhit tomonidan rivojlanish jarayoni sanaladi.

O'qituvchining kasbiy madaniyati – deganda uning kasbiy faoliyat doirasidagi, uning shaxsiy sifat tavsifining mohiyati - tizimli ta'limdan iborat deb qarashimiz mumkin. O'qituvchining pedagogik madaniyati tashkil topgan ko'rsatgichlar darajasi va asosiy tizimli komponentlariga quyidagilarni aytishimiz mumkin:

- intellektual rivojlanish darajasi (eng avvalo, pedagogik tafakkurning rivojlanishi);
- pedagogik faoliyatning har tomonlama tashkil topishi va darajasi;
- asosiy kasbiy pedagogik etika, ma'naviy karakter va odob madaniyati;

- o‘zaro munosabat madaniyati;
- so‘zlashuv madaniyati;
- tashqi ko‘rinish madaniyati va boshqalar.

Yuqoridagi sanab o‘tilgan komponentlar mujassam bo‘lgan o‘qituvchiga albatta o‘z kasbining egasi sifatida qarashimiz mumkin. Huddi shuningdek, pedagogik fikrlash madaniyatiga ham e‘tibor qaratsak, pedagogik tahlil va sintez qobiliyatining rivojlanishi, fikrlashdagi tanqidiy kurash, mustaqillik, kenglik, epchillik, faollik, tezlik, kuzatuvchanlikning rivojlanishi, pedagogik xotira va boshqalar kirishini ko‘rishimiz mumkin.

Pedagogik fikrlash madaniyati – o‘qituvchi tafakkuri dunyoqarashining uch bosqichini o‘z ichiga oladi:

- birinchi bosqichi - metodologik dunyoqarashdagi pedagogik ishonchlar. Metodologik tafakkur o‘qituvchiga o‘zining kasbiy faoliyatiga to‘g‘ri qaray olishiga, gumanistik strategiyani ishlab chiqishiga imkon yaratadi.
- Pedagogik tafakkurning ikkinchi bosqichi – taktikaviy dunyoqarash bo‘lib, u o‘qituvchiga pedagogik fikrlash, pedagogik jarayonning moddiylashuviga imkon yaratadi.
- Uchinchi bosqichi - umumiy pedagogik qonuniyatlarni, real pedagogik faoliyatning unikal hodisasi bo‘lib, bo‘lim-bo‘limlarga tadbiiq qilishda namoyon bo‘ladi. Bu tezkor fikrlashdir. Pedagogik madaniyat tuzilmasida uning o‘dab-axloq bo‘limi muhim o‘rin egallaydi. Bu pedagogik ishonch jarayonining shakllanishi, natijasi va o‘qituvchining o‘z qiziqishlarini ko‘proq aniqlash jarayonidir. Pedagogik madaniyatning kasbiy faoliyatiga bog‘liq holda tashkil etuvchisi pedagog tomonidan o‘zining pedagogik qobiliyatlarining barcha spektrini bilib olganligini xarakterlaydi, u esa pedagogik faoliyat muvaffaqiyatining nishonasi, pedagogik xatolarning oldini olish va pedagogik qobiliyat usullarini egallanganligidan dalolat beradi. Ma’naviy madaniyat yetuk bilimlarning nazariy darajasi holatida shakllanuvchi axloqiy bilimni o‘z ichiga oladi. Bu kasbiy pedagogik etikadan iborat.

Pedagogik aloqa qilish madaniyati – suhbatdoshni eshitish va eshita olishda, savollar bera olishda, aloqani amalga oshirib boshqani tushuna olishda, muloqotning

qiyin holatlarini ko'ra olish va odamlardagi ta'sir holatini to'g'ri tahlil qila bilishda, muloqotga tayyorlanish va muloqotga bo'lgan xohishlarda ko'rinadi. Pedagog uchun eng zaruri nutq madaniyatini egallashdir. O'qituvchining nutqi kundan-kunga o'quvchilar uchun ibratli bo'lib borib ularning nutq madaniyatini shakllantirishga yordam berishi kerak. Nutqning grammatik to'g'riligi, uning leksik boyligi, yaxshi ifodalanganligi, obrazliligi, nutq texnikasini egallanganligi o'qituvchining turli xil kasbiy masalalarni sifatli yechishiga imkon beradi.

Pedagogning tashqi ko'rinish madaniyati, uning tashqi ko'rinishga moslik darajasi va pedagogik faoliyati bilan baholanadi. Keng fikrlilik, tartibli, odobli, bosiqlik va o'zini-o'zi yaxshi boshqara olish kabilar pedagogik faoliyatning muvaffaqiyatli bo'lishiga olib keladi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.O'qituvchi kasbiy madaniyatini deganda nimani tushunasiz?
- 2.O'qituvchi kasbiy madaniyatining tarkibiy qismlarini tushuntiring?
3. Pedagogik aloqa qilish madaniyatini tushuntiring?

4-mavzu:O'qituvchi pedagogik mahoratining psixologik tavsifi.

Reja:

- 1.Pedagogik mahoratning psixologik tavsifi.
- 2.Pedagogik mahoratda maqsadga yo'naltirilganlikning afzalliklari.
- 3.O'qituvchining pedagogik egosentrizmi.

Tayanch tushunchalar:

1.Pedagogik mahoratning psixologik tavsifi.

Pedagogik faoliyat o'qituvchining o'quvchiga uni shaxs va intellektual jihatdan rivojlanishiga yordam beruvchi ta'limiy va tarbiyaviy ta'sirini o'z ichiga qamrab oladi. Pedagogik faoliyat ham inson faoliyatining boshqa jabhalari kabi tavsiflanadi. Bu eng avvalo maqsadga yo'nalganlik, motivlashganlik,

predmetlilikdir. N.V. Kuzmina ta'rifiga ko'ra, pedagogik faoliyatning muhim jihati — bu uning mahsuldorligidir. Pedagogik faoliyat mahsuldorligining 5 ta darajasi ajratib ko'rsatiladi:

I — (minimal) reproduktiv: pedagog o'zi bilgan narsalarni boshqalarga yetkazib bera oladi;

II — (quyi) moslashgan: pedagog o'z fikrlarini auditoriyaga o'ziga xos jihatlari bilan ma'lum qila oladi;

III — (o'rta) lokal modellashtirilish: o'qituvchi fanning ma'lum bir bo'limi bo'yicha o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarning strategiyasini egallaydi;

IV — (yuqori) o'quvchilar bilimni sistemali modellashtirish; o'qituvchi o'quvchilarda fan malakalarini shakllantirishning yo'l-yo'riqlarini biladi;

V — (eng yuqori) modellashtirilgan tizimli faoliyat va o'quvchilar xulq-atvori.

Bunda pedagog o'z fanini o'rgatishdagi yo'l-yo'riqlarni shunday egallaydiki, natijada u o'quvchi ehtiyojlarida o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'ziga ta'lim berish, o'z-o'zini rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Pedagogik faoliyat borasida so'z yuritilganda yuqori mahsuldorlik tushunchasi asosiy o'rinni ifodalaydi. Pedagogik faoliyat boshqa faoliyat turlari kabi o'z motivatsiyasi, maqsadi, predmeti, vositalari, usullari, mahsuli va natijasini aks ettiruvchi psixologik mazmunni ifodalaydi. Pedagogik faoliyatning predmeti bo'lib, shaxs rivojlanishining sharti va asosi bo'lmish ijtimoiy madaniyatni singdirishga qaratilgan o'quv faoliyatining manbayi hisoblanadi. Pedagogik faoliyatning vositalari sifatida ilmiy (nazariy va empirik) bilimlarni ko'rish mumkin. Yordamchi vositalarga esa texnik, kompyuter, grafik vositalarni kiritish mumkin. Pedagog faoliyatidagi ijtimoiy-madaniy malakani yetkazish bu tushuntirish, ko'rsatish (illyustratsiya), darslik mashqlarini tahsil oluvchilar bilan birga ishlash, tahsil oluvchini bevosita amaliyoti (laboratoriya, amaldagi) va treningdan iborat. Pedagogik faoliyatning mahsuli bo'lib o'quvchining aksiologik, emotsional mazmuniy, predmetli, baholash mezonlarini aks ettiruvchi individual malakasining shakllanganligi hisoblanadi. Pedagogik faoliyatning natijasi asosiy maqsaddan kelib chiqqan holda o'quvchilarning shaxsiy, intellektual rivojlanishi, ularni o'quv faoliyatining subyekti va shaxs sifatida shakllanishi

hisoblanadi. Pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri bu motivatsiya hisoblanadi. Pedagogik faoliyatda ham o'quv faoliyatdagi kabi motivatsion soha ajratilib ko'rsatiladi. Bu tashqi va ichki motivlardir. Tashqi motiv sifatida biror-bir narsaga erishish istagini, ichki motiv sifatida esa o'z faoliyatining jarayoni va natijasiga e'tibor berishni misol qilish mumkin. Pedagogik faoliyat pedagogik vaziyatdagi turli-tuman xatti-harakatlarning umumlashmasidan iborat: erseptiv, kommunikativ, izlanuvchanlik, nazorat qilish, baholash va h.k. Ushbu turli-tuman faoliyatlarning jamlanmasi bir qancha psixologik va pedagogik funksiyalarni belgilab beradi. P.F. Kapterev o'qituvchiga xos bo'lgan obyektiv va subyektiv xususiyatlarni ko'rsatib o'tadi. Umumiy ko'rinishda u quyidagicha aks etadi: o'zaro munosabat doirasida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi ta'sirlashuvning emotsional darajasini tadqiqot predmeti tarzida qo'yilishi, xususan, tarbiyachilik faoliyatining yo'nalishida kam uchraydi. Bu muammoga oid ishlar jumlasiga G.S. Abramova, A.A. Beknazarov, R. Berns, I.B. Shuvanov va boshqalarning tadqiqotlarini kiritish mumkin. Aynan ushbu muammoga aloqador o'zbek o'qituvchisiga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar nihoyatda kamchilikni tashkil etadi. Bu sohada A.A. Beknazarov, F.S. Ismagilova, E.G'.G'oziyev va boshqalarning ishlarini namuna sifatida sanab o'tish joiz. L.Ya. Kolominskiy o'z tadqiqotida o'qituvchining o'quvchilarga munosabati so'zsiz muallim mehnati muvaffaqiyatlarida hal qiluvchi rol o'ynashini ta'kidlagan edi. Uning fikricha, bu pedagogik mahoratning muhim tomoni bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchilarning o'zaro munosabati ko'p jihatdan aynan mana shu jarayonga bog'liqdir. Muallifning ko'rsatishicha, o'zaro munosabatni o'qituvchi shaxsining faolligi va jamoadagi ta'sirlashuv nuqtai nazaridan yondashgan holda o'rganish ham mumkin ekan. Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda pedagogning bolalarga nisbatan munosabatidagi emotsional qadriyatli yondashuvi uning munosabat uslubidagi motivatsion jihatlari, shuningdek, bir vaqtning o'zida uning o'quvchilarga bo'lgan munosabati jarayonida xulqiga ta'sir ko'rsatuvchi operatsional jihat bilan belgilanishini qayd qilish mumkin. Qator tadqiqotlarda esa o'qituvchi va o'quvchilarning pedagogik muomaladagi turli xil jihatlari baholash holati ham

o'rganilgan. O'qituvchiga nisbatan o'smirlarning talab va umidlari chet el psixologlari tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, A.Djersildning izlanishlariga binoan bolalar quyida qayd qilingan xarakterga ega bolgan o'qituvchilarni afzal hisoblar ekanlar:

- 1) mehribon, quvnoq, javobgarlikni his qiluvchi, barqaror insoniy sifatli;
- 2) haqiqatgo'y, batartib, halol, boshqalarga hurmat ko'rsatadigan, tashkilotchilik sifatidagi;
- 3) boshqalar manfaatini o'ylaydigan, xalqparvar, sinf ishlarida o'quvchilarga erkinlik huquqini beruvchi, qiziquvchan, ishtiyoqli va ishchan;
- 4) yoqimli ovozli, umumiy yoqimtoylik qiyofasidagi o'qituvchi.

V.Kessel tadqiqotlarida o'quvchilarning yosh xususiyatiga bog'liq holda o'qituvchilarning mashhurlik va mashhur emaslik motivlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining mashhurligi ko'p jihatdan uning materiallarni ko'rgazmali, jonli va muammoli tarzda yetkaza olish qobiliyatiga bog'liq ekan. V.S. Abramova, S.M. Illyusizova, V.A. Kan-Kalik va boshqalar "o'qituvchi-o'quvchi" munosabati bo'yicha tadqiqotlar o'tkazganlar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining muloqotda do'st sifatida o'z o'rnini o'quvchilarning tengdoshlari va ularning ota-onalariga berganligi ko'rindi. Ko'pchilik psixologlar, shu bilan birga o'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N.V. Kuzmina, V. Slastenin, F.N. Gonobolin, o'zbekistonlik psixologlardan R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S. Jalilova, A. Jabborov, M. Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham o'qituvchilik kasbi (karyerasi) va ta'lim jarayoniga doir muammolar keng tadqiq etilgan. Bunda o'qituvchilik kasbiga muvofiq yaratilgan professiogrammani ko'rish mumkin. Bo'lajak o'qituvchi u yoki bu xildagi fan tomonidan qanday talablar qo'yilishini bilish va shu asnoda o'quv-tarbiya jarayonini tashkil qilish uchun pedagogik oliy o'quv yurtlarida muayyan mutaxassislik bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining ishlab chiqilishi zarurdir. Psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M. Abdullajonova, Ye. Gladkova, A. Mashkurov, T. Hamrokulov, E.

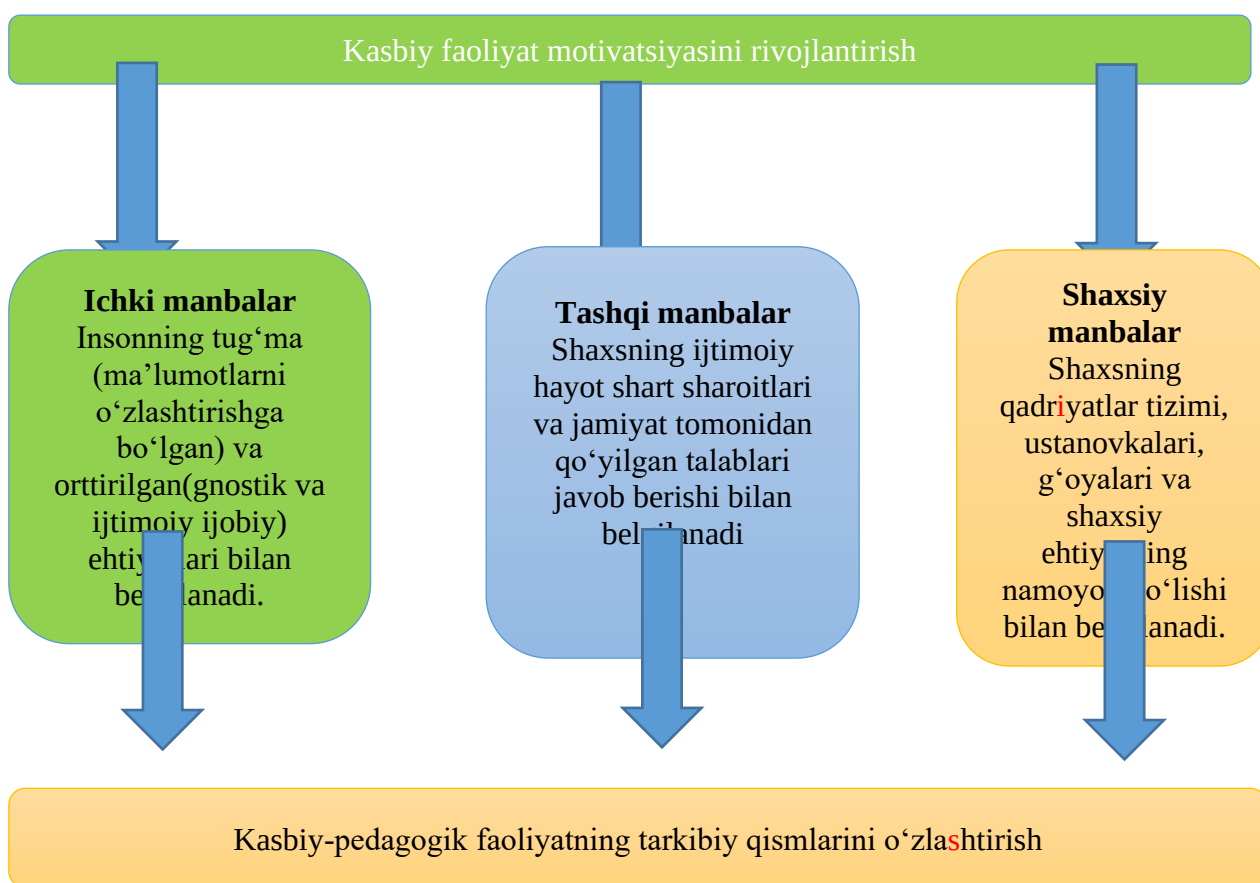
Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek maktablarida rus tili va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini berdi. Professiogrammada muhim xislatlarning borgan sari birmuncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining quyidagi xislatlari ko'rsatib berilishi lozim:

1. O'qituvchining shaxsiy xislatlari: bolalarni yaxshi ko'rish, ularni sevishtirish, aql-farosatlilik, mehnatsevarlik, jamoat ishlarida faollik, kamtarinlik, odamiylik, dildashlik, uddaburonlik, o'z bilimini oshirishga intilish.
2. Kasbiga xos bilimi: ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi, psixologiya asoslarini, ayniqsa yosh psixologiyasi va pedagogika psixologiya asoslarini bilishi, etnopsixologik bilimlarni egallashi, hozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilishi, hozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallaganligi, maktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishi, o'z fanini o'qitish metodikasini bilishi, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etishning samaradorligini bilishi, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi.
3. O'z kasbiga xos xislatlari: o'qituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi, pedagogik fantaziya (xayol)ning rivojlanishi, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, o'zini qo'lga ola bilishi, o'zini tuta olishi, pedagogik takt, nutqning emotsional ifodalanishi;
4. Shaxsiy pedagogik uddaburonligi: dars mashg'ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi, ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning bilimi o'sishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi, pedagogik vazifalarni shakllantirish va tarbiyaviy ishlarni rejalashtira olish, bolalar jamoasiga rahbarlik qilishda o'z faoliyatini rejalashtirishni bilishi, o'quv maqsadlarini rejalashtira olishi; o'zining ta'lim-tarbiya ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishi.
5. Tashkilotchilik malakalari: bolalar jamoasini uyushtira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olishi, bolalarni nimalar bilandir qiziqtirib, ularni

faollashtira olishi, amaliy masalalarni hal etishda o'zining bilim va tajribalarini ustalik bilan tez qo'llay olishi.

6. Kommunikativ malakalari: bolalarni o'ziga jalb etishni bilishi; bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi, bolalarning jamoalararo va jamoa ichidagi o'zaro munosabatlarini tartibga solishni bilishi, bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bog'lashni bilishi.

7. Gnostik malakalari: bolalarning asab psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi, o'zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi, izlanishlari o'zbek maktablarida rus tili va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini berdi.

1. Gnostik – kasbiy bilimdonlik; 2. Loyihalash – istiqbolli rejalashtirish vazifalari va ularni yechish yo'llari bilan bog'liq harakatlar **majmui**; 3. Konstruktiv – o'quv va tarbiyaviy axborotlar mazmunini ishlab chiqish; 4. Kommunikativ – o'quv jarayoni ishtirokchilari orasida samarali muloqot o'rnatish; 5. Tashkiliy – ta'lim jarayonini va pedagogik faoliyat **subyektlarining** o'zaro aloqasini aniq tashkil etish bilan bog'liq ko'nikmalar; 6. **Korreksion**-rivojlantiruvchi – kasbiy pedagogik faoliyatni doimiy rivojlantirib borish, pedagogik faoliyatda ko'zga tashlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish.

Pedagogik mahoratda maqsadga yo‘nalganlik — bu o‘qituvchining faoliyatini aniq maqsadlar asosida tashkil etishidir. Quyidagi afzalliklarga ega:

1. Faoliyatni samarali rejalashtirish — aniq maqsadlar o‘qituvchiga darsni to‘g‘ri rejalashtirish va vaqtni unumli taqsimlash imkonini beradi.
2. O‘quvchilarning faol ishtiroki — maqsadlar aniq bo‘lsa, o‘quvchilar nima uchun o‘qishayotganini tushunib, faolroq ishtirok etishadi.
3. Natijani baholash osonlashadi — maqsadlar orqali o‘qituvchi va o‘quvchi erishilgan natijani aniqlab, tahlil qilishi mumkin.
4. Motivatsiyani oshiradi — maqsadli darslar o‘quvchilarni qiziqtiradi, ularda bilim olishga ishtiyoq paydo bo‘ladi.
5. Yondashuvning aniq yo‘nalishi — o‘qituvchi yo‘ldan adashmaydi, har bir faoliyat maqsadga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon pedagogika fani oldida turgan muhim muammolardan biri – o‘qituvchi va pedagogik mehnat sharoiti muammosi hisoblanadi. Chunki, o‘qituvchida barcha pedagogik g‘oyalar mujassamlangan bo‘lib, uning faoliyati orqali bu g‘oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi. O‘qituvchining ko‘p qirrali va murakkab faoliyati zahirida yosh avlodni odobli, axloqli qilib tarbiyalash, ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o‘qituvchining xilma-xil faoliyatiga bog‘liq: bolalarni o‘qitish, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o‘tkazish, otalarning o‘rtasida pedagogik targ‘ibot ishlarini olib borish va hokazo. Bularning hammasi o‘qituvchidan chuqur bilimga ega bo‘lishni, o‘z sohasini, bolalarni sevishtirishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan “... mutaxassis o‘z faoliyati, sohasidan qat’iy nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo‘lishi, yangi texnologiyalarni joriy etishning xo‘jalik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini aniq tasavvur qila olishi kerak”. Ushbu fikrlar o‘qituvchilarga ham bevosita taalluqli. Chunki jamiyatimizda sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar,

bozor munosabatlariga kirib borishimiz o'qituvchidan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, yuridik, texnikaviy bilimlardan ham xabardor bo'lishni taqozo qilmoqda. Bu o'rinda boshlang'ich sinf o'qituvchisi xususida alohida to'xtalmoq zarur.

Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri – o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi o'qituvchini boshqa kasb egalaridan ajratib turadi. Chunki maktabda ta'lim-tarbiya ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat o'qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi bolalarning shu predmetga bo'lgan qiziqishini oshiradi, o'qituvchining obro'sini oshiradi. O'quvchilar o'qituvchining o'z bilimlarini bolalarga yetkaza olishi imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uning fidoyiligini ham taqdirlashadi.

O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan muhim talablardan biri – bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni hurmat qilishdan iboratdir. Bolani sevgan, butun kuch va bilimini bolalarning kelajagi, ularni Vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan insongina haqiqiy o'qituvchi bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, o'qituvchilik kasbiga loqayd inson haqiqiy o'qituvchi bo'la olmaydi. "Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi"da boshlang'ich sinf o'qituvchisining qiyofasi quyidagicha ta'riflanadi: ...eng muhimi, bolalarda o'qish, o'rganishga chinakam havas, ishtiyoq uyg'otuvchi, e'tiqod hosil qiluvchi ustoz sifatida alohida o'rin tutadi". Bu konsepsiyada boshlang'ich sinf o'qituvchisiga qo'yiladigan quyidagi talablar ham keltiriladi:

- "...O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonadigan milliy iftixor tuyg'usiga ega bo'lishi;
- bolalarni xalq pedagogikasi durdonalari hamda milliy qadriyatlarimiz asosida tarbiya qila olishi;

- nutqi ravon, xalq tili boyligi, ifoda usuli va tasvir vositalarini, adabiy til uslubi va me'yorini to'la egallagan bo'lishi" zarur.

O'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan bunday fazilatlarni undagi pedagogik odob shakllantiradi. Pedagogik odob o'qituvchining yuksak kasbiy fazilatidir. U o'qituvchining sabotli bo'lish, o'z hissiyotini idora qila olishi, bolalarga pedagogik ta'sir o'tkazish vosita va me'yorlarini belgilashi va aniqlashiga yordam beradigan fazilat hisoblanadi. Yuksak pedagogik odobga ega bo'lgan o'qituvchigina sinfda mo'tadil psixologik iqlim o'rnatiladi, bolalar qalbiga tez yo'l topa oladi.

O'qituvchining kasbiy shakllanishi kolleжда ta'lim olish jarayonidan boshlanadi. Kollejning o'quv reja va fanlar bo'yicha dasturlarida bo'lajak o'qituvchilarga shu kasbning sir-u asrorlarini o'rgatish, nazariy bilimlar berish va ko'nikmalar hosil qilish nazarda tutiladi. Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashgagina emas, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlagan kasbi to'g'ri ekaniga ishonch hissinini uyg'otadi.

3.O'qituvchining pedagogik egosentrizmi.

Egosentrizm — bu manfaatlar faqat o'z tajribalari, his-tuyg'ulari va ehtiyojlari bilan cheklangan odamning pozitsiyasidir. Egoist ongli ravishda faqat o'zi uchun yashashni tanlaydi. Egosentrist boshqacha harakat qilish mumkinligini tushunolmaydi. Boshqacha qilib aytganda, xudbinlik boshqa odamlarning fikrlarini qabul qilishni istamaslikda, egosentrizm esa buni qila olmaslikda yotadi. Psixologiyada egoizm va egosentrizm turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi. Masalan, egoist faqat o'z odamini sevadi va hamma narsani faqat o'zi uchun qilishga intiladi. Egosentrik o'zini koinotning markazi deb biladi. Jamiyatda bu hodisalarga munosabat ham turlicha. Xudbin odamlar doimo ayblanadi. Egosentrizm shunchaki ijobiy rang bilan tavsiflanmaydi. O'zi uchun manfaatni ko'zlagan egoist, shunchaki atrofida qilishni mensimaydi. Egosentrist boshqalarning qiziqishlari va his-tuyg'ularini mutlaqo ahamiyatsiz va e'tiborga loyiq emas deb hisoblaydi.

O‘qituvchining pedagogik egosentrizmi — bu o‘qituvchining o‘z fikr-mulohazalari, qarashlari va dars jarayoniga bo‘lgan yondashuvlarini mutlaq haqiqat deb bilishi, o‘quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlarini yetarlicha inobatga olmaslik holatidir. Bunday holatda o‘qituvchi o‘quvchilarning individual fikrlash tarzini, hissiy holatini yoki o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini e’tiborsiz qoldiradi.

Pedagogik egosentrizmning asosiy belgilari:

Monologik uslub – o‘qituvchi dars jarayonini biryoqlama olib boradi, dialog va fikr almashishga imkon bermaydi.

Tanqidni qabul qilmaslik – o‘quvchilarning savollari yoki fikrlarini o‘zining obro‘sigacha tahdid sifatida qabul qiladi.

O‘quvchini passiv holatga solish – faqat o‘qituvchi “biladi”, o‘quvchi esa “faqat eshitadi va o‘rganadi” degan qarash ustun bo‘ladi.

Moslashuvchanlikning yetishmasligi – o‘qituvchi o‘z metodlarini o‘zgartirishga tayyor emas, zamonaviy yondashuvlarga ochiq emas.

O‘zini markazga qo‘yish – darsda asosiy e’tibor o‘qituvchining obro‘sinini saqlashga, o‘zini ko‘rsatishga qaratiladi, o‘quv natijalariga emas.

Bu qanday muammolarni keltirib chiqaradi?

- O‘quvchilarda passivlik va motivatsiya pasayadi.
- Tanqidiy va mustaqil fikrlash rivojlanmaydi.
- Ijtimoiy-emotsional o‘sishga to‘sqinlik qiladi.
- O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ishonchli aloqa yo‘qoladi.

Qarshi choralar:

- O‘z-o‘zini tahlil qilish (refleksiya).
- O‘quvchilar fikrini eshitishga tayyor bo‘lish.
- Zamonaviy pedagogik metodlarni o‘rganish va qo‘llash.
- Baholashda adolat va ochiqlikni saqlash.

Egoist parazitlik qila oladigan boshqa odamlarga muhtoj. Egosentrik hech kimga muhtoj emas. Egosentrik odam turli fikrlar mavjudligini ham bilmaydi. Rad etish psixofiziologik va ijtimoiy sabablarga ko‘ra yuzaga kelishi mumkin. Egosentrik faqat uning shaxsiy e’tiqodlari, his-tuyg‘ulari va his-tuyg‘ulari bilan

qiziqadi. Bunday odam faqat o'ziga qaram bo'lganligi sababli, u shunchaki atrofidagi odamlarni sezmaydi. Bu xatti-harakatlar tez-tez janjallarga olib keladi. Shunisi e'tiborga loyiqki, egosentrik uchun "yaqin odam" degan narsa yo'q. Atrofdagi odamlar bu turni asosan piyon deb hisoblaydi. Ular uning uchun o'yinchoq va narsalar, markazda esa yagona. Egosentrizm — bu o'ziga xos karyera, hayotdagi pozitsiya bo'lib, unga ko'ra shaxs faqat o'z fikriga asoslanadi. Bunday odamning har qanday masala bo'yicha o'z fikri bor. Egosentristning shaxsiy fikri u uchun hamma narsadan ustundir. Uning atrofida qilar faqat baraka manbaidir. Boshqa odamlar uning dunyosining bir qismi emas. Albatta, hayotda egosentrik kamdan-kam hollarda uning manfaatlariga zid bo'lgan narsalarni qilishi mumkin. Bu uni egoistdan ajratib turadigan narsa. Bu tip to'liq mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga jasoratga ega bo'lgani uchun, psixologlarning fikriga ko'ra, egosentristlar orasida kuchli, muvaffaqiyatli va irodali odamlar ko'p.

Nazorat uchun savollar:

- 1.O'qituvchi kasbiy motivatsiyasini tushuntiring?
- 2.Shaxs egosentrizm nima?
3. Pedagogik egosentrizmning asosiy belgilarini ayting?

5-mavzu:O'qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik nizolar va ziddiyatlar.

Reja:

- 1.Pedagogik nizolarni bartaraf etishning talqini.
- 2.Pedagogik mojarolar texnologiyasi.
- 3.Mojarolarni hal etish texnikasi.

Tayanch tushunchalar:pedagogik nizo, axloq, xolerik, melanxolik, sangvinik, flegmatik, ichki shaxsiy nizo, motivatsion nizo, guruhlararo ziddiyatlar.

1.Pedagogik nizolarni bartaraf etishning talqini.

Pedagogik nizolarning asosiy sabablaridan biri bu — pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi muomola munosabatlar katta o'rin egallaydi. Muallim pedagogik jarayonda asosiy figura yetakchi kishidir. O'qituvchi pedagogik ishda fidoiylilik ko'rsatib muallimlik burchini yuksak darajada bajarib bolalarga bilim berib ular qalbiga halollik, go'zallik, odob-axloq nurini singdira olganliklari o'quvchiga nisbatan xushmuomalalikda bo'lganliklari uchun obro' va hurmatga erishganlar. Afsuski, barcha o'qituvchilar ham to'g'ri tajribaga, yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emas. Ayrimlari o'quvchilarga yetarli bilim bera olmaslik bilan o'quvchi ko'ngliga yo'l topa olmasa, ayrimlari qo'pol muomola, o'quvchini o'rinsiz dilini og'ritish bilan ajralib turadi. Bunday pedagoglar yoshlar tarbiyasiga, ularning bilim doirasining yuksalishiga, axloqiga salbiy ta'sir etadilar. Ayniqsa u boshlang'ich sinflarga ularning kelajagiga ham nojo'ya ta'sir etadigan darajaga borib yetadi. Natijada o'quvchi yoshlar kelajakda yetuk marjalar, maqsadlarga intilmay o'qituvchidek sharaflilik kasbga havas qilmay qo'yadilar. Bunday bilim berish, muomola jamiyatda umuminsoniy milliy-axloqiy normalarga to'g'ri kelmaydi. Pedagogik jarayonda o'quvchi o'qituvchilar tabiati shu darajda murakkabki uni to'g'ri shakllantira borish uchun o'qituvchidan yuksak malaka, kuchli bilim, yetuk tajribali bo'lishni taqozo etadi. Ba'zi, murabbiylar o'z talablarini bajarmagan o'quvchilarga uni tarbiyalash maqsadida ularni turli qo'pol so'zlar bilan haqorat qilishi, hatto urishini ham o'zining nazarida to'g'ri deb baholaydi. U shunday qilsa o'quvchi to'g'ri shakllanadi deb o'ylaydi ham. Bunday holatlar ko'pincha tarbiyasi og'ir, nosog'lom oilada yashayotgan bolalar o'rtasida vujudga kelishi mumkin. Shunday ekan har bir o'quvchining oilaviy sharoitidan kelib chiqib uning yashash muhitini o'rgangan holda yondashishi kerak. Pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida muomala munosabatlar katta o'rin egallaydi. Muallim pedagogik jarayonda asosiy figura, yetakchi kishidir. Unga yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash vazifasi yuklatilgan. O'qituvchi-pedagog ishda fidoiylilik ko'rsatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular qalbiga halollik, go'zallik, haqiqat, odob – axloq nurini singdira olganliklari, xushmuomalada bo'lganliklari uchun bunday obro' e'tiborga

erishganlar. Men bunga birinchi prezidentimiz I.A. Karimovning quyidagi soʻzlarini misol keltiraman “Taraqqiyot taqdirini manaviy jihatdan yetuk odamlar hal qiladi. Texnikaviy bilim - murakkab tenologiyani egallash qobiliyati manaviy barkamollik bilan mustaqil tafakkur bilan birga borishi kerak. Aqliy zakovat va ruhiy-manaviy salohiyat marifatli insonning ikki qanotidir”. Shunday ekan avvalambor pedagog-muallim oʻquvchini xarakteri, xulqini etiborga olishi zarur. Hattoki bazi holatlarda oʻquvchilarini ragʻbatlantirib turish ham zarar qilmaydi. Oʻquvchining qiziqishini shakllantirish, yoqtirgan faniga qarab ragʻbatlantirish masalan oilaviy sharoiti tufayli darsga tayyor holda kelmagan oʻquvchi yoki kasalligi tufayli dars tayyorlamagan oʻquvchi boʻlsa shunga qarab munosabatda boʻlish joiz. Yana bir misol oʻquvchi oyogʻi qaltisligi aksincha biror kasalligi sababli jismoniy tarbiya darsidan vos kechishi, bosh ogʻrigʻi tufayli adabiyot darsida aktiv boʻlmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda har bir oʻquvchiga individual yondashib dars oʻtish maqsadga muvofiqdir. Afsuski, hamma muallimlar haqida ham shunday deb boʻlmaydi. Oʻzining dagʻal muomalasi bilan bolaning koʻnglini oʻqishdan sovutib, dilini oʻrinsiz ranjitadiganlar ham uchrab turadi. Pedagogik amaliyotda bunga misol boʻladigan dalillar koʻp. Bundaylar yoshlar tarbiyasiga, ularning axloqiga salbiy taʼsir etadilar. Tarbiyaviy ishlarga tuzatishi qiyin boʻlgan darajada ziyon yetkazadilar. Natijada oʻqituvchi bilan oʻquvchi-oʻqituvchi oʻrtasida nizolar vujudga keladi. Barkamol ijodkor shaxsni shakllantirishga, tarbiyalashga doir axloqiy normalar pedagogik etikada ifodalangan. Tarbiyalanuvchiga ijobiy taʼsir oʻtkazish shartlaridan biri boʻlgan ishonch bilan unga nisbatan qoʻyilayotgan talablarning birligidur. Bu qonuniyat pedagogik amaliyotda koʻp sinovdan oʻtgan va oʻzini oqlagan. Muallimlar oʻqituvchilar bilan oʻtkazilgan suhbat natijalari shundan dalolat beradiki, maktabda xushmuomala oʻqituvchilar bilan bir qatorda bolalarga xuda-bexuda doʻq urib, baqirib muomala qiladigan oʻqituvchilar ham uchraydi. Bunday muomala jamiyatda qabul qilingan umuminsoniy va milliy axloqiy normalarga toʻgʻri kelmaydi. Bunday oʻqituvchilar bolalar oʻrtasida obroʻ orttira olmaydilar. Pedagogik jarayonda, tarbiya jarayonida, odamlarning tabiati shu darajada murakkabki, muallim baʼzan istasa-istamasa qoʻpollik qilishga majbur

bo'ladi. O'quvchi muallimning o'rinli talablarini bajarmayotgan paytlarda u o'zini tuta olmay qoladi. Muallim o'z talablarini, hatto qo'pollik holatini ham bolaga yaxshilik qilayapman deb hisoblaydi, chunki bu ishni bolaga bilim berish, uni to'g'ri yo'lga solish, yaxshi odam qilib tarbiyalayotganligi uchun qilayotganiga ishonadi. Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir" degan chuqur ma'noli so'zlarini bildirilgan fikrimizga hamohangdir. Bunday holatlar ko'pincha tarbiyasi qiyin bola bilan muomala – munosabatlar jarayonida sodir bo'ladi. Shuni ham unutmaslik lozimki, bunday bola odatda nosog'lom oiladan chiqadi. Bola oiladagi yomon muhit qurboni bo'lishi ham mumkin. Tajribali pedagoglar tarbiyasi qiyin bola bilan ishlash, muomala qilish murakkabligini, shu bilan birga ular insoniy mehrga zor, xushmuomalaga, e'tiborga muhtoj ekanligini, bundaylarga nisbatan bardoshli, sabr-toqatli, kechirimli bo'lish zarurligini ham takidlaydilar. Muallimning biror tasodifiy hatti-harakati natijasida o'quvchilarda u haqida sodir bo'lgan fikr ham ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi, muallimning ishini murakkablashtirishi mumkin. O'qituvchining o'quvchi – o'qituvchilar bilan ish yoki shaxsiy ish yuzasidan ayrim vaqtlari kelishmovchiliklari bo'lib turadi. O'quvchi atrofdagilarning unga bergan bahosiga nisbatan tanqidiy qaraydi. Uning kayfiyatidagi ranjish va ikkilanishning sababi ham ana shunda. Tasodifiy muvaffaqiyat yoki kattalarning rag'batlari bolaning o'ziga ortiqcha baho berishiga, o'ziga haddan tashqari ishonuvchanlikka olib keladi. Aksincha tasodifiy muvaffaqiyatsizlik bolada o'z kuchiga ishonmaslikni uyg'otishi, ikkilanish, juratsizlik va uyatchanlik hissini oshirib yuborishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi va tarbiyachilarning bolalar bilan bo'ladigan munosabati alohida nazokatni talab etadi.

Pedagogik nizo tushunchasi. Pedagogik nizo - bu o'qituvchi bilan o'quvchining kelishmovchiliklari. Pedagogik nizolarning bir qator belgilari quyidagilardir: a) inqiroz; b) anglashilmovchilik; c) kutilmagan hodisa; d) zo'riqish; e) noqulaylik; f) ichki yoki tashqi xavotir; g) bartaraf etish qiyin bo'lgan qo'rquv. Pedagogik nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar: I. Axborot omili; II. Munosabat omili; III. Xulq omili. Buyuk Chex pedagogi Yan Amos Komineskiyning

asarlardagi quyidagi fikrini keltiramiz: “O‘qituvchilik har qanday kasbdan ko‘ra yuqoriroq darajada turadi”. Gohida bir kishi bitta bolaga tarbiya beraolmasligi mumkin, lekin muallim bolalarga ilm-u adab o‘rgatadi, bu mashaqqatlarni o‘z boshidan kechiradi. Shu bois muallimga qulluq qilsa arziydi. Zamonaviy o‘qituvchi ijtimoiy psixologiyada ham pedagogikada ham o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni, ijtimoiy psixologik munosabatlardan foydalanishni bilishi, oldini qaytara olishi zarur. Bo‘lajak pedagog pedagogik nizolarning yuzaga kelish asoslari bilan tanishishi, ya’ni bunday nizolarni kelib chiqish sabablarini anglashi, shu o‘rinda turli nizolarni oldini olish, bartaraf etish usullari haqida nazariy bilimlarni amaliyotda keng tatbiq eta olishi lozim. Shunday ekan bo‘lajak pedagoglardan yuksak bilim, tajriba, o‘z kasbiga sadoqat va mahorat talab etiladi.

2. Pedagogik mojarolar texnologiyasi.

Pedagogik faoliyatdagi mojaro ko‘pincha o‘qituvchining o‘z mavqeini tasdiqlash va o‘qituvchi norozilik namoyishi sifatida, uning adolatsiz jazosi, uning faoli, ya’ni noto‘g‘ri baholash istagi sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik vaziyatlarda o‘qituvchi o‘quvchi ishini boshqarish vazifasi hisoblanadi. O‘z qarori bilan o‘qituvchi o‘quvchi nuqtai nazariga mos kelishi kerak, uning fikrlash tarziga taqlid

qilib, o‘qituvchi hozirgi vaziyatni qanday qabul qilishi, nima uchun bunday qilgani ni tushunishimiz kerak.

Pedagogik vaziyatda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan uning aniq harakati, harakatlari bilan aloqa qiladi.

“Pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi muomala-munosabatlar katta o‘rin egallaydi. Muallim pedagogik jarayonda asosiy figura, yetakchi kishidir. O‘qituvchi pedagogik ishda fidoyilik ko‘rsatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular qalbiga halollik, go‘zallik, haqiqat, odob-axloq nurini singdira olsa sharaflı vazifasini dog‘ tushirmay bajargan sanaladi, hurmat-e’tibor topadi. Shogirdlari tomonidan ulug‘lanadi.

Afsuski, hamma muallimlar haqida ham shunday deyish qiyin. O‘zining dag‘al muomalasi bilan bolaning ko‘nglini o‘qishdan sovitib, dilini o‘rinsiz ranjitadiganlar ham

uchrab turadi. Pedagogik amaliyot, badiiy adabiyotda bunga misol bo'ladigan dalillar ko'p. Bundaylar yoshlar tarbiyasiga, ularning axloqiga salbiy ta'sir etadilar. Tarbiyaviy ishlarga tuzatish qiyin bo'lgan darajada ziyon yetkazadilar. Natijada o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida nizo tug'ila boshlaydi.

Barkamol, ijodkor shaxsni shakllantirishga, tarbiyalashga doir axloqiy normalar pedagogik etikada ifodalangan. Tarbiyalanuvchiga ijobiy ta'sir o'tkazish shartlaridan biri o'zaro ishonch, hamjihatlikda maqsad sari ustoz va shogird maqomida hamkorlikda intilishdir. Bu qonuniyat pedagogik amaliyotda ko'p marta sinovdan o'tgan va o'zini oqlagan. Muallimlar, o'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbat natijalari shundan dalolat beradiki, maktabda xushmuomala, o'quvchilarga ham ota-ona, do'st, rahbar bo'la olgan o'qituvchilargina muvvafoqiyatlarga erishadilar. Aksincha qo'pol, o'zini bosolmagan, o'ylamay hukmlar chiqarishga moyil o'qituvchilar muammolar orasida qoladilar.

Pedagogik jarayon, tarbiya jarayoni, odamlarning tabiati shu darajada murakkabki, muallim ba'zan istasa-istamasa qo'pollik qilishga "majbur" bo'ladi, o'quvchi muallimning o'rinli talablarini bajarmayotgan paytlarida u o'zini tuta olmay qoladi. Muallim o'z talablarini, hatto qo'pollik holatini ham, bolaga yaxshilik qilayapman deb hisoblaydi, chunki bu ishni bolaga bilim berish, uni to'g'ri yo'lga solish, yaxshi odam qilib tarbiyalash uchun qilayotganligiga ishonadi. 84-betda takrorlangan Afsuski, bu to'g'ri xulosa emas. Sa'diy She'roziyning "Guliston" (Toshkent, 1968) asarining "Tarbiya ta'siri bayoni" bobidagi hikoyatlar, Alisher Navoiyning "Mahbub - ul - qulub" asaridagi "Mudarrislar to'g'risida", "Maktabdorlar to'g'risida"gi asarlarida bildirilgan mulohazalar bu fikrimizga hamohangdir.

Ba'zi holatlar, masalan tarbiyasi qiyin bola bilan muomala-munosabatlar jarayonida sodir bo'ladi. Unutmaslik lozimki, bunday bola odatda, nosog'lom muhitli oilada voyaga yetadi. Tajribali pedagoglar tarbiyasi qiyin bolalar bilan ishlash, muomala qilish murakkabligini, shu bilan birga ular mehrga zor, e'tiborga muhtoj ekanligini, bundaylarga nisbatan bardoshli, sabr-toqatli, kechirimli bo'lish zarurligini ham his etishlari lozim.

Ma'lumki, jismoniy jarohat olgan bolani o'qituvchi jazolamaydi. Jismoniy tarbiya muallimi oyog'i jarohatlangan boladan yugurish musobaqasida qatnashishni talab etmaydi. Bola ba'zan qalbi, rubi jarohatlangan holda maktabga kelishi mumkin. Ta'lim jarayonida buni barcha o'qituvchilar birdek e'tiborga olishadimi? Baxtga qarshi, yo'q. Bola javob berishni hoxlamayapti, dars tayyorlashni istamagan — deb hisoblab, unga nisbatan qat'iy talab qo'yish hollari bor. Bu o'rinda ezgulik qilaman deb, «yozuvlik» qilib qo'yish hech gap emas.

Muallimning biror tasodifiy xatti-harakat natijasida o'quvchilarda u haqda sodir bo'lgan fikr ham ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi, muallimning ishini murakkablashtirishi mumkin. Odatda bunday ziddiyatlar uzoq davom etadi». Natijada o'qituvchi bilan o'quvchi orasida nizolar chiqadi. O'quvchi o'qituvchidan norozi holda, undan uzoqlashib yuradi. Ayrim hollarda muallimni himoya qilaman deb, kattalar boladan kechirim so'rashni talab etadilar, holbuki bu nizoga o'qituvchining noto'g'ri xatti-harakati sabab bo'lgan. Bunday vaqtda bolaning qadr-qimmatini hisobga olinmaydi.

Ayrim hollarda bolaga mas'uliyatli ishlarni topshiradilar, bola esa bunday paytlarda kattalar topshirig'ini bajarmay qo'yadi, o'zining mustaqilligini cheklashlarini yoqtirmaydi, kattalarning talablariga ko'pincha salbiy munosabatda bo'ladi. O'g'il yoki qizlarining ulg'ayib qolganligini sezmagan, ularni hali ham «yosh bola» deb hisoblaydigan oilalarda o'smir bilan kattalar o'rtasida tez-tez nizolar, to'qnashuvlar vujudga keladi.

Kattalar bolaga qanday munosabatda bo'lishlari kerak? Avvalo, bolaning xulqiga doimiy e'tibor berish, uning xulqiga qat'iy, uzluksiz rahbarlik qilish, shuningdek, bularning hammasini shunday amalga oshirish kerakki, bola maydachuyda ishlarida ham kattalarning vasiyligini sezmasin. Ayniqsa, o'smir yoshidagilar ularning hayotdagi yangi mavqelari bilan hisoblashadigan, ularni «kichkina» deb hisoblamaydigan, talabchan, lekin adolatli o'qituvchilarni hurmat qiladilar.

Katta yoshli bolalar uchun qiziqishlarining turli-tumanligi xarakterlidir. Bu qiziqishlar to'g'ri tarbiyalansa, o'smirlar qobiliyatlari va mayllarining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'qituvchining o'quvchi-o'qituvchilar bilan ish yoki shaxsiy ish yuzasidan ayrim vaqtlarda kelishmovchiliklari bo'lib turadi. O'quvchi atrofdagilarning unga bergan bahosiga nisbatan tanqidiy qaraydi. Uning kayfiyatidagi ranjish va ikkilanishning sababi ham ana shunda. Tasodifiy muvaffaqiyat yoki kattalarning maqtab qo'yishi bolaning o'ziga ortiqcha baho berishiga, o'ziga haddan tashqari ishonuvchanlikka, maqtanchoqlikka olib keladi. Hatto, vaqtincha tasodifiy muvaffaqiyatsizlik bolada o'z kuchiga ishonmaslikni uyg'otishi, ikkilanish, qo'rqoqlik, jur'atsizlik va uyatchanlik hissini oshirib yuborishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi va tarbiyachilarning bolalar bilan bo'ladigan munosabati alohida nazokatni talab etadi. O'smirlik yoshida zaif, mustaqil emas, kichkina deb nom chiqarishdan qo'rqish xavfi kuchayadi.

Muomaladagi dag'allik, talabchanlik, hurmatsizlik, o'quvchiga mensimay muomalada bo'lish, «yaxshi tushunaman» deb hisoblagan masalalari bo'yicha o'zlarining mustaqil fikrlarini aytish huquqini kamsitish, ularning yuqori natijalarga erishishidagi kuch va imkoniyatlariga shubhalanish, odatda norozilik yoki aniq ifodalangan boshqa bir salbiy reaksiyalar — hodisalarni hosil qiladi.

Ayrim o'qituvchilar hayotida muayyan xatolar uchrab turadi. O'qituvchilar (yosh o'qituvchilar nazarda tutilayapti) bir xil o'quvchilarni (o'zlashtirayotgan) doim maqtaydilar, boshqalarni (o'zlashtirmayotgan) hamisha koyiydilar. Buning ustiga o'zlashtirmayotganlarga odatda, o'zlashtirgan sinfdoshlariga nisbatan tez-tez va qattiq tanbeh beradilar. Hatto past o'zlashtiradigan o'quvchilarni javob berishga kamdan-kam taklif qiladilar.

Mana bunday vaziyatda o'quvchilar bir-birlariga nisbatan qaram bo'lib qoladilar, o'qituvchiga nisbatan norozilik kayfiyati uyg'onadi, past o'zlashtirgan o'quvchiga "yomon" baho qo'yiladi, buning ustiga bir necha ko'ngilbuzar achchiq, istehzoli so'zlar ham aytiladi, bu xatoni o'quvchi umrbod kechirmaydi.

Yosh o'qituvchilar hayotida uchraydigan yana bir tipik xatolardan biri yaxshi o'qiydigan o'quvchi bilan yomon o'qiydigan o'quvchini bir-biriga taqqoslash va a'lochi o'quvchini misol qilib ko'rsatishdir.

Umuman olganda, bolalarni bir-biri bilan taqqoslash, birini ikkinchisiga ibrat qilib ko'rsatish pedagogik tomondan ham, axloq tomondan ham noto'g'ri, katta xatodir.

Bundan tashqari, o'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilimini baholashda ham xatoliklarga yo'l qo'yilishi o'quv-bilish faoliyatini o'zgarishiga olib keladi, o'qituvchini esa o'quvchilar jamoasida obro'sizlantiradi.

Pedagogik nizolar xususiyatlari:

- nizoning pedagogik to'g'ri hal qilinishi uchun o'qituvchining mas'uliyati (lekin bunda oliy o'quv yurti o'qituvchisi balog'atga yetgan, o'z harakatlari uchun mas'ul yoshdagi insonlar bilan ishlashini yoddan chiqarmaslik kerak);

- nizo ishtirokchilari har xil ijtimoiy darajadadirlar (o'qituvchi-o'quvchi);
- bu esa nizoda tomonlarning xatti-harakatlari o'rtasida farq bo'lishini ta'minlaydi;

- nizo ishtirokchilarining hayot tajribasidagi farq ularni har xil pozisiyaga ajratadi va uning yechilishida ularning mas'uliyat darajasini ham farqlaydi;

- ishtirokchilar voqealarga har xil ko'z bilan qaraydilar, shuning uchun o'qituvchi uchun o'quvchi ichki kechinmalarini tushunish qiyin bo'lsa, o'qituvchiga o'z hissiyotlarini boshqarish qiyindir;

- pedagogik nizo odatda boshqa o'qituvchilar guvohligida bo'lib o'tadi va ular uchun ham tarbiyaviy ahamiyatga ega; (vazifa - talqin)

- o'qituvchining kasbiy pozisiyasi uni nizoni yechishda tashabbusni o'z qo'lga olishga va birinchi o'ringa shakllanayotgan shaxsning manfaatlarini qo'yishga majburlaydi;

- har bir xato yana boshqa nizolarni keltirib chiqaradi;

- nizoni yechgandan ko'ra uni oldini olish afzalroqdir.

Pedagogik vaziyat va nizolarni yechishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak:

- o'qituvchi o'quvchilarning hamkorlikdagi o'quv faoliyatini to'g'ri

tashkillashni bilishi zarur;

- odatda o'zlashtirishi past bo'lgan, xulqi yomon o'quvchi ishtirokidagi pedagogik vaziyat nizoga ko'proq aylanadi. Shuning uchun birinchi e'tiborni shunday o'quvchilarga qaratib, ularga o'z vaqtida pedagogik ta'sir o'tkazish, yordam berish kerak.
- yomon xulq uchun past baho qo'yish orqali jazolab bo'lmaydi — bu nizoning chuqurlashishiga va fanga bo'lgan qiziqishning susayishiga olib keladi;
- pedagogik nizolarda to'liq aybdor-aybsizlar, yutgan va yutqizganlar bo'lmaydi.
- o'qituvchida pedagogik taktning shakllanmaganligi ko'p pedagogik nizolarga sabab bo'ladi (bunda o'qituvchi o'qituvchilar nafsoniyatiga tegadigan harakatlarni amalga oshiradi).
- ko'pincha o'qituvchi ta'sirning noverbal vositalaridan to'g'ri foydalanishni, o'quvchini eshitishni bilmasligi nizoga olib keladi.
- o'qituvchilar jazoni nizolarni yechishda asosiy vosita deb biladilar. Lekin qo'rquv hech qachon yaxshi oqibatga olib kelmaydi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:

- salbiy hollarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
- o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;
- o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr-mulohazalarini cho'chimasdan bayon qilib unga tayanishga o'rgatish;
- o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;
- dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish. A.S. Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D. Suxomlinskiy "O'qituvchining maktab hovlisida gapirgan har bir so'zi puxta o'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma'lum bir tarbiyaviy maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak" deb ta'kidlaydi. O'qituvchining har bir so'zi olimning fikricha, nafaqat

o'quvchi qulog'iga aytiladi, balki uning qalbiga ham qaratilgan bo'lishi shart. Umuman ilg'or o'qituvchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya faqat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyasi asosidagi muloqot jarayonida quriladi.

O'qituvchining o'z psixik holatini o'zi tartibga solishi lozim.

Sabr-toqat, tashqi vazminlik nuqtai nazaridan o'z his-tuyg'alarini qo'lga olishigina nihoyatda muhim bo'lib qolmasdan, shu bilan birga turli hissiyotli holatlarning ro'y berishi va kechishini ma'lum darajada boshqara bilish, kechinmalarning ijobiy tusda bo'lishiga erishish ham muhimdir. Chunki hatto janjalli vaziyatlarga ham turlicha yondashishi mumkin. Bu ko'p jihatdan kishining qanday yo'l tutishiga bog'liq bo'ladi.

Nohush hissiyotlarni yo'qotish yoki kamaytirishga, masalan. quyidagicha yo'l tutish yordam beradi: menga osoyishta, dadil ovoz bilan dars olib borish, tarbiyaviy tadbirlar o'tkazish, sabr-toqat va o'zini tuta bilish namunasini ko'rsatish zavq bag'ishlaydi, o'quvchilar orasida janjalli vaziyat chiqib qolguday bo'lsa, sabr-toqat va xushmuomala, baqirib, asabiylashayotgan, qizishayotgan, qadr-qimmatini yo'qatayotgan kishidan yuqori turish va shu kabilar insonga huzur bag'ishlaydi.

Shuni esda tutish kerakki, kishi g'azablanganda, ayniqsa uning kuchli bosqichi bo'lgan jahl otiga minganda, aql-idrok xulq-atvorni nazorat qilolmay qoladi. Bu shunday holatki, bu haqda rimlik shoir Gratsiy gapirib, tajanglik bilan qilingan darg'azablik qisqa muddatli aqldan ozishdir, deb ta'kidlagan edi. Darg'azablikni faqat boshlanishida yengish mumkin, shu sababli kishi o'zining jahli chiqa boshlaganini sezib, o'ziga-o'zi shunday buyruq berishi lozim: o'zimni yaxshi tutishim kerak, o'z his-tuyg'ularimni boshqarib, bebosh hissiyotlarga berilib ketmasligim lozim. Ayniqsa, o'qituvchi har qanday vaziyatda ham o'zini tuta bilishi zarur, u sabr-toqat, muloyimlik, xolislik ko'rsata bilishda namuna bo'lishi lozim.

Yanada quvnoqroq, optimistroq, vazminroq bo'lish uchun hamda yovuzlik, tushkinlik bo'lgan salbiy kechinmalarga yo'l qo'ymaslik uchun kishi o'z ongini, aqlini ko'p darajada safarbar qilishi, bu holatlarning sabablarini tushunishi va ularga barham berish zarur. Kishi hayotidagi ikir-chikirlardan yuqori ko'tarila olishi, o'zining diqqat - e'tiborini asosiy, muhim narsaga qarata bilishi muhimdir. Aks holda uni kundalik

mayda-chuyda janjallar va ular bilan bog'liq salbiy hissiyotlar «yeb bitirish»i mumkin. U doimiy ravishda achchig'ana boshlaydi, atrofidagilar bilan o'z munosabatlarida vazminlikni yo'qota boshlaydi, o'qituvchilik kasbi haqida gap ketganda bunga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Kishi o'zini yomon his qilganda, unda o'z-o'zini nazorat qilish zaiflashib qoladi, uning hulq-atvori vazmin bo'lmay qoladi, har xil beixtiyor va o'ylanmagan xatti-harakatlar, janjallar, axloqiy normalarning buzilishi sodir bo'lishi mumkin, o'z-o'ziga ta'sir qilish hissiy jarayonlarning ijobiy holatiga, kishining salomatligi yaxshi bo'lishiga yordam beradi, uning irodasi va fe'l-atvoriga bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchining ishida muomalaning turli bosqichlarida uning emotsional kayfiyati, faoliyatiga hozirlik ko'rish jarayonida, uni amalga oshirish davrida, muomala amalga oshganda keyingi his qilinadigan sezgilarda va kechinmalarda muhim rol o'ynaydi.

Sinf bilan muomala qilishdan oldin ijodiy kayfiyatni vujudga keltiradigan omillarni izlash darsga hozirlik ko'rishdagi butun jarayonni qamrab oladi va o'qituvchiga bo'lajak faoliyatining umumiy jo'shqin vaziyatini his qilishga yordam beradi. Xuddi ana shu dars va muomalaning bo'lajak vaziyatini his qilish zarur ijodiy o'zaro fikr almashish kayfiyatining paydo bo'lishiga ko'maklashadi, pedagogning ijodiy tabiatini safarbar qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan xulosa shuki, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi muomalani tartibga soluvchi talablardan biri bolaning xulqini, bola bajargan ishni odilona, to'g'ri va adolatli baholashdir. Zero, Sohibqiron Amir Temur, - "Kuch-adolatda", - deb bejiz ta'kidlamaganlar. Bolalarda adolat tuyg'usi maktabda shakllanadi. Zamonaviy o'qituvchi qiyofasida quyidagi fazilatlar namoyon bo'la olishi kerak:

1. O'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohatlar mohiyatini chuqur anglab yetishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni berib borishi lozim.

2. Zamonaviy o'qituvchi ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari, yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

3. O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz ishlashi lozim.

4. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi kerak.

5. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olishi imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

6. O'qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatlariga ega bo'lishi shart.

7. O'qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahoratga, chunonchi, kommunikativlik layoqatiga ega bo'lishi, pedagogik texnika (nutq, yuz qo'1-oyoq vagavda harakatlari (mimika, jest, pantomimika) qonuniyatlarini chuqur o'zlashtirib olishga erishishi lozim.

8. O'qituvchi nutq madaniyatiga ega bo'lishi uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettira olishi kerak.

3. Mojarolarni hal etish texnikasi.

Pedagogning mutaxassis sifatida salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralarini izlash yo'lida olib boradigan amaliy harakati uning o'z ustida ishlashini ifodalaydi. O'qituvchi-tarbiyachi yoshlarning yetakchisi sifatida maktablarda torn ma'noda o'zining ijodiy vazifalarini to'liq bajarishni tauminlashi va pedagogik yo'naltirilganligini shakllantirishi kerak. Pedagogik jarayondagi muhim hodisalardan biri – nizo sanaladi. Nizo – qarama-qarshi, bir-biriga to'g'ri kelmaydigan kuchlar to'qnashuvi, ikki yoki undan ko'p taraflar orasida o'zaro kelishuvning yo'qligini, manfaatlar to'qnashuvini ifodalovchi ziddiyat. Pedagogik nizo bu – pedagog va o'qituvchi, ota-ona, hamkasblar yoki rahbariyat o'rtasida pedagogik jarayonda yuzaga kelgan manfaatlar to'qnashuvi, o'zaro qarama-qarshilik o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi kelishmovchilik, tortishuv va mojarodir. Pedagog har tomonlama tarbiyalangan, aqliy, ahloqiy, ma'naviy bo'lib, bilim doirasi keng, nutqi ravon, pedagogik bilim mahorat egasi bo'lishi lozim. O'qituvchining pedagogik bilim mahorati asosan sinf, auditoriya mashg'ulotlarida

yaqqol ko‘rinadi. O‘qituvchi bilan o‘quvchi, o‘qituvchilar o‘rtasida o‘zaro jonli til, fikr olishuv, samimiy munosabat, hurmat izzat, asosiy maqsadga erishishga hamkorlik lozim. Pedagog o‘z guruhida nechta bola bo‘lsa, ularning har birining xarakterini, oilaviy muhitini, psixikasini, xulqi-atvorini, bilim saviyasini yutug‘i va kamchiliklarini o‘rganib, keyin shunga qarab har bir bolaga qanday yondashishi lozimligini bilishi kerak. Guruhlarda har-xil toifali bolalar uchraydi. Ularning har biri o‘z xarakteriga ega bo‘ladi. Pedagog har bir bolani o‘rganib chiqishi, ular bilan yakka (indivial) holda yondashib tanishib chiqishi kerak. Ayrim bolalar qobiliyatli, har tomonlama yetuk faol bo‘lishiga, ayrimlarining qobiliyati sust, layoqatsiz, ayrimlari serjahil bo‘ladilar. Guruh rahbarining asosiy vazifasi o‘ziga biriktirilgan guruhdagi bolalarga tarbiyaviy ta‘sirini tashkil etishi lozim. Sinf rahbari o‘quvchilarga kompleks yondashishi lozim. Sinf rahbari ota-onalar bilan hamkorlikda bo‘lib, bolalarning bilim darajasi qay darajada ekanini, ularning axloq-odobi, yutuqlari va kamchiliklari ularning tarbiyasi bilan shug‘ullanadi. O‘qituvchi tomonidan shularga e‘tibor berilsa, pedagog bilan o‘quvchi o‘rtasida nizo paydo bo‘lishni bartaraf etadi. O‘quvchi bilan o‘qituvchi o‘rtasida kontakt ya‘ni masofa bo‘lishi lozim. O‘quvchi o‘qituvchisiga nisbatan hurmat, ehtiromli bo‘lishi, kerak. Nizo fani, pedagogika, psixologiya, va mologiya, ma‘naviyat va sotsiologiya fanlari bilan chambarchas bog‘liqdir va shu fanlar bilan birgalikda hamkorlikda ish olib boradi. O‘quvchilarni har tomonlama tarbiyalaydi. Nizo fani shu fanlar bilan birgalikda o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasida munosabatlarni, muomala odobi, bir-birini tushunish, o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi hurmat, izzat, nizolarni bartaraf etish ko‘nikmalarini o‘rgatadi. Pedagogik nizo fani sifatida avvalom bor o‘qituvchining kasbiy-axloqiy fazilatlaridan biri talabchan va adolatli bo‘lishdir. O‘qituvchi avvalo o‘ziga nisbatan talabchan bo‘lmog‘i kerak, shundagina uning bolaga nisbatan qo‘yayotgan talablari o‘rinli, samarali bo‘ladi. Pedagogning talabchanligi adolatlilik bilan uzviy bog‘liq bo‘lmog‘i lozim. Shu bilan birgalikda o‘qituvchi adolatli bo‘lishi, o‘qituvchining axloqiy fazilati hisoblansa, ikkinchi tomondan o‘quvchilarga tarbiyaviy ta‘sirini baholashning mezoni hisoblanadi. O‘quvchining bilim saviyasini hamda xulqini baholashda ham o‘qituvchidan

adolatli bo'lish talab etiladi. O'qituvchi ma'suliyatli bo'lishi va uning zimmasiga bola shaxsini barkamol inson sifatida tarbiyalash ma'suliyati yuklanadi. Pedagog mana shu yuqoridagilarga rioya qilib ish olib borgandagina o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida nizo paydo bo'lmaydi.

Pedagogik nizo tushunchasi

Pedagogik nizo - o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida muammolar tortishuvlar, kelishmovchiliklar bo'lib o'qituvchi shu muammolarni oldini olishi, unga yo'l qo'ymasligi, va shu muammolarni yechimini topishi kerak. Pedagogik nizo bir qator belgilarga ega. Unga xos bo'lgan asosiy belgilar quyidagilardir: inqiroz; anglashilmovchilik; kutilmagan hodisa; zo'riqish; noqulaylik; ichki yoki tashqi xavotir; bartaraf etish qiyin bo'lgan qo'rquv. Pedagogik nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar quyidagilar: axborot omili; munosabat omili; xulq omili. Chex pedagogi Yan Amos Komenskiy o'qituvchilik kasbini yer yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq darajada turadigan faxrli kasb hisoblaydi. A. Navoiyning fikricha gohida bir kishi bitta bolaga tarbiya berishga ojizlik qiladi. Muallim esa, bir guruh bolalarga ilm-u adab o'rgatadi. Bu jarayonda muallim ko'p aziyat chekadi, mashaqqatlarni o'z boshidan kechiradi. Shu bois shogirdlar ustoz olidda umurbod qarzдор ekanliklarini his etishlari darkor. Shogird podsholik martabasiga erishsa ham, muallimga qulluq qilsa arziydi deydi. Hazrat A. Navoiy bolalarga yaxshilik qilish, o'qituvchilik sha'ni, qadr-qimmatini, o'qituvchilik ma'suliyati, o'qituvchilik vijdoni, talabchan va adolatli bo'lishi o'qituvchining ma'naviy qiyofasi halolligi, pokligi, rostgo'yligi kabilar o'qituvchi axloqining muhim fazilatlarini hisoblanadi. Ularni chuqur va puxta o'zlashtirishi bo'lajak o'qituvchi uchun katta amaliyot ahamiyat kasb etadi. Ota-bobolarimiz doimo yaxshi niyat yaxshi orzu-istaklar bilan yashaganlar. O'zlaridan yaxshi nom qoldirishga intilganlar. Pedagogik nizo psixologik nuqtai-nazardan olib qaraganda pedagogika va psixologiya fanlari bir-biriga uzviy bog'liqdir. Ularning har ikkisi, bitta umumiy jarayonni - insonni psixik faoliyati hamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi. Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lmasligi mumkin emas. Shuning uchun ham o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik

mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir. Shaxs shakllanishida u yashayotgan muxit kishilar jamiyatning roli juda kattadir. Birinchidan aytganda. Ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur qoldiradi. O'qituvchi bolalarni psixikasini va xarakterini o'rganadi. Psixologiyada 4 ta temperament mavjud. Har bir shaxs shu 4ta temperamentdan biriga ega bo'ladi.

1. Xolerik-temperament.
2. Melanxolik temperament.
3. Sangvinik temperament.
4. Flegmatik temperament.

Pedagogik nizolarning asosiy turlari

1. Ichki shaxsiy nizo.
2. Motivatsion nizo. Amalga oshirilmagan faoliyat nizosi.
3. Axloqiy nizo. Shaxslararo va guruhlararo nizolar.

Davomiyligiga ko'ra pedagogik nizolar bir necha turlarga bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardir: tezda yakun topadigan nizolar; kuchsiz, sust kechadigan nizolar; uzoq muddat davom etadigan nizolar; kuchli, tez kechadigan nizolar.

Pedagogika nizoning yechimi va uni boshqarish texnologiyasi

Pedagogik nizolar, ziddiyatlarni, to'qnashuv, qarama-qarshilik mojarolarni pedagoglar va o'quvchilar o'rtasida yuzaga kelmasligi uchun o'qituvchi ziddiyatlarini olidini ola bilishi lozimdir. Zamonaviy tarzda biz nizolarni boshqarishimiz ziddiyatlarni munosabatlarini to'g'ri yechimini topishimiz kerak. Islom Karimov aytganidek: "Ilm" ma'rifat biz uchun bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, yo'qolmaydi ham. Aql zakovatli yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakkina, oldimizga qo'ygan maqsadlarimizga erisha olamiz. Mustaqil O'zbekistonning kelajagi bo'lgan sog'lom avlodni tarbiyalash nozik, nihoyatda katta diqqat e'tiborni talab qiladigan, ichki ziddiyatli jarayondir. Shunday ekan o'qituvchi, o'quvchi va o'qituvchining shakllanish jarayonini zo'r havas va sinchkovlik bilan kuzatish lozim. U pedagogik jarayonni barqaror ekan, pedagogik bilim va mahorat egasi bo'lishi kerak. Jamiyatimiz keng qamrovchi bo'lib u erda

turli xil xarakterdagi shaxslarni uchratishimiz mumkin. Shaxslararo nizolar albatta faoliyat turlarida namayon bo'ladi. Masalan guruh misolida ko'ramiz. Tasavur qiling bir guruhda iqtidorli talantli shaxslarimiz bor. Ular har bir mazmuni yaxshi o'zlashtirib mustaqil fikrlarini bildiradilar, fikr doiralari keng bo'lganligi sababli u shaxslar o'rtasida to'qnashuv, majoro kelishmovchilik, nizolar yuzaga keladi. Har bir guruh a'zosi o'z fikrini to'g'riligini isbotlay oladilar bunday holatlarda nizoni boshqarish o'qituvchi tomonidan bartaraf etiladi. Har bir sohada shaxslar o'rtasida nizolarni ko'rishimiz mumkin. Shaxslar o'z ustidan ishlasa, fikrini isbotlay oladimi, ular nizolarni yechimini ham topadilar. O'zaro munosabatlarga kirishilganda nizoni yuzaga kelmasligini asosiy sabablari, o'zaro til topishish, bir-birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo'lsa, o'zaro til topishishi bir-birini tushuna olish lozim. Har qanday faoliyatdan zerikish, garchan mumkin, faqat odam muloqotdan ayniqsa, uning norasmiy, samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladilar. Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy, qiyofasi, fazilatlari, hattoki nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Har qanday muloqotlarning elemantar funksiyasi suhbatdoshlarning o'zaro bir-birini tushunishlarini ta'minlashdir. Pedagogik nizolarni oldini olishda gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o'zaro mosligi, bir-birini to'ldirishga bog'liq ekan noto'g'ri tasawurlardan bir shuki, odamni muomala yoki muloqotga o'rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib ta'sirchan gapirishga o'rgatishadi. Uning ikkinchi tomoni-tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi.

Pedagogik nizolarda adolatsizliklarga, ijtimoiy munosabatlardagi yakka hokimlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Pedagogik nizolarni hal etishda bir qator yo'l tutiladi.

Ular orasida eng samarali yo'llar quyidagilar sanaladi:

1. Nizoning ta'sir doirasini kengaytirmaslik.
2. Qulay yechimlarni taklif qilish.
3. Man etilgan usullarni qo'llamaslik, shakllardan foydalanmaslik.

4. Shikoyatlar sonini qisqartirish.

5. Ikkinchi darajali masalalarni ham uzviy ravishda hal qilib borish.

6. Nizoga kirishgan suyehtlar shaxsini kamsitadigan soʻzlardan foydalanmaslik.

Pedagogik nizolarni hal etishda bir qator usullar ham qoʻllaniladi. Ular orasida eng samarali usullar quyidagilar sanaladi:

- Pedagogik jarayondagi muhim hodisalardan biri nizo boʻlib, ular yuzaga kelgan vaziyatlarda ijtimoiy munosabatlardagi yakkahokimlikka yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Odatda pedagogik nizolar ikki usul:

1) pedagogik usul;

2) maʼmuriy usul bilan hal qilinadi.

Oʻqituvchining imidji atrofdagilarga uning shaxsi toʻgʻrisida “maʼlumot” berish bilan birga oʻqituvchilarga samarali taʼsir koʻrsatadi. Shu sababli pedagogning imidjida soddalik, tartiblilik, bejirimlik aks etishi kerak.

Nizoni hal qilishning pedagogik va maʼmuriy usullari:

Nizoni hal qilishning pedagogik usullari:

1) suhbat;

2) iltimos;

3) ishontirish;

4) nizoga kirishuvchilarga qoʻyilgan talablar yoki ishtirokchilarning xatti-harakatlari notoʻgʻriligini tushuntirish va b.

Nizoni hal qilishning maʼmuriy usullari:

1) nizoga kirishuvchilar manfaatlarini kuch bilan bostirish;

2) ularni boshqa ishga oʻtkazish;

3) nizo qatnashchilarini turli koʻrinishlarda oʻzaro ajratish;

4) axloq komissiyasining qarori;

5) rahbar buyragʻi;

6) sud qarori.

Pedagoglarning pedagogik nizo ishtirokchilariga pedagogik, pedagogik yordam koʻrsata olish imkoniyatiga ham ega boʻlishlari zarur. Bu borada koʻrsatiladigan yordam turlari quyidagilar sanaladi:

Pedagogik nizo sub'ektlariga ko'rsatiladigan pedagogik-psixologik yordam turlari:

- Maslahat berish;
- Axborotli yordam ko'rsatish;
- Tashxislash;
- Amaliy treninglar uyushtirish.

Axloqiy nizo-axloq ijtimoiy ong shakllaridan biridir, u muayyan jamiyatda yashovchi kishilar amal qilishi-shaxslarning bir-biriga, jamiyatga, xalq mulkiga, oilaga ishlab chiqarish vositalariga, muayyan tartibga solinadigan hatti harakatlarda tizimida ko'rishimiz mumkin.

Shaxs muloqotda bo'lgani sari ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari umumiylik va o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir-birini bir qarashda tushunadilar yoki yarmiga jumladan fikr ayon bo'lib qoladigan bo'lib qoladi. Ammo shunday muloqot tizimidagi teskari reaksiyalarni bir-biridan charchab gapiradigan gapining qolmasligi kabi vaziyatni ya'ni, shaxslar va shaxslararo ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

Gurahlararo ziddiyatlar – odamning o'rtasidagi yoki shaxslararo munosabatlar asosan guruh sharoitida shaxs ma'lum insonlar davrasida, guruhda jamoada bo'lgan taqdirdagina ro'y beradi. Gurahlararo ziddiyatlar guruh a'zolarida liderlarni ko'rishimiz mumkin. Liderlar: rasmiy va norasmiy bo'ladilar, rasmiy lider o'qituvchi tomonidan tanlangan guruh staristasidir, norasmiy lider boshqa guruhdagi shaxslarni o'ziga jalb qila oladigan boshqalarni o'ziga tortadigan shaxsdir. Bunday holatlarda rasmiy va norasmiy rasmiy lider o'rtasida nizo yuzaga keladi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Nizo va uning turlarini ayting?
- 2.Pedagogik nizoni izohlang?
- 3.Pedagogik nizo belgilarini ayting?

6-mavzu: O'qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik nazokat va odob-axloq.

Reja:

1. Pedagogik nazokat va xushmuomalalik.
2. Kasbiy pedagogik dilkashlikning o'qituvchi xulq atvorida shakllanishi.

Tayanch tushunchalar: *pedagogik takt, pedagogik odob, takt, pedagogik adolat, pedagogik majburiyat, hamdardlik, yoqtirish, yoqtirmaslik.*

1. Pedagogik nazokat va xushmuomalalik.

Pedagogik nazokat va pedagogik odob-axloq. Takt (nazokat, dahldorlik) – bu axloqiy xulq-atvor, xatti-harakat bo'lib, o'zida barcha obyektiv harakatlarning oqibati va ularning shaxs tomonidan subyektiv qabul qilishni avvaldan ko'ra olish, belgilangan maqsadga osonroq erishish yo'llarini izlashning namoyon bo'lishini ifodalaydi.

Pedagogik takt (pedagogik nazokat) – pedagogning o'quvchilar bilan turli faoliyat shakllari bo'yicha tashkil etiladigan muloqotda mavjud axloqiy tamoyillar hamda xulq-atvor qoidalarga rioya qilishi, ularga to'g'ri yondashish malakalariga egaligi. Mahoratli pedagog faoliyatida pedagogik takt ham o'ziga xos o'rin tutadi va o'qituvchi faoliyatiga g'oyaviy va amaliy jihatdan bir-biriga mos keladigan pedagogik axloqning bevosita tatbiq etishning shakli sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra pedagogik takt o'z mohiyatiga ko'ra ijodiy izlanishni talab etadigan amaliy harakatdir. O'qituvchining pedagogik taktga egaligi uning yurish-turishida, vazminligida, o'zini tuta bilishida namoyon bo'ladi, Shuningdek, u o'quvchiga ishonch bilan qarashni nazarda tutadi. O'quvchiga ishonchsizlik bilan qarash o'qituvchining pedagogik taktga ega emasligini ifodalaydi. Har qanday pedagogik nizo yoki ziddiyatlarning asosida o'qituvchining pedagogik taktga ega emasligi yotadi. Har qanday qo'pollik, kesatiq va koyishlar, o'quvchilarni doimiy ravishda tanqid qilish, ularga ishonchsizlik bildirish pedagogik nizolarni keltirib chiqaradi.

Pedagogik takt, shuningdek, o'qituvchining o'quvchi javobini diqqat bilan tinglashida, javobning mazmuniga alohida e'tibor qaratishida, bordi-yu, o'quvchi xatoga yo'l qo'yadigan bo'lsa, uni bosiqlik, vazminlik bilan to'g'rilashda, o'quvchi faoliyatini haqqoniy, oqilona baholashda, qo'yilgan bahoning mohiyatini izohlashda namoyon bo'ladi. Bu jarayonda javob berayotgan o'quvchiga jilmayish, turli imoishoralar, qo'l harakatlari bilan, boshni qimirlatish, yuz ifodalari orqali uning javoblarini ma'qullab turish pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Pedagogik odob – bu pedagog (o'qituvchi) oldiga uning o'ziga, kasbiga, jamiyatga, bolalarga va o'quv-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilariga qo'yiladigan axloqiy talablar tizimi. Pedagog faoliyatida uning odobi ham yaqqol aks etadi. Qolaversa, pedagogik odob ta'lim va tarbiya jarayonlari muvaffaqiyatini ta'minlovchi muhim talab hamda omillardan biri sanaladi.

Pedagogik odobga qo'yiladigan talablar – pedagog (o'qituvchi) tomonidan tashkil etiladigan pedagogik mehnat, faoliyat jarayonida bajarilishi shart bo'lgan vazifalar. Pedagogik odob talablari tizimida pedagog (o'qituvchi) tomonidan kasbiy burchni ado etish, jamiyat, pedagogik jamoa va o'quvchi (o'qituvchi, tarbiyalanuvchi) oldidagi axloqiy majburiyatlarini bajarishida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Pedagogik odob pedagogik axloq va pedagogik jarayonda namoyon bo'ladigan axloqiy qadriyatlar kabi asosiy kategoriyalarning mohiyatini yoritishda yetakchi o'rin tutadi. Pedagog faoliyatida ham barcha umuminsoniy va milliy axloqiy qadriyatlar yetakchi o'rin tutadi. Shunday bo'lsa-da, pedagogik odob sirasida pedagogik qarashlarni, pedagogik faoliyat va munosabatni ifodalovchi muhim kategoriyalar asosiy o'rinni egallaydi.

Pedagogik odobning asosiy shakllari quyidagilardir:

1. Kasbiy-pedagogik burch. Pedagog ham o'z faoliyatida yuqorida ko'rsatilgan qadriyatlarni ulug'lay olishi, ularga tayangan holda faoliyatni tashkil etishi lozim. Shuningdek, har bir pedagog kasbiy-pedagogik burchini to'la anglay olishi, uni ado etish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil eta bilishi zarur. Pedagog tomonidan jamiyat, uning a'zolari, pedagogik va o'quvchilar jamoasi oldida qanday vazifalarni

bajarishi zarurligini, kasbiy-pedagogik burchni bajarishda qanday tamoyillarga tayanishni aniq belgilab olinishi ham shaxs, ham mutaxassis va fuqaro sifatida o'z mavqeini mustaqil belgilash imkoniyatini yaratadi. Agarda u o'z kasbiy faoliyatini mavjud axloqiy tamoyillarga muvofiq tashkil eta olsa, u holda o'z-o'ziga bo'lgan hurmati ortadi, o'z kuchiga ishonch paydo bo'ladi. Bu esa pedagogni yangidan yangi yutuqlarni qo'lga kiritishga rag'batlantiradi. Agarda bordi-yu, pedagog kasbiy pedagogik burchini anglasa-da, biroq, uni mavjud axloqiy talablarga muvofiq tashkil eta olmasa, u holda, eng avvalo, o'ziga bo'lgan hurmatni yo'qotadi, o'zini shaxs sifatida yuqori baholay olmaydi.

2. Pedagogik adolat – muayyan voqea-hodisa, jarayon hamda shaxs xatti-harakatlarini ularning tub mohiyatiga ko'ra haqqoniy baholash bo'lib, u tarixiy shartsharoit va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi. Adolatning axloqiy jihatida insonlararo muomalada bir xil munosabatda bo'lishni, bir-birining izzat-nafsiga tegmaslikni, axloq-odob qoidalariga rioya qilishlikni bildiradi. Qolaversa, adolat insoniy qadr-qimmat bilan uning jamiyat tomonidan tan olinganligi, mavjud axloqiy qoida va majburiyatlar o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikni tavsiflashga xizmat qiladi.

3. Pedagogik majburiyat – jamiyat tomonidan o'qituvchi shaxsiga, u tomonidan bir qator pedagogik majburiyatlarning bajarilishiga nisbatan qo'yiladigan talab va axloqiy yo'l-yo'riq, ko'rsatmalar majmuasi. Pedagog kasbiy faoliyatni tashkil etishda quyidagi majburiyatlarni bajara olishi zarur: muayyan mehnat vazifalarini, asosan, aqliy mehnat vazifalarini amalga oshirish; o'quvchilar, ularning ota-onalari, hamkasblar bilan o'zaro munosabatni to'g'ri tashkil etish; tanlagan kasbiga, o'quvchilar va pedagogik jamoaga hamda jamiyatga bo'lgan shaxsiy munosabatini chuqur anglash. Pedagogik majburiyatlar sirasida, yana shuningdek, kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy munosabatda bo'lish, o'ziga nisbatan talabchanlik, kasbiy bilimlarini boyitib va pedagogik malakasini oshirishga intilish, o'quvchilar va ularning ota-onalari bilan o'zaro hurmatga asoslangan va talabchan munosabatni o'rnatish, murakkab pedagogik nizolarni ijobiy hal qilish ko'nikmalarini o'zlashtirish kabilarni ham ko'rsatish zarur.

4. Pedagogik obro‘ – bu pedagogning o‘quvchilar, ularning ota-onalari, pedagogik jamoa, shuningdek, jamiyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy maqomi. Pedagog o‘zi tomonidan qozongan obro‘ga tayanib, o‘quvchi (o‘qituvchi, tarbiyalanuvchi)larning hulq-atvorlarini boshqaradi, ularning ishonchlarini qozonadi. Pedagogik obro‘ pedagogning ma’naviy-axloqiy va pedagogik-psixologik tayyorgarligini ham ifodalaydi. Pedagog ega bo‘lgan obro‘ darajasini uning chuqur bilimi, zakovati, mahorati, o‘z ishiga bo‘lgan munosabati va boshqalar belgilaydi.

Pedagogik nazokat va taktika. Pedagogik takt (nazokat)ning tarkibiy elementlari – pedagogik takt (nazokat) negizida aks etuvchi sifatlar. Bularga quyidagilar kiradi:

- 1) shaxsga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lish;
- 2) yuksak talabchanlik;
- 3) suhbatdoshni qiziqish bilan tinglay olish va unga nisbatan qayg‘urish malakasi;
- 4) ruhiy barqarorlik, dadillik va og‘ir vazminlik;
- 5) munosabatlar jarayonida ishonch bilan so‘zlay olish;
- 6) qat’iyatlilik (qaysarlik emas);
- 7) o‘quvchilarga nisbatan e’tiborli va xushyor bo‘lish.

Pedagogik nazokat yordamida hal etiladigan vazifalar – pedagogik nazokat o‘qituvchining o‘quvchilar, ota-onalar, vasiylar va hamkasblar bilan bo‘ladigan muloqotida salbiy holatlar kelib chiqishining oldini olish, muayyan yutuqlarga erishish yo‘lida hal qilinadigan maqsadli ishlar. Pedagogik nazokat yordamida quyidagilar hal qilinadi: o‘quvchilar, ota-onalar, vasiylar va hamkasblar bilan bo‘ladigan muloqot samarali tashkil etiladi; muloqot jarayonida turli nizolar kelib chiqishining oldi olinadi; muloqot ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro hamjihatlik, hamkorlik qaror topadi; maqsadlar birligiga erishiladi. **Pedagogik taktika** – o‘qituvchining o‘quvchilar, ota-onalar, vasiylar va hamkasblar bilan bo‘ladigan pedagogik munosabatlari jarayonida ko‘zlangan maqsadga erishish uchun olib boriladigan kurashning muayyan sharoitga mos yo‘l, shakl, metod va vositalari.

Pedagogik jarayondagi yoqtirish (simpatiya), yoqtirmaslik (antipatiya) va hamdardlik (empatiya). Yoqtirish (simpatiya), yoqtirmaslik (antipatiya) va

hamdardlik (empatiya) har qanday sohada tegishli kasb egalari tomonidan tashkil etiladigan muloqotlarda yaqqol ko'zga tashlanadigan jihatlardan biridir. Ular muloqot jarayonining umumiy kechishi va yakuniga bevosita ta'sir etadi.

Yoqtirish (simpatiya; yunoncha sympatheia – mayl, havas, ichki qiziqish) – bir shaxsning ikkinchi shaxsga, muayyan subyektlar guruhiga yoki qandaydir ijtimoiy hodisaga nisbatan ijobiy hissiy munosabati. Yoqtirish hamisha xayrixohlik, xushmuomalalilik, zavqlanishni ifodalaydi, shaxsni muloqotga, e'tibor ko'rsatishga va ko'mak berishga undaydi.

Yoqtirmaslik (antipatiya; yunoncha antipatheia – yoqtirmaslik, xush ko'rmaslik) – bir shaxsning ikkinchi shaxsga, muayyan subyektlar guruhiga yoki qandaydir ijtimoiy hodisaga nisbatan salbiy hissiy munosabati. Yoqtirmaslik ginakuduratni, kek-adovatni, ichiqoralikni, baxillikni, nafratni ifodalaydi, shaxsni muloqotdan qochishga, atrofdagilarga nisbatan yomonlik qilishga, hech bo'lmaganda ularning ko'nglini og'ritishga undaydi.

Hamdardlik (empatiya; yunoncha empathia – hamdardlik, qayg'udosh bo'lish) – bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsning fikrlari, xohish-istaklari, qiziqishlari, intilishlarining his etilishi, tushunilishi, qabul qilinishini ifodalovchi munosabati. Hamdardlik ham tuyg'ulari qabul qilinayotgan shaxsga nisbatan yordam ko'rsatishga intilishni ifodalaydi, shaxslarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ular o'rtasida do'stlik, o'zaro hamkorlik va birlikni qaror toptiradi.

Pedagogik hamdardlik (pedagogik empatiya) – pedagog tomonidan ta'lim jarayoni ishtirokchilari: o'quvchilar, o'qituvchilar, tarbiyalanuvchilar, ota-onalar va hamkasblarining xatti-harakatlari, hissiyotlari, hayotiy intilishlari, tabiatlarini tushunish, boshqalar nuqtai nazarini ma'qullash asosida jamoadagi munosabatlarni me'yorda tashkil etilishini ta'minlash; o'zgalarning ichki holatini, o'y-fikrlarini va his-tuyg'ularini tushuna olish; boshqalarning boshiga tushgan kulfat, falokatlardan qayg'urish; rollarni qabul qilish – og'ir vaziyatda bo'lgan kishilarning o'rniga o'zini tasavvur, mushohada yordamida qo'yib ko'rgan holda ulardagi ijobiy his-tuyg'ularini qayta tiklashga ko'maklashish; o'zgalarning qayg'u-alamlaridan, kulfatlaridan qayg'urish, ko'ngilni ko'taruvchi, taskin beruvchi so'zlar bilan og'ir

vaziyatda qolgan kimsalarga ijobiy ta'sir ko'rsatish bo'lib, bunda pedagog o'quvchi shaxsi, uning istaklarini tushunish va shu orqali o'quvchilarga samarali ta'sir etish zarurligini anglaydi. Pedagogik jarayonning turli bosqichlarida o'qituvchi odobi va nazokatining namoyon bo'lishi.

O'qituvchining muloqot odobi – o'qituvchining pedagogik jarayonda o'quvchilar, ota-onalar, vasiylar va hamkasblari bilan tashkil etadigan muloqotda odob qoidalariga rioya etish darajasi. O'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamfikrliligi – pedagogik jarayonda o'qituvchi va o'quvchilarning qarashlari, intilishlari, maqsadlarining o'zaro bir-biriga mos, muvofiq kelishi zarur. O'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorligi – pedagogik jarayonda ko'zlangan maqsadga erishish yo'lida o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikda, manfaatlar tengligi, o'zaro hurmat asosida faoliyat olib borishlari lozim. O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi qiyinchiliklar – pedagogik jarayonda o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining oson, bir maromda, nizolarsiz kechmasligi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda pedagogik jarayonda oson, bir maromda, nizolarsiz kechmaydigan o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining oldini olish, ularni bartaraf etishga qaratilgan xatti-harakat, amaliy harakatlarni inobatga olish zarur. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagog odob va nazokat sifatlarini shakllantirish – bo'lajak o'qituvchilarda pedagog odob va nazokat to'g'risidagi tushunchalarni hosil qilish orqali ularda amaliy ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, kasbiy faoliyatda o'qituvchining pedagogik odob va nazokatga ega bo'lishi ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining pedagogik odobi uning mavjud ijtimoiy-axoloqiy me'yorlarga rioya qilishi bilan belgilansa, pedagogik nazokati muomala, yurish-turish, xulq-atvorda o'zaro uyg'unlikka erisha olishida ko'zga tashlanadi. O'quvchilar bilan muloqotda o'qituvchining ularga bo'lgan yoqtirishi (simpatiyasi) va hamdardligi (empatiyasi) pedagogik maqsadlarga erishish uchun zarur sharoitni yaratadi. Ta'lim, tarbiyaviy ishlar jarayonini boshqarishda ham o'qituvchining pedagogik odob va pedagogik nazokatga egaligi uning muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillardan biri sanaladi.

2.Kabiy pedagogik dilkashlikning o‘qituvchi xulq atvorida shakllanishi.

Pedagogikada axloq va odobning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lmish dilkashlik insonning atrofdagi odamlar bilan barqaror, yaqin munosabatda bo‘lishga intilishi deb ta’riflanadi. Bu intilish o‘qituvchining o‘quvchilar va atrofidagi kishilar bilan tez aloqa o‘rnata olishi va belgilangan maqsadga erishishini ta’minlaydi. Albatta, bu jarayon birdaniga sodir bo‘lmaydi, ayniqsa, yosh o‘qituvchilardan psixologik bilim, kishilar bilan muloqotda xushmuomalalik, ehtiyotkorlik talab qilinadi. Psixologlar o‘qituvchilarning dilkashlik xususiyati ikki toifadagi odamlar xarakterida mujassamlashgan deb ta’kidlaydilar:

Birinchisi, ekstravert shaxslar: Ular barcha ishlarda faol, jiddiy va vazmin, osoyishtalikka va tashqi ta’sirchanlikka moyil kishilardir.

Ikkinchisi, introvert shaxslar: Ular faqat o‘z ichki olamiga beriluvchan, atrofidagi odamlarga aralashmaydigan, o‘z-o‘zini nazorat qilishga, doimo ichki xavotirga moyil kishilardir.

Pedagog olimlar o‘qituvchining dilkashligi ekstravert yoki introvert xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxslar xarakterining birlashuvida paydo bo‘lishini ta’kidlaydilar. Biroq, ko‘pincha pedagogikada ekstravert tipdagi shaxslar dilkash insonlar sifatida e’tirof etilganlar. O‘qituvchida ushbu xislatlarning mavjudligi, uning pedagogik nazokat qoidalariga rioya qilib dilkashlik xususiyatlarini rivojlantirishi pedagogik mahorat sirlarini takomillashtirish zamini va shartidir.

Dilkashlik munosabatini doimiy ravishda o‘z kasbiy faoliyatida mujassamlashtirgan o‘qituvchi quyidagilarni unutmasligi kerak:

- sinf jamoasiga nisbatan bir qolipdagi fikrlarning muayyan tizimiga ega bo‘lishi;
- o‘quvchilar bilan doimo erkin muloqot qila olishi, har bir o‘quvchiga individual shaxs sifatida yondashishi;
- birorta ham o‘quvchisining yomon bo‘lishiga, ularning hurmat e’tiborini qozonmasligi mumkin emasligiga ishonch hosil qilishi;
- biror o‘quvchiga nisbatan ishonchsizlik, salbiy munosabat sinf jamoasi bilan o‘zaro yaxshi munosabatni yo‘lga qo‘yilishiga xalaqit qilishini bilishi;

- o'quvchilar bilan muloqotda haddan tashqari masofani (subordinatsiya) saqlash mumkin emasligi;
- sinf jamoasida sodir bo'ladigan kulgili vaziyatlarda o'qituvchining o'ta jiddiy va qat'iy bo'lishi jamoadagi qaltis ahvolni murakkablashtirib yuborishini unutmasligi;
- har bir o'quvchiga beriladigan xolisona va adolatli baho (ijobiy yoki salbiy) o'qituvchi va o'quvchi orasidagi munosabatni mustahkamlaydigan ko'priklar ekanligini unutmaslik.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida dilkashlik fazilati o'quvchilar jamoasi bilan qizg'in, muvaffaqiyatli muloqotga kirishib ketishida namoyon bo'ladi. Avvalo, o'qituvchi o'zining kasbiy-pedagogik dilkashlik fazilati haqida va uning nima ekanligini va tarkibiy qismlari nimalardan iboratligi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga o'qituvchi o'zining kasbiga xos bo'lgan shaxsiy fazilatlari nuqtai nazaridan e'tibor berib, dilkashlikning qanday jihatlari o'zida shakllantirish lozimligini aniqlashi va o'z-o'zida kommunikativ xislatlarni tarbiyalashning shaxsiy rejasini tuzishi kerak.

Pedagogik kommunikatsiyaning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ahamiyati shundan iboratki, unda o'qituvchining yuksak kommunikativ madaniyati qay darajada ekanligi namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati o'z navbatida turli pedagogik vaziyatlarda paydo bo'ladigan oddiy insoniy dilkashlik xususiyatiga tayanadi. Har birimizda, o'z shaxsiy muloqotimizning va o'zgalarning biz bilan olib boradigan shirin xushmuomalali muloqotidan ko'plab ajoyib taassurotlar xotiramizda saqlanadi. O'zaro muomalada dilkashlik fazilatlarini namoyish etadigan ko'plab pedagog ustozlarni bilamiz. Ular har qanday vaziyatlarda kishilar bilan bimalol muloqotga kirishib keta oladilar. Biroq, muloqotda butun suhbat jarayonini faqat o'ziga qaratib, kommunikatsiyaning qoq markazida faoliyat ko'rsatishni istovchi o'qituvchilar ham bor. Hayotda yana shunday o'qituvchilar uchraydiki, ular muloqotda kamgap, suhbatda istar-istamas ishtirok etishadi, mutlaqo faol kommunikativ rolni bajarishmaydi. Faqat kommunikativ xulqi bilan suhbatdoshini qo'llab turadi. Ba'zan hech kim bilan

umuman muloqotga kirisha olmaydigan tund toifali o'qituvchilar ham uchraydi. Ammo, pedagogik faoliyatda muloqotdagi xushmuomalalilik nafaqat insoniy fazilat sifatida, balki o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir kishining kasbidagi yuksak shaxsiy fazilati sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalilik, Sharq mutafakkirlari ijodida yuksak odob namunasi sifatida tasvirlangan. Dilkashlik, o'qituvchi uchun ajoyib bezak hisoblanadi va muosharat odobi sifatida talqin qilinib, o'quvchilar ongiga singdirilgan.

O'qituvchining xushmuomalaligi va dilkashligi o'zida butun bir global insonparvarlik jarayonini qamrab oluvchi, ko'plab tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan ajoyib fazilatlaridan biridir. O'z pedagogik kasbidan voz kechgan sobiq o'qituvchilar bilan suhbat jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularning ko'pchiligi qo'pol, muloqotda nazokatsiz kishilar. Odamlar bilan muloqotga kirishish, ular uchun qiziqarli emas. SHu sababli o'qituvchi sifatida kasbiy hislatlari ham shakllanmagan. Muloqot jarayoni – doimiy, uzoq vaqt davomida shakllanuvchi, keng qamrovli jarayon. Zero, shuning uchun pedagogik faoliyat – muomalada qo'pol, nazokatsiz o'qituvchilarni charchatadi, ish jarayoni uning g'ashiga va asabiga tegadi, ta'lim muassasasidagi faoliyatiga putur etkazadi.

Xushmuomalalilik va dilkashlik shaxsning insoniy fazilati sifatida o'qituvchilarning ham kasbiy faoliyatidagi yuksak fazilatlaridan biriga aylanib, o'qituvchining pedagogik muloqoti unumdorligini ta'minlaydi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbga yo'naltirishda, xushmuomalalilik va dilkashlikni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishni taqozo etadi. O'qituvchining dilkashligi – uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayondir:

- muloqotda zaruriyatning mavjudligi;
- muloqotdan keyin, muloqot paytida, muloqotgacha yaxshi kayfiyat;
- kommunikativ ko'nikma va malakalarga ega bo'lish.

Ushbu ta'rifda muloqotning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ijodiy jihatlari ko'rsatilgan. Biroq, muloqot uchun zaruriyat hamisha mavjudligi – umuminsoniy xususiyat bo'lib, u barcha kasb egalariga taalluqlidir.

Rus olimi A.V. Mudrik o'z ilmiy tadqiqotlarida o'qituvchining xushmuomalalilik bilan muloqotga kirishishi va unga ko'nikma hosil qilishga nisbatan qobiliyatini aniqlaydigan quyidagi mezonlarni ajratib ko'rsatadi:

- inson tafakkurining o'ziga xos xususiyatlarga muvofiqligi;
- notiqlik san'atini mukammal egallaganlik yoki nutqda erkinlik;
- xushmuomalalilik va shirinsuxanlik;
- empatiya va o'z-o'zidan paydo bo'ladigan o'tkir zehnga ega bo'lish;
- ma'lum bir maqsadga qaratilgan aniq ijtimoiy munosabat (masalan, muloqot jarayonining natijalariga emas, balki o'ziga nisbatan qiziquvchanlik);
- kommunikativ mahoratda – vaqtni, suhbatdosh ichki dunyosini, munosabatni, vaziyatni aniq mo'ljalga olish.

Ushbu nuqtai nazardan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida mavjud bo'lgan pedagogik dilkashlik ham o'ziga xos mazmunga ega va uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- ta'lim va tarbiyaning turli sharoitlarida o'quvchilar bilan doimiy muloqotda bo'lish uchun barqaror zaruriyatning mavjudligi;
- o'qituvchining shaxsiy va kasbiy jihatdan dilkashlik va xushmuomalalik fazilatlarini namoyon qilishda uzviylikning doimiyliigi;
- dilkashlik va xushmuomalalikning barcha bosqichlarida ruhiy xotirjamlikni his etish;
- muloqotning samaradorligi va pedagogik faoliyatning turli tarkibiy qismlariga ijobiy ta'sir etishi;
- pedagogik kommunikatsiya jarayonini amalga oshirishda qobiliyatning mavjudligi;
- o'qituvchining pedagogik kommunikativ ko'nikma va malakalarni doimiy egallab borishi.

Hozirgi kunda ta'lim-tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi, o'quvchilarni erkin, mustaqil fikr yuritishga va ongli intizomga o'rgatish, intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, o'qituvchidan chuqur bilimga,

kasbiy malaka va ko'nikmalarga, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Shu jihatdan o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabatida "Pedagogik takt" muhim pedagogik qobiliyat sifatida e'tirof etiladi.

Takt so'zi azaldan pedagogikada tarbiyaviy ta'sir etish ma'nosini bildiradi va o'quvchilar bilan o'zaro munosabatni boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriya sifatida ta'riflanadi. O'quvchilar bilan muloqot jarayonida ro'y beradigan eng og'ir vaziyatlarda ham pedagogik takt o'qituvchidan mutlaqo bosiqlikni, suhbatdoshiga nisbatan hurmat va ehtiromni talab qiladi.

Pedagogik takt – o'qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo'lib, o'quvchilarga barcha demokratik talablar asosida pedagogik ta'sir o'tkazish, muloqotni insonparvarlik tuyg'ulari asosida o'rnatish o'lchovi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni hamda ongli intizomni tarkib toptirish ko'nikmalarini hosil qilish shaklidir. Pedagogikada o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabati ularning yosh xususiyatlariga qarab belgilanishi va bu qonuniyatga amal qilinishi qat'iy talab qilinadi. Shunday ekan, o'qituvchi ta'lim–tarbiya jarayonida hali to'liq shakllanmagan, ta'sirlarga va ruhiy kechinmalarga tez beriluvchi, ota–onasining sevimli farzandi bo'lgan murg'ak qalb egalari bilan muloqot qilayotganligini aslo unutmasligi kerak.

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik taktga zid bo'lgan qo'pollik, adolatsizlik, qo'rqitish, haqorat, mensimaslik, pedagogikaga zid bo'lgan jazolash usullarini qo'llash va boshqa ular shaxsiga salbiy ta'sir qiladigan turli jargon so'zlar ishlatish o'quvchilar qalbini umuman tuzalmaydigan darajada jarohatlab qo'yishi, yoki o'qituvchining obro'siga putur etkazishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bunday qarama-qarshiliklar ko'pincha dars va darsdan tashqari jarayonlarda sodir bo'ladi. Bunda ayniqsa yosh o'qituvchilarning pedagogik takt sirlarini bilmasligi, tajribasizligi pand beradi.

O'qituvchining taktik mahorati birdaniga shakllanib qolmaydi, u yillar davomida pedagogik faoliyatda, ustozlar tajribasini o'rganishda, dars jarayonida, sinfdan tashqari faoliyatda va tarbiyaviy soatlarda o'quvchilar bilan muloqotda

takomillashib boradi. Dars jarayonida pedagogik mahoratning asosi bo'lmish pedagogik taktga ega bo'lish o'qituvchi uchun juda zarurdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Pedagogik takt tushunchasini izohlang?
2. Pedagogik nazokat tushunchasini izohlang?
3. O'qituvchining muloqot odobi nima?

7-mavzu: O'qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik texnikaning ahamiyati va uni shakllantirish uslublari.

Reja:

1. Pedagogik texnika va aktyorlikka xos xususiyatlar.
2. Pedagogik texnika va murabbiylik shartlari.

Tayanch tushunchalar: pedagogik texnika, refleksiya, mimika, pantomimika, individual, o'qituvchining aktyorlik va rejissyorlik mahorati, nutq texnikasi, ijtimoiy–pertseptiv qobiliyatlar, mehnat programmi.

1. Pedagogik texnika va aktyorlikka xos xususiyatlar.

Pedagogik texnika - o'qituvchining nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonida, balki butun kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan umumiy pedagogik bilim va malakalari majmuidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari -bu avvalo, o'qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko'nikmalar hisoblanadi, ya'ni uning savodli va ifodali so'zlay olishi, o'z fikr-mulohazasini va bilimni tushunarli tilda ta'sirchan bayon qilishi, his-tuyg'usini jilovlay olishi, o'zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va pantomimik qobiliyatlarga ega bo'lishi, aniq imo-ishora, ma'noli qarash rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so'zning cheksiz qudrati orqali o'quvchilar ongiga va tafakkuriga ta'sir o'tkazishi, hozirjavoblik bilan birga psixologik bilimlarga ega bo'lishi kabilardir. O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika vositasida o'qituvchi ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy talablar

asosida qanday tashkil qilishi, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishida qanday ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolar hozirgi kungacha dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda. Hozirgi kunda pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bo'lib o'rganiladi : Birinchi guruh komponentlari: o'qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlar va xulqi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida o'z-o'zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo'ladi:

- ta'lim-tarbiya jarayonida o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mimika, pantomimika);
- ta'lim-tarbiya jarayonida o'z hissiyotini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo'ya ta'sirlarga berilmaslik;
- mukammal ijtimoiy perseptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol) egaligi;
- nutq texnikasini (nafas olish , ovozni boshqarish, nutq tempi) bilishi va o'z o'rida qo'llay olishi.

Pedagogik texnikaning **ikkinchi guruh komponentlari** o'qituvchining shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, bu guruh ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini qamrab oladi:

- o'qituvchining didaktik , tashkilotchilik , konstruktiv, kommunikativ qobiliyatlari;
- ma'lum bir reja asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarining bajarilishini nazorat qilishi;
- ta'lim muassasasida va o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;
- o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlagan holda boshqara olishi. O'qituvchining tarbiyalanuvchi obyektlar oldida o'z harakatlarini boshqarishida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlari, ya'ni mimik va pantomimik qobiliyatlari muhim rol o'ynaydi. Aktyor bir obrazni ma'lum bir muddatda tayyorlab, bir yoki bir necha marotaba bir xil ko'rinishda sahnada namoyish etsa, o'qituvchi butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy innovatsion usullar vositasida o'quvchilar ongiga yetkazish uchun chuqur tayyorgarlik ko'radi, sinf jamoasidagi

o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olib pedagogik faoliyat ko'rsatishga majbur. Bunday ulkan mas'uliyatni yuqori saviyada bajarish uchun o'qituvchidan yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega bo'lish talab etiladi. Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi. Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchining aktyorlik mahorati pedagogik texnikalar tizimiga o'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadigan yana bir mahorat o'qituvchining aktyorlik va rejissyorlik mahoratidir. Xususan, adabiyot, odob, ma'naviyat asoslari, tarix fanlari o'qituvchilari uchun aktyorlik mahorati juda zarur. Ayrim mavzular, obrazlar, tarixiy qahramonlarni tasvirlash, aktyorlik, tarbiyaviy ma'lumotlar so'rash, o'quvchilar faoliyatini tashkil etishda o'qituvchidan rejissyorlik mahorati talab etiladi. Bu ko'nikmalar o'qituvchiga yoshlar bilan muloqotda bo'lishda –o'quvchilarning intellektiga emas, balki ularning his-tuyg'ulariga ta'sir o'tkazishga, dunyoda hissiy jihatdan qimmatli bo'lish tajribasini o'rgatishda yordam beradi. Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti jarayonida shakllanadigan kasbiy texnik ko'nikma va malakalaridir. Bunda pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalari o'qituvchining pedagogik mahorati bilan aloqadorlikda shakllanib boradi. Rivojlangan pedagogik texnika xususiyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan muloqot jarayonida zarur so'z va gap ohangi, qarash, imo ishorani tez va aniq topish, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda bosiqlik va osoyishtalik, aniq fikr yuritish, vaziyatni fikran va tez tahlil qilish kabi qobiliyatlarini namoyish etish bilan ifodalanadi. Pedagogik texnikaning ushbu xususiyatlari o'qituvchi kasbiy

mahoratida aniq ifodalangan individual shaxsiy shakl oladi, ya'ni o'qituvchining psixologik-fiziologik xususiyatlari asosida uning shaxsiy pedagogik texnikasini tarkib toptiradi. Individual pedagogik texnikaning shakllanishi o'qituvchining yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, salomatligi, anatomik-fiziologik xususiyatlariga bog'liq. O'qituvchining shaxsiy "Mehnat professiogrammasi"ni ishlab chiqdilar. Olimlarning fikrlariga ko'ra: o'qituvchi professiogrammasi o'qituvchilarga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga oladi hamda har bir fan o'qituvchisining alohida ixtisoslashgan xarakteristikasini belgilab beradi. Jumladan, ular ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib boradigan "o'qituvchi-murabbiy professiogrammasi"da quyidagi hislatlar, ya'ni "Pedagogik texnika" malakalari mujassamlashgan bo'lishini ta'kidlaydilar:

- 1) O'qituvchining shaxsiy hislatlari: bolalarni sevishi, kamtarligi, dilkashligi, mehnatsevarligi.
- 2) Kasbiga xos bilimlari: ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini bilishi, pedagogik va psixologik bilim asoslarini egallashi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga asosan psixologik imkoniyatlarini anglashi, tarbiyaviy ta'sir etishning samarali usullaridan oqilona foydalana olishi, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan faoliyat mazmunini puxta bilishi.
- 3) Kasbiga xos xislatlari: milliy mafkura, umuminsoniy qadriyatlar, milliy an'ana va urf-odatlarining asl mohiyatini tushunishi, kuzatuvchanligi, pedagogik qobiliyatga egaligi, o'zini qo'lga ola bilishi, o'zini anglay olishi, pedagogik takt, nutq madaniyati.
- 4) Shaxsiy pedagogik uddaburonligi: dars mashg'ulotlarida zarur materiallarni tanlay olishi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarishi, ta'lim-tarbiya jarayonini istiqbolli rejalashtirishi, o'quvchilar jamoasini boshqara olishi.
- 5) Tashkilotchilik malakalari: o'quvchilar jamoasini uyushtira bilishi, turli ziddiyatli vaziyatlarda ham o'quvchilar jamoasini boshqarishi, amaliy muammolarni hal etishda uddaburonligini namoyish eta olishi.
- 6) Kommunikativ malakalari: o'quvchilarni o'ziga jalb etishni bilishi, o'quvchilar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik muloqotlarni tashkil qilishi,

o'quvchilarning jamoada o'zaro munosabatlarida bir xil muvozanatni tartibga solishi.

7) Gnostik malakalari: o'quvchilarning asab psixik holati darajasini aniqlay olishi, o'z pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi, ustoz o'qituvchilar mahoratini nazariy va amaliy jihatdan o'rganib borishi, psixologik va pedagogik adabiyotlardan to'g'ri foydalana bilishi, o'quvchilar xulq-atvorini mukammal o'rganishi.

8) Ijodiy xislatlari: o'z pedagogik mahoratini doimiy takomillashtirib borishi, o'quvchilarni tarbiyalashda o'z dasturini ishlab chiqishi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi, o'quvchilar nazari bilan voqelikni tahlil qilish qobiliyati, o'quvchilarga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra olishga intilishi.

Psixolog olimlarning fikricha, ushbu professiogramma yosh o'qituvchilarga o'zlarining kelgusida o'qituvchilik kasbini to'g'ri va ongli ravishda tanlab, kasbiy mahoratlarini takomillashtirib borishlariga yordam beradi. Mahoratli ustoz–pedagog muvaffaqiyat sirlariga chuqur kirib borgan sari uning faoliyatidagi pedagogik ta'sir usullarining aniqligi, turli amaliy topshiriqlarni san'atkorona qo'ya olishi va hal eta olishining guvohi bo'lamiz. Bu yerda maxsus ko'nikmalar: o'quvchilarni izchil o'quv–biluv jarayoniga jalb eta olish, savol qo'ya olish, jamoa va alohida shaxs bilan muloqotga kirisha olish, kuzatuvchanlik, jamoani tashkil eta olish, o'z kayfiyati, ovozi, mimikasi va xatti–harakatlarini boshqara olish kabilar muhim o'rin egallaydi. Pedagogik texnika o'qituvchi faoliyatining botiniy mazmuni va zohiriy ifodasidagi mos uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi. O'qituvchining mahorati ma'naviy madaniyat va pedagogik maqsadga muvofiq tashqi ifodaviylikda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, texnika – bu usullar, maxsus ko'nikmalar majmuidir. Uning vositasi nutq va muomalaning noverbal vositalarini tashkil qiladi. Pedagogik texnika **komponentlarini ikki guruhga** bo'lib o'rganamiz:

1–guruh komponentlariga o'qituvchining xulq – atvorini boshqarishiga oid ko'nikmalar kiradi. Bular – o'z tanasini boshqarish (mimika, pantomimika); hissiyotlari va kayafiyatini boshqarishi; ijtimoiy–pertseptiv qobiliyatlar (diqqat,

kuzatuvchanlik, tasavvur); nutq texnikasi (nafas, ovozni boshqarish, talaffuz, nutq sur'ati).

2–guruh komponentlar jamoaga va shaxsga ta'sir ko'rsata olish ko'nikmalari hamda ta'lim jarayonining texnologik tomonlari bilan bog'liq. Bular – didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ ko'nikmalar, talab qo'yish, pedagogik muloqotni boshqarish, jamoaning ijodiy ishlarini tashkil etishning texnologik usullari. Dars va tarbiya jarayoni texnologiyasi keyingi mavzularda atroflicha yoritilishini inobatga olib, bu mavzuda faqat o'qituvchi xulq-atvorini tashkil etishga oid masalalar xususida to'xtalamiz. Yosh o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan odatiy kamchiliklar. O'qituvchi faoliyatiga oid olib borilgan tadqiqotlar endigina ish boshlagan o'qituvchilar faoliyatida uchraydigan bir nechta odatiy kamchilik–nuqsonlar mavjudligini ko'rsatdi. Bu o'qituvchilarning ko'p yo'qotishlari o'quvchilar va ularning ota-onalari bilan dildan erkin suhbat qura olmaslik, qahr–g'azabni saqlab turish yoki ,aksincha, uni namoyon etish, ishonchsizlik oqibatida sodir bo'ladi. O'zlarining birinchi darslari haqida yozgan ishlarida o'qituvchilar o'z nutqlaridan xavotirlanganliklari, haddan ziyod qattiqqo'llik qilganliklari, ochilib gaplashishga qo'rqqanliklari, doskaning u yog'idan bu yog'iga borib kelganliklari, qo'l harakatlaridagi ortiqcha xatti–harakatlarga yo'l qo'yimasliklari yoki xarakatsiz qotib qolganliklari, qo'llarini qayoqqa qo'yishni bilmaganliklari haqida yozishgan. Ko'pgina o'qituvchilarda gavda holatida yelkalarining qisilib turishi, qo'l harakatlarining noo'xshovligi, qo'lda turli keraksiz narsalarni o'ynab turish kabi holatlar kuzatiladi. Ovoz texnikasidagi asosiy kamchiliklar bir xil ohangda gapirish, nutqining jonsiz, quruqligi, ifodali, obrazli qilib o'qish ko'nikmalarining yo'qligi ko'rinadi. Nutqdagi ko'pgina individual kamchiliklar – talaffuzning noaniqlik, ovozning optimal balandligini topa olmaslik bilan bog'liq. Bu kamchiliklarning barchasi o'qituvchi faoliyati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilarning oliy o'quv yurtidagi ta'limi jarayonidayoq ularni yo'qotishga kirishish o'qituvchini o'quv–tarbiya jarayoniga rahbarlik qilishga tayyorlashning muhim omillaridan biridir. Tarbiyachining tashqi qiyofasi estetik talabga mos bo'lishi kerak. O'z tashqi ko'rinishiga befarq bo'lish yaramaydi. Ammo haddan ziyod e'tibor qilish ham hush

kelmaydi. Soch turmagi ham, kiyimi ham, kiyimdagi bezaklar ham pedagogik topshiriq – tarbiyalanuvchi shaxsini shakllantirishga samarali ta’sir ko’rsatish talabiga bo’ysundirilgan bo’lishi kerak. O’qituvchi pardozi–andozi, turli bezak–taqinchoqlardan foydalanishga haqli ekanligi holda, me’yor va shart–sharoitdan kelib chiqib ish ko’rishi kerak. O’qituvchining estetik qiyofasiga yuzidagi xayrixohlik va ochiqlik, xatti–harakatlardagi me’yor va ixchamlik, gavda holati, yurishidagi orastalik ham ta’sir ko’rsatadi. Hatto sinfga qanday kirishingiz, bolalarga qarashingiz, stulni qanday surib qo’yishingiz, sinfda yurishingiz – ana shunday mayda narsalarda sizning o’quvchiga ta’sir eta olishingiz namoyon bo’ladi. Sizning barcha xatti–harakatlaringizdan, qo’l harakatlari va qarashingizdan ular katta kuch va o’ziga nisbatan ishonchni his etishlari kerak. Aynan ana shunday – o’ziga ishongan, hayrihox va hotirjam – holda siz inson sifatida tushunarli, tarbiyachi sifatida sezilarli daraja kuchli bo’lishingiz mumkin. O’qituvchining tashqi qiyofasi, mimika, pantomimikasi, gavda holatiga nisbatan qo’yiladigan muayyan talablar qanday? Bularni qanday boshqarish mumkin? Chunki bu elementlarning barchasi kishining ichki holati kayfiyatiga bog’liq bo’lib, ishni o’z ijodiy kayfiyatini boshqarish texnikasini o’rganishdan boshlash kerak. Hissiy holatni boshqarish. Pedagogik muloqotning ko’pchilik odida, namoishkorona harakterda amalga oshirilishi yosh o’qituvchilarda, odatda, “muskullar siqilishi”, ishonchsizlik, qo’rquv hissini paydo etadi. Ko’pchilikning qadalgan nigohlari ostida faoliyat ko’rsatish o’qituvchi fikrining izchilligiga, nutq apparatining holatiga ta’sir ko’rsatadi. Bularning barchasi quriladigan muloqotga ruhiy-fiziologik tayyorgarlik ko’rish, muloqot jarayonida o’z hissiy holatini boshqarib turishni talab etadi. O’z–o’zini boshqara olish qobiliyatini quyidagi test yordamida tekshirib ko’rish mumkin. Hissiy holat va mayfiyatga oid savollarga “ha” yoki “yo’q” deb javob bering:

1. Siz har doim hotirjam holda o’zingizni tuta olasizmi?
2. O’z kayfiyatigizni mo’tadil tuta olasizmi?
3. Auditoriyada dars tinglayotganigizda yoki uyda dars tayyorlayotganigizda har doim fikrni bir joyda to’plab, diqqat bilan o’tira olasizmi?
4. Siz o’z hissiyotlaringizni boshqara olasizmi?
5. O’z o’rtoqlaringiz va yaqinlaringiz bilan muloqot paytida har doim ham e’tiborli va samimiy bo’la

olasizmi? 6. O'rganilgan o'quv materialini oson o'zlashtira olasizmi? 7. Sizda o'zingiz qutilishni istagan yomon odatlar(ingiz) bormi? "Ha" va "yo'q" javoblar sonini hisoblab chiqing. Agar hamma javoblar ijobiy yoki ijobiy javoblar miqdori ko'p bo'lsa, siz xotirjamsiz va o'zingizni boshqara olishdan tashvishlanmaysiz yoki o'zingizga juda yuqori baho berasiz; agar javoblar ko'pchiligi inkor bo'lsa, bu bu hovotirlikdan, ishonchsizlikdan, o'z-o'zidan qoniqmaslik va o'ziga tanqidiy ko'z bilan qarashdan dalolat beradi. "Ha" va "yo'q" degan javoblar soni bir-biriga yaqin bo'lsa, bu o'z kamchiliklarini ko'ra olish, ularni yo'qotish uchun o'z ustingizda mustaqil ishlashga tayyor ekanligingizdan dalolat beradi. O'z-o'zini boshqarishning muhim yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: - samimiylik va optimizmni tarbiyalash: - o'z xulq-atvorini nazorat qilish (mushaklar siqilishi, harakatlar, nutq, nafas sur'atini boshqarish); - faoliyat turlarini almashtirib turish (mehnat, musiqa tinglash, mutolaa, yumor, imitatsion o'yinlar...); - o'z-o'zini ishontirish. Kezi kelganda V.A. Suxomlinskiyning ruhiy muvozanat to'g'risidagi maslahatlariga ham amal qilinsa, foydadan xoli bo'lmaydi. Olim shunday deydi: "Keragidan ortiq jiddiylik va yot tuyg'ularning oshib ketishiga yo'l qo'ymang; yumorga murojaat qiling; kelajakka ishonch bilan qarang, samimiy bo'ling. Bunday sifatlarni rivojlantirish shartlari quyidagilar: o'z kasbining ijtimoiy ahamiyatini chuqur anglash, burch hissini rivojlantirish, pedagogik ziyraklik, shuningdek, o'z-o'zini tahlil qilish va o'ziga mos baho bera olishga intilish". O'z-o'zini ruhiy jismoniy nazorat qilishning bu barcha usullari shaxs yo'nalganligini yaxlit shakllantirish bilan bog'liq. Chunonchi, bu sohadigi o'zgarishlarsiz keyingi usullarning samarasi past bo'ladi. Keyingi guruh usullar tana faoliyatini nazorat qilishga asoslanadi. Hissiy kechinmalarining asosiga u paydo etadigan xatti-harakatlarni o'zgartirish orqali ta'sir ko'rsatish mumkin. Nazoratni, asosan, fikrni nimaga qaratish lozim? Mimik va skelet mushaklari tonusiga, nutq sur'atiga, nafas va shu kabilarga fikrni qaratish lozim. Yosh o'qituvchi, agar o'tmoqchi bo'lgan darsidan oldin o'zida ishonchsizlik, bolalardan qo'rqish tuyg'ularini sezsa, iloji boricha xotirjamlanish seansini o'tkazish lozim. Autogen mashqlar (ruhiy o'z-o'zini nazorat qilish): o'ziga xos ruhiy, jismoniy gimnastika, nafas va artikulyatsiya

mashqlari bilan bir qatorda pedagogik faoliyat anjomlarining bir qismiga aylanishi lozim. Ruhiy o'z-o'zini nazorat qilish xotirjam holatga keltirish mashqlari hamda muhim kasbiy sifatlarni shakllantirishga oid formulalarni o'zida mujassamlashtiradi. Buning uchun maxsus formulalar yordamida tana a'zolarida og'irlik va issiqlik, mushaklar erkinligi va hotirjamlik holatini paydo etish kerak. Keyin o'zida muayyan holatni yuzaga keltirish uchun quyidagi formulani ichdan takrorlash mumkin: "Men xotirjamman. Men darsni ishonch bilan olib boraman. Bolalar meni eshitishadi. Men darsga yaxshi tayyorlanganman. Dars qiziqarli. Barcha bolalarni taniyman va ko'ra olaman. Men o'zimga ishonmayman va g'ayratim jo'sh uryapti. Men o'zimni boshqara olaman. Kayfiyatim tetik va a'lo. O'qitish qiziqarli mashg'ulot. O'quvchilar meni hurmat qilishadi, eshitishadi va bergan topshiriqlarni bajarishadi. Ammo dastlabki mashg'ulotlardagi muvaffaqiyatsizliklardan esankirab qolmaslik kerak. Bu o'rinda muntazam o'z ustida ishlash, ruhiy jismoniy apparatni mashq qilidirish lozimki, bu mashqlar pedagog faoliyatining zo'r quroliga aylanadi.

Pantomimika bu – tana, qo'l va oyoqlarning harakati. U asosiy fikrni ajratib ko'rsatadi, obrazlarni chizadi. Darsni berilib tushuntirayotgan o'qituvchining xatti-harakatlarini kuzatsangiz, bosh, bo'yin, qo'l, butun tana korpusi harakatidagi organik uyg'unlikni ko'rasiz! O'qituvchining go'zal va ifodali gavda holati shaxsning ichki fazilati hisoblanadi. Qomatning barvastaligi, diqqat e'tiborning jamlanganligi pedagogning o'z kuchi va bilimiga ishonganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga qomatning bukchayganligi, boshning osilib turishi, qo'llarining shalpaygaligi kishining ichki zaifligidan, o'ziga ishomasligidan dalolat beradi. O'qituvchi o'zida o'quvchilar oldida to'g'ri tura olish ko'nikmasini shakllantirishi kerak (oyoqlar 12 – 15 sm kenglikda, bir oyoq ikkinchisiga nisbatan biroz odinda). Barcha xatti-harakatlar va gavda holati o'zining aniqligi va oddiyliги bilan o'quvchilar diqqatini tortishi kerak. Gavda holati estetikasi yomon odatlarni rad etadi. Masalan, oldinga-orqaga tebranib turish, o'zini bir oyoqdan ikkinchisiga tashlab turish, mudom kursining suyanchig'ini tutib turish, qo'lda har xil yot narsalarni aylantirib turish, boshni qashib turish, burunni artib turish, qulog'ini ushlab turishi va boshqalar. Pedagogning qo'l harakatlari organik va chegaralangan

bo'lishi kerak, ulardagi keskin keng va o'tkir burchakli harakatlar maqsadga muvofiq emas. Qo'l harakatlarining chizuvchi va psixologik turlari farqlandi. Chizuvchi harakatlar fikrini chizadi va illyustratsiyalaydi. Ular unchalik zarur bo'lmasa-da tez-tez uchrab turadi. His-tuyg'uni ifodalaydigan qo'l harakatlari (psixologik) muhimroq bo'lib hisoblanadi. Masalan, "marhamat" demoqchi bo'lsangiz, qo'l kaftini yuqoriga qaratib, ko'krak balandligida ko'tarasiz va o'zingizdan bir narsa uzayotganday sal oldinga yo'nlatirasiz. Shuni inobatga olish kerakki, qo'l harakatlari ham, xuddi korpusning boshqa harakatlari singari, aytilayotgan fikrning kechish jarayonini ko'rsatadi, uning orqasidan kelmaydi. Qaddi-qomatning to'g'ri bo'lishiga sport bilan shug'ullanish, maxsus mashqlar yordam beradi. Masalan, zanjirga turgandek turish, devorga orqasini tutib turish. Shuningdek, o'z-o'zini tekshirib turish, o'ziga chetdan turib, bolalar ko'zi bilan qarash ham juda muhim ahamiyatga ega. Muloqot faol bo'lishi uchun ochiq pozada turish muhimdir: qo'llarni qovushtirib turmaslik, sinfga yuzma-yuz turish, bolalar bilan o'zi orasidagi masofani qisqartirish natijasida o'zaro ishonch hissi paydo bo'ladi. Bir qadam oldinga yurish axborotning muhimligini anglatadi va diqqatni to'plashga yordam beradi. Bir qadam orqaga yurish bilan so'zlovchi tinglovchilarga dam berganday bo'ladi.

Mimika – o'z fikri, hissiyotlari, kayfiyati, holatini yuz muskullarini orqali ifodalash. Ko'pincha yuz va nigohlar o'quvchilarga so'zdan ko'ra kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Qo'l harakatlari va mimika yetkazilayotgan axborotning ta'sirchanligini oshirib uning yaxshi o'zlashtirilishiga yordam beradi. Bolalar o'qituvchining yuzini "o'qiydilar" ya'ni uning munosabati va kayfiyatini darhol bilib oladilar. Shuning uchun yuz faqat ifodalabgina qolmay, balki masqsadga zid bo'lgan kayfiyatni yashirishi ham kerak. Sinfga uydagi g'am tashvishlar niqobini olib kirmaslik kerak. Yuz va qo'l harakatlari orqali faqat ishga taalluqli bo'lgan, o'quv-tarbiya vazifasini bajarishga qaratilgan narsalarni ifodalash talab etiladi. Albatta, yuz ifodasi nutq mazmuni va munosabat xarakteriga mos bo'lishi kerak. U xuddi butun tashqi ko'rinish singari o'ziga ishonch, ma'qullash, tanqid qilish, qoniqmaslik, quvonch, qoyil qolish, befarqlik, qiziquvchanlik, hayratlanish kabi holatlarning o'nlab

ko‘rinishlarini ifodalashi lozim. Yuzdagi tabassum kishining ma’naviy sog‘lomligi va axloqiy kuchini anglatadi. Mimikaning muhim ifodaviy detallari ko‘z va qoshdir. Ko‘tarilgan qoshlar hayratni, chimirilgan qoshlar – fikrning to‘planganligini, harakatsiz qoshlar – hotirjamlik, befarqlikni, qimirlab, titrab turgani qattiq ta’sirlanganlikni anglatadi. Ko‘zlar ham kishi yuzidagi eng ifodali a’zo bo‘lib hisoblanadi. “Quruq nigoh – bo‘sh qalbning ifodasidir” (K.S.Stanislavskiy). O‘qituvchi o‘z yuzining imkoniyatlarini, ma’noli qarash ifodasini chuqur o‘zlashtirish, yuz muskullarini va a’zolarini keragidan ortiq harakatlantirish yoki o‘lik, harakatsiz yuz ifodasidan qochish kerak. O‘z xatti–harakatlari va o‘quvchilarning xulq–atvorini anglash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ruhshunoslar tadqiqotlarida berilgan etalonlar bilan tanishib chiqish tavsiya etiladi. Masalan, shodlik holatidagi xulq–atvor etaloni: tabassum, ko‘zlar charaqlaydi, qo‘l harakatlari tezlashadi, ko‘p gapiradi, birovga yordam berish istagi paydo bo‘ladi. Qo‘rquv holatidagi xulq–atvor etaloni: ko‘zlar chaqchaygan, gavda biroz egilib, qotib qolgan, qoshlar ko‘tarilgan, ovoz qaltiraydi, yuz osilgan, qorachiqalar o‘ynab turibdi, harakatlar keskin, tana qaltiraydi. O‘qituvchi nigohi bolalarga qaratilgan bo‘lib, vizual aloqa imkoniyatini hosil qilish kerak. Devorga, derazaga, shiftga qarab gapirishdan saqlanish lozim. Vizual aloqa ongli rivojlantirishga muhtoj bo‘lgan texnika bo‘lib hisoblanadi. Nigohlar bilan barcha o‘quvchilarni qamrab olishga intilishi kerak.

2. Pedagogik texnika va murabbiylik shartlari.

Pedagogik texnika bu shunday malakalar yig‘indisiki, u o‘qituvchiga o‘quvchi ko‘rib, eshitib turgan voqea, hodisa, narsalar orqali ularga o‘z fikrlari va his – hayajonlarini yetkazish imkonini beradi. O‘quvchi bilan bevosita muomala qilishda o‘qituvchining ana shu malakalari uning xulq – atvorida namoyon bo‘ladi. Mashhur rus pedagogi A.S. Makarenko: “Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq, jaxldor bo‘lishni bilishi lozim, u o‘zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati tarbiyalasin”, – degan edi.

Pedagogik texnikaning boshqa tarkibiy qismi sifatida o‘qituvchining mimik va pantomimik ko‘rinishidir. Aniq imo – ishora, ma’noli qarash, rag‘batlantiruvchi

yoki istehzoli tabassum pedagogik ta'sir ko'rsatishda ko'p so'zli tushuntirishga qaraganda samarali muomala vositalari bo'la oladi.

Pedagogik texnika – o'qituvchi nutqida imo – ishora, mimika, harakat bilan sodir bo'ladi. O'qituvchi o'zining tashqi ko'rinishini, xatti – harakatini, butun gavdaning, bosh, bo'yin, qo'llar harakatini to'g'ri idora eta olishi, ayrim so'zlar o'rnida mimik yoki pantomimik imo – ishoralarni o'rinli qo'llay bilishi, hissiyoti, kayfiyati, diqqatini to'g'ri boshqara bilishi kerak.

Pedagogik texnika malakalarining barchasi, shu jumladan, nutq malakalari ham o'qituvchining shaxsiy psixik – fizilogik xususiyatlari asosida tarkib topadi. Shaxsiy pedagogik texnika o'qituvchining yoshi, jinsi, ma'lumot turi, mijozi, fe'l – atvori, sihat – salomatligi, anatomik – fiziologik xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Mashhur pedagoglar ta'kidlashicha: “Bu yoqqa kel (idi syuda) so'zini 15 – 20 xil turli ko'rinishda ifoda etolmasa, yuz, ko'z tuzilishini 20 xilda o'zgartira olmasa u haqiqiy master bo'la olmaydi”, - deydilar.

O'qituvchining o'quvchilar bilan mantiqiy, psixologik va axloqiy munosabati mavjud bo'lib, mantiqiy kontakt o'qituvchining har tomonlama o'ylab tuzilgan ma'ruza matni (konspektidir).

Shuning uchun ham o'qituvchining birinchi o'tadigan darsi, oliy o'quv yurtida o'qiladigan birinchi leksiya juda ko'p javobgarlikni talab etadi. O'qituvchi birinchi darsda o'zining obro'sini ishlab, o'quvchilarda ijobiy taassurot qoldiradi.

Pedagogik texnikani amalga oshirishning muhim talablaridan biri o'qituvchi doimiy ravishda doskadan foydalanishi, chiroyli va savodli yoza bilishi, buning uchun doska toza, ho'l latta, sifatli bo'r bo'lishidir.

Pedagogik jarayonda teatr pedagogikasi elementlarini qo'llash. Biz yuqorida pedagogik texnikaning tarkibiy qismi sifatida o'qituvchining nutq malakalarini, ya'ni savodli gapirish, o'z nutqini chiroyli, tushunarli, ta'sirchan bayon etish, o'z fikr va tuyg'ularini so'zda aniq ifodalash malakalarini aytib o'tdik.

Pedagogik texnikani to'liq egallash uchun o'qituvchi aktyorlik va rejissyorlik mahorati tarkibiy kismlarini ham egallashi zarur. Chunki o'qituvchining faoliyati bir kator xususiyatlari bilan aktyor va rejissyorning badiiy hamda ijodiy faoliyatiga

yaqindir. Harakat, diqqat, mushaklar yorqinligi, xayol, muomala va bashqalar teatr pedagogikasining asosiy tushunchalari bo'lib, ularni bo'lajak o'qituvchi ham o'zlashtirib olishi foydalidir.

Teatr faoliyati bilan pedagogik faoliyat bir – biriga yaqin bo'lib, bir qator umumiy jarayon xususiyatlariga ega.

Teatr faoliyati bilan pedagogik faoliyatning maqsadning o'xshashligi yaqinlashtiradi. Har ikkala faoliyatda ham maqsad kishining kishiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi va kishida muayyan tuyg'ular va kechinmalar vujudga keltirishidir. Teatrda ham pedagogik faoliyatda ham shaxsga ta'sir ko'rsatish quroli umumiydir, ya'ni so'z aktyor bilan pedagogning o'z psixofizik tabiati ana shunday qurol vazifasini bajaradi.

Ovozni egallash, ifodali mimika, imo–ishoralar teatr pedagogikasida muhim elementlardir. Bular pedagogik faoliyatda ham muxim vositalardir. Ko'z harakatlarini yaxshi egallamagan, o'z ko'ziga zarur ma'nolarni bera olmaydigan, o'z kayfiyatini ushlab tura olmaydigan kishi tarbiyachi bo'la olmaydi.

Teatr va pedagogik faoliyat o'ziga xos xususiyatlarga ko'ra o'zi ta'sir ko'rsatadigan obyektga ayni vaqtda ijod subyektiga, sherik ijodkorga aylantiradi. Aktyorlik va pedagogik faoliyat asosida buning uchun ajratilgan muayyan vaqt davomida ijodkorlik yotadi. U ijodkordan, ya'ni o'qituvchi – tarbiyachidan o'z psixik holatini bashqarishda tezkorlikni, ijodiy kayfiyatni talab qiladi. Teatr va pedagogik ijodkorlik jo'shqin bo'lib, rivojlanib, o'zgarib boradi. U doimo jamoa ko'rinishida bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, o'qituvchilik faoliyati bir necha xususiyatlar bilan aktyor va rejissyorning faoliyatiga yaqin ekan.

Tarbiyachi ijodkorligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u ijodiy fikrni o'z shaxsi orqali amalga oshiradi. Pedagogikada ijodkorning shaxsi bilan ijodkorlik quroli bir – biriga mos keladi, bunda tarbiyachining o'z – o'zini namoyon qilishi juda muhim rol o'ynaydi. Tarbiyachi bolaga pedagogik ta'sir etish tarbiyaviy ta'sir rejasini ishlab chiqadi va bu rejani o'zi amalga oshiradi. O'qituvchining nutq texnikasi va madaniyati. O'qituvchi nutq yordamida,

shuningdek, imo – ishora vositasida o‘z fikri hamda his – tuyg‘ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyatiga ega bo‘ladi va bu o‘qituvchilik kasbi uchun juda ham muhimdir.

O‘qituvchining nutqi darsda hamisha o‘quvchilarga qaratilgan bo‘ladi. O‘qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan, o‘quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki ma’qullamayotgan bo‘lsa ham uning nutqi hamisha ta’sirchanligi, o‘zi gapirayotgan narsaga qiziqayotganligi bilan ajralib turadi. Fikrning ifodasi o‘quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo‘ladi.

O‘qituvchining bayoni o‘quvchilar fikri va diqqatini yuksak darajada faollashtirishga qaratiladi. O‘qituvchi o‘quvchilar oldiga savollar qo‘yib, ularni asta – sekin to‘g‘ri javob berishga undaydi, o‘quvchilarning diqqatini kuchaytiradi hamda fikrini faollashtiradi. Shuningdek, o‘rinli qochiriq, xazil, yengilgina istehzo nutqni juda jonlantirib yuboradi va uni o‘quvchilar tez o‘zlashtiradilar.

O‘quvchining nutqi aniq, jonli, talaffuzi jihatidan yorqin, ifodali bo‘lib, unda stilistik, grammatik, fonetik nuqsonlar uchramasligi lozim. Bir xildagi chiziq, zeriktiradigan nutq o‘quvchilarni juda tez charchatadi, ularni lanj va lokayd qilib qo‘yadi. Ayrim o‘qituvchilar tez gapirishga moyil bo‘ladilar. Biroq o‘quvchilarning o‘zlashtirishlari uchun o‘rtacha jonli nutq yaxshi natija berishini esdan chiqarmaslik lozim. Shoshqaloklik materialni o‘zlashtirishga xalaqit beradi va bolalarni tez charchatib qo‘yadi. Xaddan tashkari sekin nutq lanjlik va zerikishga sabab bo‘ladi. Haddan tashkari keskin va baqiroq nutq o‘quvchilarning asabini buzadi, tez toliqtirib qo‘yadi. Me’yori bilan aytilgan nutq texnikasining borishi bir minutda 60 – 80 so‘zni tashkil etadi. O‘qituvchining zaif ovozi yomon eshitiladi, ko‘p marta takrorlanadigan imo – ishoralar, harakatlar o‘quvchining g‘ashini keltiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pantomimika bu nima?
2. Pedagogik texnika tushunchasini izohlang?
3. Mimika nima?

8-mavzu: O'qituvchining nutq texnikasi va notiqlik madaniyati. Pedagogik nutq funksiyalar.

Reja:

1. Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati.
2. O'qituvchi nutqining to'g'riligi, ravonligi, aniqligi va ta'sirchanligini oshirish.

Tayanch tushunchalar: *millat, til, nutq, axborot, tajriba, "Qobusnoma", pedagog mehnati, notiq, fiziologik va fonasion nafas, tovush apparati, tonal va shovqin.*

1. Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati.

Har bir insonning ma'naviy va madaniy kamolotga erishuvida tilning o'rni alohidadir. Til insonlararo muloqot hamda fikr va axborot almashinuv vositasidir. Til millatning tamal toshidir. Shuningdek, ajdodlar merosini o'rganish, tajriba orttirish, almashinish jarayonini ham tilsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, hazrati Navoiy ta'biri bilan aytganda:

So'zdurki, nishon berur o'lukka jondin,

So'zdurki, berur jonga xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilki, guhari sharifroq yo'q ondin.

Ma'lumki, til inson aqliy faoliyatining eng oliy va asosiy vositasidir. Chunki, insonni boshqa jonzotlardan ajratib turadigan ham tildir. Shunday ekan, inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari - tafakkur mevalari til va nutq orqali ro'yobga chiqadi. Til tafakkur mahsullarining hayotga tadbiiq etilishiga vosita bo'luvchi qudratli quroldir. O'zbek tilining izohli lug'atida "til – fikr ifodalash va o'zaro aloqa quroli bo'lib xizmat qiladigan tovushlar, so'zlar grammatik vositalar sistemasi" deb ta'riflansa, nutqqa "fikrni til orqali ifodalash qobiliyati, mahorati" yoki "so'zlashuv jarayonidagi til" deb ta'rif beriladi. Qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri "Qobusnoma" da ham til va nutqqa alohida e'tibor berilganki, ular

hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ko'ramiz. Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari - notiqlikni a'lo deb biladi: "Bilginki, hamma hunardan so'z hunari yaxshi". Shuning uchun ham kishi suxandon va notiq bo'lishini ta'kidlaydi. Muallif notiqlikni egallashning yo'lini tinimsiz mehnat va o'rganish deb uqtiradi. Tilning olijanob imkoniyatlari nutq orqali ochiladi. Nutq bo'lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi. A. Navoiy til va nutq munosabatlarini shunday izohlaydi: "Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq nomaqbul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir". Demak, til har qancha qudratli zo'r bo'lmasin, u nutq uchun qurol sifatida xizmat qiladi. Uning kuch-qudrati nutq jarayonida namoyon bo'ladi. Agar til o'q bo'lsa, nutq kamondir. O'qning qudrati kamonning qobiliyatiga ham bog'liq. Til millatning noyob xazinasini bo'lib, doimo og'zaki va yozma holda namoyon bo'lgan. Boy, yorqin, maroqli nutq, u kim bo'lishidan qat'iy nazar, inson nuri hisoblangan. Nutq madaniyati juda katta va keng soha bo'lib, u bolaning kundalik oddiy salomlashishidan tortib, kimga nimani, qachon, qayerda va qanday so'zlashigacha bo'lgan barcha nutqiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Nutq madaniyati faqat nutqni egallash yo'llarini emas, balki undan foydalanish madaniyatini ham tarbiyalaydi. Nutq madaniyati o'qituvchilarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarida to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, til sezgilarini tarbiyalashga xizmat qilmog'i lozim. Shundan kelib chiqqan holda nutq madaniyati: o'z fikrini nutq sharoitiga mos ravishda turli sharoitlarda bayon eta olish vositalarini, ma'noni turli shakllarda bera olish yo'llarini, badiiy, ilmiy, ijtimoiy asarlarni o'rganib, ular haqidagi fikr-mulohazani, shaxsiy munosabatni og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri bayon eta olish madaniyatini ifodalaydi. Har qanday pedagogik vaziyat uchun mutlaqo to'g'ri bo'lgan nutqni tuzish mumkin emas. Faqat ayni vaziyat talablaridan kelib chiqib tashkil etiladigan nutqgina to'g'ri hisoblanadi. Binobarin, kishi o'zining har bir qadamini oldindin ko'rishi, rejalashtirishi amalda mumkin bo'lmaydi. Pedagogning mehnati - bu behad izlanish va azob-uqubatli kechinmalar, ilhom va betakror turlanish oni, ko'pdan-ko'p kundalik ishlar, hafsalasi pir bo'lish va bolalar bilan

birga, ya'ni inson organizmining hayotiy funksiyasini amalga oshiradi. Shuningdek, u nutq jarayonini energiya bilan ta'minlaydi. Demak, inson ikki turda nafas oladi: fiziologik va fonasion nafas. Fiziologik nafasda havo burun orqali olinib, nafas olish va nafas chiqarish teng hamda bir tekisda bo'ladi. U quyidagi ketma-ketlikda sodir bo'ladi: qisqa nafas olish, qisqa nafas chiqarish va pauza. Fonasion nafasda qisqa nafas olinadi, pauza va cho'ziq nafas chiqariladi. Chunki tovush hosil qilish uchun havo oqimi zarur bo'ladi. Fonasion nafas shakllanmagan bo'lsa nutq jarayonida hapqirib qolish, yurak urishi tezlashishi, yuz qizarib ketishi kabi holatlar kuzatiladi. Nafas olish jarayonida ishtirok etadigan muskullar ishtirokiga qarab nafasni **to'rt turga** ajratiladi.

- Yuqori nafas - yelka, ko'krak qafasi va o'pkaning yuqori qismi ishtirokida amalga oshiriladigan yengil nafas turidir.
- Ko'krak nafas – qovurg'a muskullari ishtirokida sodir bo'lib, ko'krak qafasini aylanasi o'zgaradi. Bunda diafragma deyarli o'zgarmaydi.
- Diafragmal nafas – ko'krak qafasi hajmining bo'ylamasiga o'zgarishi natijasida amalga oshadi.
- Diafragmal-qorin nafas ko'krak qafasi muskullarining ko'ndalangiga hamda bo'ylamasiga o'zgarishi, qorin muskullarining o'zgarishi asosida hosil bo'ladi. Shu nafas fonasion eng qulayi hisoblanadi.

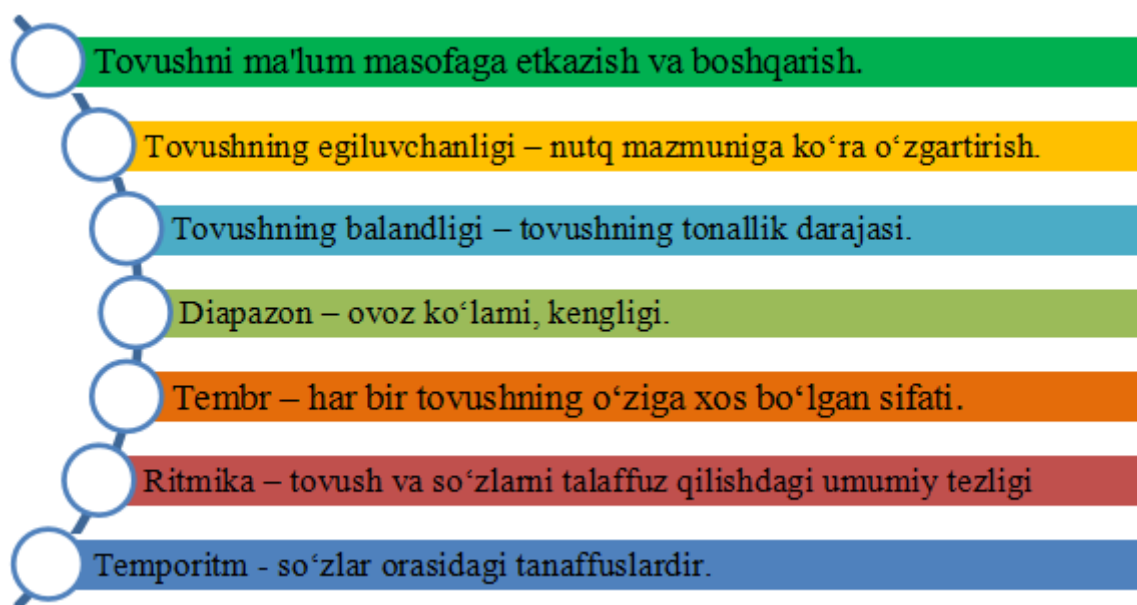
Nutq tovushlari cho'ziq nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi. Shu sababli fonasion nafas va tovush hosil qilish jarayonini takomillashtirishda diafragmal-qorin nafasni rivojlantiruvchi mashqlardan foydalanish lozim.

O'qituvchining nafas olishini tartibga solish uchun juda ko'plab mashqlar belgilangan. Shulardan biri, yerga chalqancha yotgan holda burun orqali uzoq vaqt davom etadigan chuqur nafas olish yoki shu holatni tik turgan holda qaytarish nafas olish organlarining to'g'ri ishlashiga yordam beradi. O'qituvchilar orasida tabiiy ravishda ijobiy ta'sir etadigan, jarangdor, yoqimli tovush egalari juda kam uchraydi. Yaxshi tovush yillar o'tishi bilan, maxsus mashqlar yordamida chiniqtirib borilmasa, o'zgarishi mumkin. Shuningdek, har bir insonning tovushi maxsus mashqlar asosida chiniqtirilsa kuchli, o'zgaruvchan va jarangdor bo'lishi mumkin. Tovush

apparating tuzilishi bilan tanishib chiqamiz. Tovush apparati 3 qismdan iborat: **generator, rezonator, energiya** tizimi.

- Generator tizim – tovushni generatsiyalaydi, tovush paylarida va og‘iz bo‘shlig‘ida sodir bo‘ladi. Tovushlarni tonal va shovqin tovushlarga ajratadi.
- Rezonator tizimga halqum, og‘iz va burun bo‘shlig‘i kiradi. U nutq dinamikligini ta‘minlaydi.
- Energetik tizimga yuqori nafas yo‘llari kirib, tovush hosil qilishda ishtirok etadigan havo oqimining tezligi va hajmini ta‘minlaydi.

O‘qituvchi tovushining muhim xususiyatlari. Tovush o‘pkadan chiqayotgan havo oqimining tovush paylari tomonidan to‘siq qolinishi natijasida hosil bo‘ladi. Tovushning muhim jihatlari tovush apparating qay darajada shakllanganligiga bog‘liq. O‘qituvchi tovushining muhim jihatlari quyidagilar kiradi:

Individual tarzda tashkil etiladigan maqsadli va aniq yo‘naltirilgan mashqlar tovush tembriga ta‘sir etadi, tovushdagi noo‘rin qo‘shimcha tovushlarni yo‘qotishga yordam beradi.

Diksiya– tovush va so‘zlarni aniq, tushunarli talaffuz qilish, ya‘ni tovush hosil qilishda lab, til, jag‘, yumshoq va qattiq tanglay, tilcha, halqum, tovush paylari ishtirok etadi. Agarda ulardan birortasining faoliyati buzilsa diksiya buziladi. Diksiya-talaffuz tarzi, talaffuzni aniq ravshanligi darajasi. O‘qituvchi uchun to‘g‘ri talaffuz - eng kerakli qurol hisoblanadi, chunki o‘quvchilar tushunishi uchun nutqi,

talaffuzi ravon, har bir bo'g'in, so'z va tovushlarni aniq aytishi kerak. Pauza, temp va nutqning yoqimli bo'lishi nutq ohangini tashkil etadi. Bir ohangdagi nutq zerikarli bo'lib, qiziqish va diqqatni pasaytiradi. Demak, nutq texnikasi haqidagi tushunchaga ega bo'lgach endi doimiy mashq qilishga o'tish kerak. Nafas olishni bir maromga keltirish, talaffuzniig aniq-ravshanligi darajasini mashq qilish, tovush organlarinn mustahkamlash kerak. O'quvchilar tomonidan o'quv materialini to'g'ri yaxshi tushunib olish jarayoni o'qituvchi nutqining mukammalligiga bog'liqdir. Odatda o'quvchilar muallimning so'zlasha olish mahorati, qobiliyatini qay darajada ekanligiga tez e'tibor beradilar. Muallim tomonidan ba'zi bir so'zlar,tovushlar noto'g'ri talaffuz qilinsa o'quvchilar orasida kulgiga, mazax qilishga olib keladi. Shuningdek, bir ohangdagi nutq o'quvchilarni zeriktiradi, aksincha, ochiq ko'ngil bilan o'tkazilgan suhbat davomida ko'tarinki ruhdagi nutq ohangi, ya'ni katta shavq-zavq bilan olib boriladigan bunday suhbat o'quvchilarga qalbakidek tuyuladi va o'qituvchiga nisbatan ishonchsizlik uyg'otadi. Ba'zi birlar, tovush va uning o'ziga xosligi ham insonga in'om etilgan tug'ma xususiyat deb hisoblaydilar. Lekin zamonaviy fiziologik ilmiy tajriba, ovoz sifatini tubdan o'zgartirish mumkin ekanligini tasdiqlaydi. Bu fikrni tarixiy misollar ham tasdiqlashi mumkin. Masalan, Qadimgi Gresiyalik Demosfen o'zidagi ba'zi bir nuqsonlarni yengib, buyuk notiq bo'lib yetishgan. Bu borada biz hikmatli so'zlarni misol qilsak bo'ladi:

Mashaqqatsiz qo'lga kirmas hech istak,

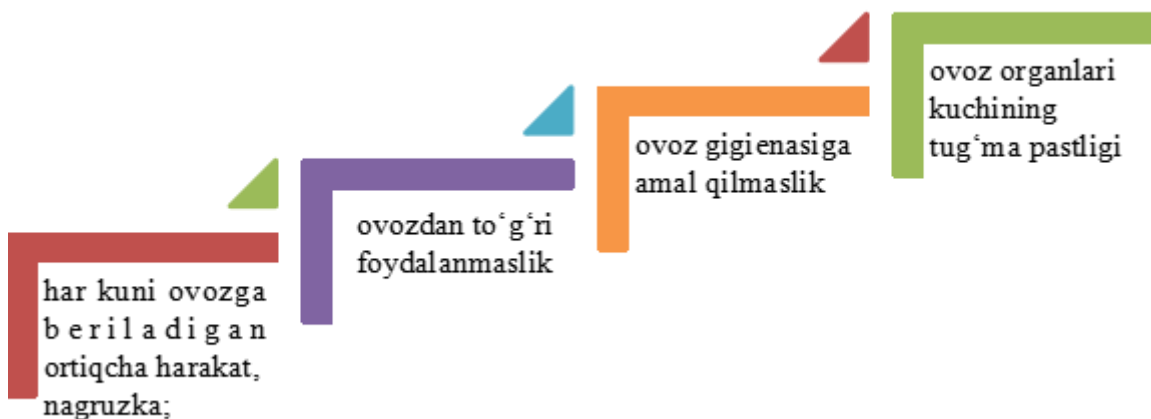
Imillagan misoli bekordir.

Tani guldek nozik o'sha teng badandan

Dag'al hammol yaxshiroq ming bordir. (**Xisrav Dehlaviy**)

O'qituvchi ovozining gigiyenasi ustida bir necha so'z aytamiz. Mutaxassislarning o'tkazgan maxsus ilmiy-tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, doimo nutq bilan bog'liq bo'lgan kasb egalari orasida tovush organlarining kasallanishi juda ko'pdir. O'qituvchilar orasida bunday kasallanganlar 40,2% tashkil

etadi. Ovoz buzilishining sabablari xilma-xildir. Asosan to'rttasi juda ko'p uchraydi:

Professional kasallikning oldini olish uchun tovush gigiyenasi bilan shug'ullanish va maktabda ba'zi shartlarga rioya qilish kerak. O'qituvchi har kuni ishdan so'ng 2-3 soatga uzoq gapirishdan o'zini tiyishi kerak. Shuning bilan bir qatorda o'qituvchilar nafas olish yo'li, nerv sistemasi, ovqatlanish tartibiga ham e'tibor berishi kerak. Juda ham sovuq yoki issiq, achchiq, spirtli ichimliklarni iste'mol qilish: chekish og'iz bo'shlig'i va tovush organlariga salbiy ta'sir etadi. Og'iz bo'shlig'i va tovush organlarining zararlanishi oldini olish uchun osh sodasi va yodni aralashtirib hosil bo'lgan suyuqlik bilan og'izni vaqti-vaqti bilan chayqab turish kerak. Shu borada yana bir necha maslahat:

- bir ohangdagi nutq ovoz berish apparatlarini tez charchatadi, chunki bu vaqtda tovush organlaridan faqat bir guruh muskullar ishlaydi. Nutq, qancha ifodali bo'lsa, ovoz shuncha sog'lom bo'ladi;
- bo'ning har kuni changini yutish zararli, shuning uchun doska artadigan mato nam bo'lishi kerak;
- darsdan so'ng o'qituvchi sovuq havoda tez yurishi mumkin emas, chunki sovuq havo nafas olish va tovush organlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchi ovozi ravon, jirangdor, aniq va o'ziga jalb etadigan bo'lishi kerak. O'quv materialining qiyin joylarini o'qituvchi ovozini sekinlatgan holda tushuntirib, qolgan vaqtda tezroq gapirishi mumkin. Ayniqsa, mavzu asosida xulosa vaqtida, ya'ni qoida, qonun, aqidalarni ifodalashda ovoz tezligini kamaytirish kerak.

2. O‘qituvchi nutqining to‘g‘riligi, ravonligi, aniqligi va ta’sirchanligini oshirish.

O‘qituvchi nutqi ta’sirchanligini oshirish yo‘llari. O‘qituvchi nutqining badiiy nutq me’yorlariga mosligi asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Ammo bu nutq ta’sirchanligini oshirishning muhim sharti emas. O‘qituvchi nutqining to‘g‘ri va aniq bo‘lishi bilan birga uning obrazli va ifodali bo‘lishi ham muhimdir. Nutq ta’sirchanligini oshirishda maqollardan, frazeologizmlardan, iboralardan ham foydalanish mumkin. Shuningdek, bunda anafora, gradatsiya, inversiya, intonasiya kabi stilistik usullardan foydalanish orqali ham ma’lum bir samaradorlikka erishish mumkin.

Anafora	• Har bir jumladan so‘ng ayrim so‘z yoki jummalarni qayta-qayta ishlatish.
Gradatsiya	• Gapdagi so‘z yoki jumlalarining sifat o‘zgarishiga ko‘ra ketma-ket joylashtirishdir.
Inversiya	• Gap mazmuniga urg‘u berish maqsadida so‘zlarning odatiy joylashish tartibini o‘zgartirish

Nutq samaradorligiga salbiy ta’sir etadigan holatlar. O‘qituvchi nutqi samaradorligi uning to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liqdir. Ayrim holatlar nutq ta’sirchanligiga salbiy ta’sir etadi. Ular quyidagilardir:

- 1) Sinonimlardan o‘rinli foydalana bilmaslik. O‘qituvchi hikoyasi davomida bir xil so‘zlardan tez-tez foydalanishi nutqning noto‘g‘ri tuzilganligidan darak beradi. Bunday holat ko‘pincha dialoglarni bayon etishda uchraydi. Masalan, “dedi”, “aytdi” kabi kesimlardan tez-tez foydalanish holatlari uchraydi. Bu so‘zlar o‘rniga “fikr bildirdi”, “ma’lum qildi”, “aytdi”, “so‘radi”, “javob berdi” kabi tarzdagi sinonimlardan foydalanish nutqni boyitadi va ta’sirchanligini oshiradi.
- 2) Shevaga xos bo‘lgan so‘zlardan foydalanish. Bu holat ham o‘qituvchi faoliyatida uchraydigan asosiy kamchiliklardan biri bo‘lib, bu o‘quvchilarning nutqini

oshirishga salbiy ta'sir etadi. O'qituvchi shevaga xos bo'lgan so'zlardan umuman foydalanmasligi lozim.

3) Noo'rin so'zlarni tez-tez takrorlash. Masalan, «xo'sh», «misol uchun», «aytaylik» kabi qator so'zlar o'qituvchilar nutqida ko'p uchraydi. Bu holat ham nutq samaradorligini kamaytirish bilan birga o'quvchilarni chalg'itadi. Ya'ni o'quvchilar beixtiyor o'qituvchi nutqidagi noo'rin so'zlarni hisoblash bilan mashg'ul bo'la boshlaydilar. Bu esa o'z-o'zidan ularni nutqning asosiy mazmunidan chalg'itadi.

4) Tautologiya – bir o'rinda bir xil ma'noli so'zlardan foydalanish. Masalan, «Bir xil ma'noli sinonim so'zlar». Bu o'rindagi sinonimlar – bir xil ma'noli so'zlarni ifodalaydi. Yoki «esdalik suvenirilar». «Suvenir» - so'zi esdalik sovg'a ma'nosini anglatadi. Bunday so'zlar o'quvchilarni so'zlarning asl ma'nosidan chalg'itishi mumkin.

O'qituvchi nutqining kommunikativ sifatlari. O'qituvchi mantiqiylikni ta'minlaydigan to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylik soflik kabi qator sifatlarni mavjud bo'lib, ularning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniyati hisoblanadi. Har qanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish, shu yo'l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo'lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati haqidagi ta'limotning markaziy masalasidir. Madaniy nutqning boshqa barcha kommunikativ sifatlari ayni shu to'g'rilik mavjud bo'lgandagina yuzaga keladi. Zotan, to'g'ri bo'lmagan nutqning aniq yoki mantiqiylik, ifodalilik yoki boylik haqida gapirish mumkin emas. Aytish joizki, nutqning to'g'riligi nutq madaniyatining birinchi bosqichi bo'lib, maktab ona tili ta'limining asosiy maqsadi ham o'quvchilarda aynan to'g'ri nutq tuzish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan. To'g'rilik sifati nutq tarkibi va qurilishining amaldagi adabiy til me'yorlariga to'la mosligi asosida yuzaga keladi. Amaldagi adabiy til me'yorlariga amal qilinmasdan tuzilgan nutq to'g'ri nutq bo'la olmaydi. Adabiy me'yor til unsurlaridan til sistemasi qonuniyatlariga uyg'un, jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida barqarorlashgan ijtimoiy-nutqiy amaliyot va an'anaga muvofiq holda foydalanish qoidalaridir. Adabiy me'yorning shakllanishi va rivojlanishida

jamiyatdagi nutqiy amaliyot va atoqli yozuvchilar, soʻz ustalari hal qiluvchi rol oʻynaydi. Xuddi shu amaliyotda barqarorlashgan soʻz qoʻllash doimiy qoida shaklini oladi. Qizigʻi shundaki, adabiy til meʼyori nutqiy amaliyotdan olinadi va yana shu amaliyotni boshqarishga xizmat qiladi. Til meʼyorlari milliy til birligi, butunligining bosh omillaridan hisoblanadi. Ayni shu meʼyorlar koʻp shevali oʻzbek tili egalarining nutqiy muloqotini birlashtiradi.

Ayni paytda taʼkidlash joizki, adabiy meʼyorlarni mutlaqo oʻzgarmas, davrlar oʻtishi bilan hech bir oʻzgarishga uchramaydi, deb boʻlmaydi. Adabiy til meʼyorlari ayni paytda dinamik hodisa hamdir. Til oʻzining ijtimoiy tabiatiga muvofiq jamiyat rivoji bilan bab-baravar takomillashib borar ekan, tilning meʼyorlari ham oʻzgarib, mukammallashib boradi.

Oʻzbek adabiy tilida asosan quyidagi meʼyorlar farqlanadi:

- 1) leksik meʼyorlar;
- 2) talaffuz meʼyorlari;
- 3) soʻz yasaliş meʼyorlari;
- 4) morfologik meʼyorlar;
- 5) sintaktik meʼyorlar;
- 6) uslubiy meʼyorlar.

Bu meʼyorlar mutaxassislar tomonidan til qonuniyatlari, shuningdek, tarixiy anʼanalarga suyanan holda aniq qoidalar shaklida tayyorlanadi va tegishli davlat organi tarafidan tasdiqlanadi. Badiiy soʻz ustalari soʻzlarni boshqa uslubga koʻchirib qoʻllar ekanlar, turli xil estetik imkoniyatlarni yuzaga chiqaradilar. Badiiy nutqda adabiy tilning grammatik, uslubiy yoki boshqa meʼyorlardan badiiy-estetik maqsad bilan chekinilishi adabiy til meʼyorlarining buzilishi, balki badiiy nutqning mutlaqo oʻziga xos meʼyorlarini voqe boʻlishi tarzida baholanadi. Nutqning toʻgʻriligi sifati badiiy uslubda ana shunday oʻziga xos bir tarzda namoyon boʻladi. Badiiy nutqda kuzatiladigan adabiy til meʼyorlaridan chekinish holatlari va buning oqibatida yuzaga keladigan estetik taʼsirning qimmatini idrok etmoq uchun, albatta, adabiy til meʼyorlarini puxta bilmoq lozim. Nutqning aniqligi. Kishilar oʻrtasidagi muloqotni taʼminlay oladigan nutq toʻgʻri boʻlish bilan birga aniqlik sifatiga ham ega boʻlishi

shart. Real voqelik, tabiat va jamiyatdaginarsa va hodisalarning nutqda to‘g‘ri va yaqqol ifodalanishi aniq nutqning asosiy mohiyatidir. Shuning uchun ham anqlik kommunikativ sifati nutq va voqelik o‘rtasidagi mutanosiblik zaminida belgilanadi. Bunda asosan, nutqdagi asosiy birlik sanalmish so‘zning to‘g‘ri qo‘llanishi nazarda tutiladi. Demak, nutqning aniqligi so‘zning tildagi ma‘nosiga tamomila muvofiq tarzda qo‘llanishi, so‘zning voqelikdagi o‘zi ifodalayotgan narsa-hodisa bilan qat’iy mosligi asosida yuzaga keladigan kommunikativ sifatdir. Ayni nutq malakasining shakllanishida tavsiflanayotgan voqelikni bilish, tildagi so‘z ma‘nolari sistemasini yaxshi anglash, nutq mazmuniga e’tibor bilan qarash hal qiluvchi ahamiyatga molikdir. Ana shunda ifoda uchun eng uyg‘un va almashtirib bo‘lmaydigan aniq so‘zni topish mumkin. Aniq nutqda, avvalo, voqelikdagi narsa va uning nomi bo‘lgan so‘z bir –biriga mos bo‘lishi shart. Nutqni aniq tuza olish uchun, eng avvalo, so‘zning leksik ma‘nosini to‘g‘ri anglay bilish lozim. Nutq tuzuvchi nutq predmeti va tildagi ma‘nolar sistemasini yaxshi bilsa hamda konkret nutq jarayonida bu predmet va ma‘nolarni to‘g‘ri bog‘lay ola bilish ko‘nikmasiga ega bo‘lsagina, uning nutqi aniq bo‘lishi mumkin. Aytish mumkinki, aniq nutq uchun nutq tuzuvchining so‘z qo‘llash mahorati jiddiy ahamiyatga molik. O‘zbek tilida aniq nutq yaratishga ko‘maklashuvchi vositalar juda ko‘p. Nutq predmetini, ifodalanmoqchi bo‘lgan narsa-hodisani butun iker-chikirlarigacha, turfa nozikliklarigacha ifodalash imkonini beruvchi sinonimlar qatori mavjudki, ular orasidan nutq predmeti ifodasi uchun eng uyg‘unini tanlash orqali ham nutqning aniqligi ta‘minlanadi.

Aniq nutq tuzish uchun qo‘llanilishi chegaralangan so‘zlarning ma‘nolarini yetarli darajada bilish bilan bir qatorda ularning ishlatilish o‘rinlarini ham aniq tasavvur etish zarur.

Nutqning aniqligi sifati badiiy nutqda mutlaqo o‘ziga xos tarzda, obrazning aniqligi va o‘rinliliigi tarzida namoyon bo‘ladiki, bu badiiy adabiyotning mohiyati bilan bevosita aloqador.

Nutqning mantiqiyliigi. Mantiqiylik nutqning tinglovchi tomonidan to‘g‘ri va to‘liq anglanilishi uchun zaruriy bo‘lgan sifatlardan biridir. Mantiqiylikdan mahrum bo‘lgan biron-bir nutq kishilar o‘rtasidagi tayinli aloqani ta‘minlay olmaydi.

Nutqning mantiqiyligini to'g'rilik va anqlik sifatlaridan ajralgan holda ham tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki to'g'ri va aniq bo'lmagan nutq hech qachon mantiqiy bo'lishi mumkin emas. Zotan, to'g'ri va aniq bo'lmagan nutqdan mantiqiylikni izlab topish mumkin emas. Adabiy til me'yorlariga zid tarzda tuzilgan va tegishli birliklar noo'rin tanlangan nutqqa mantiq begona bo'lishi tabiiy. Fikr tarkibi va qurilishining to'g'ri ifodalanishi nutq mantiqiyligining asosi deyish mumkin. Nutqda til vositalarining mantiq va to'g'ri tafakkur qonuniyatlariga mos tarzda mazmuniy birikishi nutq mantiqiyligini baholashning bosh o'lchovi hisoblanadi. Shunga ko'ra mantiqiylik sifatini nutqda so'zlar va gaplar o'rtasidagi semantik aloqalar fikrning mantiqiy mohiyatiga hamda uning rivojlanib borishiga qat'iy mosligi tarzida ta'riflash maqsadga muvofiqdir. Aytish mumkinki, nutqning mantiqiyligi struktura nuqtai nazaridan ko'proq tilning semantik sathi bilan bog'liqdir. Boshqacha qilib aytganda, nutq tuzuvchi nutqning mantiqiyligiga erishish uchun til birliklarining sintagmatik imkoniyatlarini yaxshi bilishi lozim. Lekin buning o'zigina yetarli emas. So'zlovchi, eng avvalo, bayon etmoqchi bo'lgan fikrini, bildirmoqchi bo'lgan xabarini va u bilan bog'liq tafsilotlarni, ayni paytda mantiq qonuniyatlarini yetarli darajada tasavvur etmas ekan, u mantiqli nutq tuza olmaydi. Bu o'rinda nutq tuzuvchining tafakkur qobiliyati juda muhimdir. Ko'rinadiki, nutqning mantiqiy bo'lishi uchun ham lisoniy, ham g'ayrilisoniy omil ishtirok etadi. Mantiqiy nutq tuzish uchun so'zlovchi fikr predmetini atroflicha bilishi, mantiqiy tafakkur qoidalaridan boxabar bo'lish kabi g'ayrilisoniy talablar bilan bir qatorda til birliklarining leksik-semantik mohiyati, ularning sintagmatik xususiyati kabi lisoniy bilimlarni ham nazardan qochirmasligi kerak. Umuman, nutqning mantiqiyligi fikr rivojining izchilligi, tushunchalar va fikrlar o'rtasidagi munosabatlarning mantiqiyligi, nutq predmetining aniqligi, fikr liboschisining fikricha, majburiyatsiz loyiqligi asosida yuzaga keladi. Mantiqiylikdan mahrum bo'lgan matn nutqiy muloqot uchun yarashiqsiz va yaroqsizdir.

Nutqning sofligi. Har qanday narsaga baho berilganda, avvalo, uning asligi, boshqa keraksiz unsurlardan xoliligi, o'z mohiyatiga muvofiq toza tarkibga egaligi kabi me'yorlardan kelib chiqadi. Soflik sifati nutqni shunday baholash me'yorlaridan

hisoblanadi. Aytish lozimki, nutqning bu kommunikativ sifati adabiy til va nutq bilan jamiyat munosabatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra nutqning sofliги nutqning adabiy til me'yorlariga va jamiyatdagi ma'naviy – axloq qoidalariga yot bo'lgan unsurlardan xolililigi bilan belgilanuvchi kommunikativ sifat tarzida baholash mumkin. Aytish joizki, kishi nutqining sofliги uning ma'naviy-ma'rifiy, lisoniy-madaniy saviyasini namoyon etadigan ko'rsatkichlardan biridir. Adabiy nutqning sofliгiga putur yetkazuvchi unsurlarning asosiysi sifatida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

- 1) shevaga xos so'z, ibora, grammatik shakllar, urg'u va talaffuz;
- 2) o'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari (varvarizmlar);
- 3) jargon va argolar;
- 4) dag'al, haqorat so'z va iboralar (vulgarizmlar);
- 5) «ishlamaydigan» yoki parazit so'zlar;
- 6) idoraviy so'z va iboralar (kanselyarizmlar) va sh .k.

Nutq tuzuvchi o'z nutqining sofliги haqida qayg'urar ekan, albatta, mazkur unsurlarni qo'llashdan tiyilishi lozim. Ma'lumki, shevaga xos so'zlar adabiy tilning leksik me'yorlaridan tashqarida, shuning uchun ham uning nutqda ishlatilishi soflik sifatining buzilishiga olib keladi. Hatto nutqning to'g'ri tushunilishiga ham xalaqit beradi. Ayni paytda ta'kidlamoq joizki, badiiy adabiyot tili mutlaqo o'ziga xos nutq uslubi sifatida shevaga xos so'z va boshqa birliklarning muayyan maqsad bilan qo'llanishiga imkon yaratadi. Sheva so'zlari va grammatik shakllari, ya'ni dialektizmlar badiiy nutqda aniq estetik vazifani ko'zda tutgan holda qo'llaniladi. Ta'kidlash kerakki, dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va aynan qanday turlarining tanlanishi bilan ham bog'liqdir. Tabiiyki, turg'unlashgan nutqiy qoliplardan qutulish uchun, avvalo, tafakkurdagi qoliplardan voz kechish, mustaqil va ijodiy tafakkur malakalarini oshirib borish zarur. Bunga, ayniqsa, maktabda alohida ahamiyat berilishi kerak. Rasmiy uslubdan boshqa usulublarda qo'llangan tayyor nutqiy qoliplar o'quvchining ijodiy tafakkur ko'nikmalarining tarkib topishi, barqarorlashishiga

halaqit beradi. Sof nutqning go‘zal namunalari bo‘lmish har jihatdan pishiq – puxta badiiy asarlarni muntazam mutolaa qilib borish o‘z samarasini beradi.

Nutqning boyligi. Nutqning boy yoki kambag‘alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlaridan qay darajada foydalanilganlik bilan belgilanadi. Ayni bir til unsuri nutqda qanchalik kam takrorlangan bo‘lsa, bu nutqning boylik darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi yoki, aksincha, muayyan til unsurining takrori ko‘p bo‘lgan nutq kambag‘al nutq hisoblanadi va uning ta’siri ham shunga yarasha bo‘ladi. Boy nutq tuzish uchun ifodalarning bir xilligidan qochish, ayni bir tushuncha yoki fikrga farqli «liboslar» topish va kiydirish lozim. Buning uchun esa nutq tuzuvchida til vositalarining boy va faol zahirasi mavjud bo‘lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, notiq yetarli darajadagi so‘zlar, ularning ma’nolari, so‘z birikmasi va gap modellari, jumlaning intonasiya va melodika turlari zahiralariga sohib bo‘lmog‘i talab etiladi. Leksik, semantik, grammatik, intonasion jihatdan rang-baranglik nutqning boyligini yuzaga keltiradi. O‘zbek tili har jihatdan, xususan, lug‘at xazinasini nuqtai nazaridan benihoya boy va rivojlangan tildir. Shuning uchun ham bu qadim tilda adabiyot yaratilgan. Tilimizda muayyan bir tushunchani ifodalashning bir qancha xilma-xil imkoniyatlari mavjudki, ularni ishga solish, nutqning boyligini ishga solish, nutqning boyligini ta’minlashga xizmat qildirish uchun muntazam e’tibor va sa’y-harakat lozim bo‘ladi. Shu e’tibor susaydimi, nutqning boyligi tushunchasining mohiyatiga putur yetaveradi. Tilimizdagi sodda va qo‘shma gaplar, murakkablashgan gaplar, ularning xilma-xil qoliplari, bu qoliplar asosida yaratilishi mumkin bo‘lgan millionlab jumlar boy nutq tuzish uchun imkoniyatdir. Uslublar nuqtai nazaridan olib qaraladigan bo‘lsa, nutqning boyligini ta’minlash uchun eng qulay makon badiiy uslub ekanligi, shubhasiz. So‘zlashuv uslubiga oid nutqda leksik, semantik va intonasion rang-baranglik notiqning mahoratiga ko‘ra muntazam yuzaga chiqishi mumkin. Ilmiy va rasmiy nutqda esa boylikka qaraganda mantiqiylik va qoliplashganlik ustuvorlik qiladi.

Aytish mumkinki, badiiy nutq o‘z tabiati, mohiyati va maqsadiga uyg‘un holda boylikka moyilligi bilan ajralib turadi. Qashshoq nutq esa hech qachon estetik ta’sir

quvvatiga sohib bo'la olmaydi, estetik quvvatsiz esa badiiy nutq o'zining bosh vazifasini bajarishi mushkul.

Nutqning ifodaliligi. Nutqning bu sifati ba'zan ta'sirchanlik tarzida ham talqin etiladi. Ammo ta'sirchanlik keng qamrovli tushuncha bo'lib, u yaxlit yaxshi nutqqa xosdir. Tabiiyki, har qanday nutqning asosiy maqsadlaridan biri tinglovchi yoki o'quvchi ongiga ta'sir etishdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirishda esa nutqning muayyon bir sifati emas, balki barcha kommunikativ sifatlari u yoki bu darajada ishtirok etadi. Zotan, to'g'ri yoki aniq bo'lmagan, boy yoki mantiqiy bo'lmagan, sof yoki jo'yali bo'lmagan nutqning ta'sirchanligi haqida gapirib bo'lmaydi. Nutq tinglovchi yoki o'quvchining quruq qulog'ini emas, balki qalb qo'rg'onini, aql qal'asini zabt etmog'i uchun, eng avvalo, uning tarkibi va qurilishi diqqatni tortadigan, qizg'in qiziqish uyg'otadigan bo'lishi lozim. Bu esa ayni ifodalilik sifatining mohiyatini talqin etadigan xususiyatdir. Demak, ifodalilik nutqning tarkibiy tuzilishi va boshqa lisoniy xususiyatlariga ko'ra tinglovchi yoki o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qila olishdan iborat kommunikativ sifatdir. Tabiiyki, tashviqot xarakteridagi ma'ruza yoki dars jaorayonidagi bayon nutqida ham ifodalilik alohida zaruriyatga aylanadi. O'qituvchi dars mavzusini tushuntirar ekan, o'z nutqining ifodaliligiga e'tibor bermasa, ifodalilikni ta'minlaydigan vositalardan foydalanmasa, nutqi quruq, shirasiz, jozibasiz bo'ladi va natijada bunday nutq o'quvchi diqqatini torta olmaydi. Mavzu aslida qanchalik qiziqarli bo'lmasin, mazkur ifodalilik sifatidan mahrum nutq sababli o'quvchida tayinli qiziqish uyg'onmaydi, dars tinglovchi uchun zerikarli bir yumushga aylanadi. O'z-o'zidan bunday darsning tezroq tugashini kutadi. Tilda ifodalilikni yuzaga keltirishga xizmat qiladigan imkoniyatlar juda ko'p va xilma-xil. Bunday imkoniyat hech bir istisnosiz tilning barcha sathlarida mavjud. Tilning ovush qurilishi, so'z xazinasini, morfologik shakllari, sintaktik birliklari, intonasiya, uslub kabilarning har biri nutq ifodaliligining bitmas-tuganmas manbalaridir. Nutq tuzuvchi bu manbalarning mohiyati, tabiati va ularni unumli ishga solish usullaridan xabardor bo'lsa, nutqning ifodalilik sifatini ta'minlashga qiynalmaydi. Nutqning ifodalilik sifatini yuzaga keltiradigan ko'chimlar, tasviriy vositalar juda ham xilma-xil, rang-barangdir.

Tabiiy, nutqning ifodaliligini o‘ylar ekan, albatta, qator tasviriy vositalarning me’yorini ham unutmaslik kerak. Muayyan bir matnda bu tasviriy vositalarning barchasidan foydalanishga urinish nutqning ifodaliligiga, ta’sirchanligiga salbiy ta’sir etishi tayin. Keragidan ortiq qo‘llangan vositalar nutqning chuchmallashuviga olib keladi. Tilning faqat leksik sathigina emas, balki sintaktik sathi ham nutq ifodaliligini ta’minlashda benihoya keng imkoniyatlarga ega. Sintaktik qurilmalarning rang-barangligi, sinonimikasi ifodalilikni kuchaytirishga qanchalik xizmat qilsa, muayyan bir sintaktik birlikning atayin qilinadigan takrori ham bu jihatdan shunchalik diqqatga sazovor. Ifodalilikni yuzaga keltirishda sintaktik figuralar, gapdagi so‘z tarkibi, intonatsion vositalarning rolini ham esdan chiqarmaslik lozim. Ifodali nutq tuzish malakasini shakllantirishda tildagi barcha vositalar – leksik-semantik, leksik-sintaktik, sintaktik, intonasion vositalarning imkoniyatlarini to‘g‘ri va to‘la tasavvur etish muhimdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Nutq texnikasi nima?
2. O‘qituvchi nutqi ta’sirchanligini oshirish yo‘llarini ayting?
3. . O‘qituvchi tovushining muhim xususiyatlarini ayting?

9-mavzu: Zamonaviy dars kombinatsiyalari. Zamonaviy o'quv mashg'ulot texnikasi.

Reja:

1. O'qituvchilarda zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish malakalarini shakllantirish va yosh o'qituvchilar mehnatini ilmiy va kasbiy asosda tashkil etishning boshlang'ich yo'nalishlari.

Tayanch tushunchalar: dars, motiv, motivatsiya, sinf, jamoa, mehnat, tekshiruv, individual, iqtisodiy, rivojlanish, o'qituvchi, o'quvchi, og'zaki va yozma takrorlash, kombinatsiya.

Dars – ta'limni tashkil etishning asosiy shakli. Dars ta'lim jarayonining yaxlitligi nuqtai nazaridan ta'limning asosiy tashkiliy usuli hisoblanadi. Unda sinf-dars tizimining xususiyatlari aks etadi, unda o'quvchilarni ommaviy qamrab olish, tashkiliy tartib va o'quv ishlarining muntazamligi ta'minlanadi. Dars iqtisodiy jihatdan foydalidir. O'quvchilar hamda sinf jamoasining individual xususiyatlarini bilishi o'qituvchi uchun har bir o'quvchi faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishga imkon beradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyati uning rad etib bo'lmaydigan ustunligi hisoblanadi. Bu esa darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratadi. Dars ta'limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o'quvchilarning doimiy guruhi, o'quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga olish bilan rahbarlik qilish, o'rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o'z xususiyatini ham aks ettiradi). Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo'lishi mumkin. Bu o'quv materialining mazmuni, darsning didaktik maqsadi, o'quvchilar

va jamoa sifatida sinfning xususiyatlariga bogʻliq. Zamonaviy didaktikada darsning quyidagi turlari ajratib koʻrsatilgan: Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilar yoshlarini hisobga olib oʻquv ishlarining turli xillaridan foydalanishga, yangi bilimlarni berishga avval oʻrganilganini mustahkamlash, takrorlash bilan birga olib borishga toʻgʻri keladi. Hatto tekshirish darslari ham bu yerda koʻpincha ishlar boshqa turlarini oʻz ichiga oladi: materialni ogʻzaki yetkazish, qiziqarli hikoyani oʻqish. Darsning aynan mana shu turi aralash (kombinatsiyalashgan) yoki murakkab tuzilishli deb ataladi. Aralash darsning taxminiy tuzilishi: uy vazifalarini tekshirish (oʻquvchilar bilan savol-javob qilish); yangi materialni oʻrganish; mavzuni oʻzlashtirishni dastlabki tekshirish; mashq yordamida yangi bilimlarini mustahkamlash; avval oʻrganilgan bilimlarni suhbat koʻrinishida takrorlash; oʻquvchilarning bilimlarini baholash; uyga vazifa berish. Yangi bilimlarni oʻrganish (oʻquvchilarni yangi materiallar bilan tanishtirish) darsi oʻquvchilarni ularga tanish boʻlmagan yangi material mazmuni bilan tanishtirish jarayoni boʻlib, bunday dars bir nechta savollarni oʻz ichiga oladi, ularni oʻrganish uchun koʻp vaqt talab qiladi. Oʻqituvchi darsning mazmuni, aniq maqsadi va mustaqil ish shakllariga koʻra yangi materialni oʻzi bayon etadi. Ayrim hollarda oʻquvchilar oʻqituvchi rahbarligida mustaqil faoliyat olib boradilar. Ushbu dars quyidagi tuzilishga ega:

- 1) yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash;
- 2) o'qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishlashni tushuntirishi;
- 3) bilimlarni tushunishlarini tekshirish va dastlabki mustahkamlash;
- 4) uyga _____ vazifa _____ berish.

Bilimlarni mustahkamlash darslarida o'quv ishining asosiy mazmuni ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkam o'zlashtirish maqsadida ularni ikkinchi bor tushunib olish hisoblanadi. O'quvchilar bilimlarni yangi manbalar bo'yicha o'rganib, chuqurlashtiradilar, o'zlariga tanish qoidaga muvofiq yangi mazmundagi masalalarni yechadilar, ilgari olgan bilimlarini og'zaki va yozma takrorlaydilar. Bu kabi darslar quyidagi tuzilmaga ega bo'ladi: 1) uy vazifasini tekshirish; 2) og'zaki va yozma mashqlarni bajarish; 3) topshiriq bajarilishini tekshirish; 4) uyga vazifa berish. Ko'nikma hamda malakalarni

shakllantirish va mustahkamlash darslari bilimlarni mustahkamlash darslari bilan bog'liqdir. Bu jarayon bir necha maxsus darslar jarayonida amalga oshiriladi. Boshqa darslarda yangi mavzularni o'rganishda davom ettiriladi. Shu bilan birga avvaliga mashqni bajarish ishlari bolalar tomonidan o'qituvchi yordamida va ular topshiriqni qanday tushunganlarini dastlab jiddiy tekshirish bilan bajarilsa, keyinchalik esa qayerda qanday qoida qo'llanilishini o'quvchilarning o'zlari belgilaydilar. Umumlashtiruvchi darslari (bilimlarini umumlashtirish va tizimlashtirishlar) ilgari o'tilgan materialdan eng muhim savollari qayta takrorlanadigan va tizimlashtiriladigan, o'quvchilar bilimlarida mavjud kamchiliklari to'ldiriladigan va o'rganilayotgan kursning muhim g'oyalari ochib beriladigan darslar hisoblanadi. Umumlashtiruvchi darslar mavzu, bo'lim va o'quv kurslarining yakunida o'tkaziladi. Kirish va yakunlash darsning tarkibiy elementi hisoblanadi. Takrorlash va umumlashtirishning o'zi hikoya, qisqacha xabarlar, darslikni o'qib berish yoki o'qituvchining o'quvchilar bilan suhbatlashishi shaklida o'tkazilishi mumkin. Tekshirish (nazorat) darslari o'qituvchiga o'quvchilarning ma'lum sohadagi bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanganlik darajasi, o'quv materialini egallashdagi kamchiliklarni aniqlash, shuningdek, navbatdagi topshiriqlarning bajarish yo'llarini belgilab olishga yordam beradi. Tekshirish darslari o'quvchidan ushbu mavzu bo'yicha uning hamma bilim, ko'nikma va malakalarini qo'llashini talab etadi. Tekshirish og'zaki hamda yozma shaklda ham amalga oshirilishi mumkin. Ta'limning tashkiliy shakli sifatida dars dinamik hodisadir. U pedagogik jarayonning yaxlitligini ta'minlaydi va ta'limiy, tarbiyaviy-rivojlantirish vazifalarini ijobiy yechimini topishga imkon beradi. Darsning ta'limiy vazifasi har bir darsning ta'lim vazifalarini belgilash, darsni axborotlar bilan boyitish, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish, dars mazmunini optimallashtirish, idrok etishning ilg'or texnologiyalarini kiritish, turli shakl, metod va vositalaridan o'rinli foydalanish, dars tuzilishiga ijodiy yondashish, ta'lim berishda jamoaviy, guruhli va individual shakllarini

qo‘llash, operativ qayta aloqani ta‘minlash, nazorat va boshqaruvni tashkil etish, darsning samarali kechishini ta‘minlashdan iborat. Darsga qo‘yiladigan talablarning tarbiyaviy xarakteri o‘quv materialining tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, ta‘limiy faoliyat jarayonida erishish zarur bo‘lgan tarbiyaviy maqsadlarni shakllantirish (qo‘yish), o‘quv ishlarning maqsadi va mazmunidan kelib chiqib, tarbiyaviy masalalarni belgilash, o‘quvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, yuksak ma‘naviy-axloqiy sifatlar (tirishqoqlik, tartiblilik, mas‘uliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, qobiliyatlilik, halollik, mehnatsevarlik, tirishqoqlik va boshqalar)ni shakllantirish, o‘quvchilarga pedagogik talablarni qo‘yish, ular bilan hamkorlikka erishish, ularning yutuqlaridan quvonish kabi holatlar tashkil etadi. Ta‘lim jarayonida qo‘yiladigan pedagogik talablarning o‘quvchi shaxsini rivojlantirish imkoniyati o‘quvchilarda ijodkorlik, tashabbuskorlik, faollik kabi sifatlarni tarbiyalashda ko‘rinadi. Bunda o‘quv materiallarining o‘quvchilar idroki imkoniyatlari darajasini o‘rganish, hisobga olish, “rivojlanishning yaqin zonasini loyihalashtirish”, “o‘zib ketish” darajasidagi o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish, rivojlanishidagi yangi o‘zgarishlarni rag‘batlantirish, o‘quvchilarning intellektual, emotsional, ijtimoiy rivojlanishlaridagi «sakrash»larni oldindan ko‘ra bilish, boshlanayotgan o‘zgarishlarni hisobga olish asosida o‘quv mashg‘ulotlarini operativ qayta qurish kabilar kiradi.

Noan’anaviy darslar. XX asrning 70-yillarida o‘quvchilarning darslarga qiziqishlarining pasayish xavfi aniqlandi. Xavfni bartaraf etish uchun nostandart darslarning tashkil etishga e‘tibor qaratildi. Noan’anaviy darsning ko‘plab turlari bo‘lib, asosiylari quyidagilardir:

- 1.Darsga tayyorlanishning texnologik mohiyati.
- 2.Darsning samaradorligi uning puxta tayyorlanganligi va samarali tashkil etilganligi bilan bog‘liq.

3. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta'minlaydigan o'quv jarayonini tashkil etishning kompleks choralarini ishlab chiqishdir.

O'qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi uchta bosqich ko'zga tashlanadi: tashxislash, bashoratlash, loyihalash (rejalashtirish). Shu bilan birga o'qituvchi amaliy materiallarni yaxshi bilishi, o'z fanini erkin olib borishga erishishi lozim. Darsga tayyorgarlik asosini bo'lajak mashg'ultning algoritmlari, samaradorligiga bog'liq bo'lgan omillar va holatlarni hisobga olishni ta'minlovchi qadamlarni ketma-ket tartib bilan bajarishni tashkil etadi. Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni diagnostika qilish bilan boshlanadi.

Tashxis - didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o'quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o'zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi. Bashoratlash darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish.

Loyihalash (rejalashtirish) - o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo'lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirishni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir. Boshqarish dasturi darsning an'anaviy rejasidan boshqaruv ta'sirining aniq va tushunarli bo'lishi bilan farqlanadi. Maktabdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o'qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari kiradi. Mustaqil uy ishlarining asosiy maqsadi – darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning

oldini olish, o'quvchilarning individual layoqati, iste'dod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Bu ishlar o'quv dasturi talablari, o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari hamda ularning rivojlanish darajalarini hisobga olib quriladi. O'quvchilarning mustaqil uy ishlari ma'lum didaktik vazifalarni bajaradi. Chunonchi, darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, sinfda ishlab chiqilgan o'quv materialini kengaytirish va chuqurlashtirish, mashqlarni mustaqil bajarish ko'nikmalarini shakllantirish, dasturli material doirasiga kiruvchi hajmda individual topshiriqlarni bajarish asosida mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual kuzatishlar, gerbariy, tabiiy namunalar, rasmlar, gazeta va jurnal lavhalari statistik ma'lumotlar kabi o'quv qo'llanmalarini to'plash va tayyorlash va boshqalar. Darslarda pedagogning o'quvchilar tomonidan uy vazifalarining halol bajarishlariga kam e'tibor berayotganliklari, ularni sinfda tekshirishga urinmasliklari, yaxshi o'zlashtirayotgan o'quvchilarni rag'batlantirib bormasliklari ta'lim amaliyotda keng tarqalgan kamchilik hisoblanadi. Uy vazifalarini tushuntirib berishga ko'pincha vaqt yetmaydi, ular shoshilinch beriladi. Pedagoglar kamdan-kam hollarda o'quvchilar uy vazifasini bajarayotganda duch keladigan qiyinchiliklarini ko'rsatib beradilar, ularni bartaraf etish yo'lini esa ko'rsatmaydilar. Natijasida mustaqil uy vazifalarining bajarilishi samarasiz bo'lib qoldi. Fan to'garaklari yo'nalishi, mazmuni, ish metodi, o'qish vaqti va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Ular o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi. To'garaklar o'qishni hayot bilan aloqasini kuchaytiradi, fanlararo bog'liqlikni rivojlantiradi. Fan to'garaklarida o'quvchilarning ishlari o'quv jarayonini faollashtiradi, o'qish sifatini oshirishga yordam beradi. Ta'limning yordamchi shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ular ommaviy, guruhli va kichik guruhli bo'lishi mumkin. O'quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar bo'yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchi unga puxta tayyorlanishi: obyekt va mashrut bilan oldindan tanishib chiqishi, to'la rejani ishlab chiqishi, o'quvchilarni bo'lajak topshiriqlarni bajarishga jalb eta olishi kerak. Ekskursiya rejasida mavzu va maqsad, obyekt, u bilan tanishish

tartibi, o'quvchilarning idrok etish faoliyatlarini tashkil etish, topshiriqni bajarish uchun zarur bo'lgan vositalar va uskunalar, yakun yasash ko'rsatiladi. Ekskursiyani o'tkazish metodikasi mavzu, didaktik maqsad, o'quvchilarning yoshi, ularning rivojlanishi hamda ekskursiya obyektiga bog'liq bo'ladi. Maktab o'quv rejasi turli fakultativ va tanlov bo'yicha kurslarni tashkil etishni ko'zda tutadi. Ular o'quvchilar, ularning ota-onalari istak va qiziqishlarini hisobga olish bilan ishlab chiqiladi. Amaliyotda fermerlik, iqtisod, elektro va radiotexnika, elektronika, polimerlar ximiyasi, astrofizika, psixologiya, etika, antik tarix, botanika fanlarining ayrim sohalari, shuningdek, etnografiya, stenografiya, kutubxona ishi, rassomchilik, musiqa kabi kurslar fakultativ sifatida o'rganiladi. Fakultativ va fanlarning ro'yxatini aniqlashda faqat o'quvchilar istaklari emas, balki ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatidan kelib chiqiladi. Fakultativ va tanlovi bo'yicha mashg'ulotlar majburiy va umumiy o'rta ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liqlikda o'tkazilishi kerak. Odatda o'quvchilarning ma'lum o'quv material yoki topshirig'i ustida mustaqil ishlashlari ularda maslahat (konsultatsiya)ga nisbatan ehtiyojni yuzaga keltiradi. Maslahatni tashkil etish vaqtida, asosan, o'quvchi savol beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarga o'quv materialini o'rganishdagi qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Maslahat davomida o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini u yoki bu masalani to'g'ri tushunishga mustaqil harakat qiladigan, ular uchun qiyin topshiriqni tushunib oladigan qilib, o'rganilayotgan materialning mohiyatini ochishga harakat qiladigan qilib yo'naltiradi. Ta'limning mazkur turi o'qituvchiga o'quvchilar bilimlaridagi kamchiliklarni aniqlash, alohida e'tibor berishni talab etuvchi vaziyatlarga ularning diqqatini jalb etishga imkon beradi. To'g'ri tashkil etilgan konsultatsiya o'quvchilarda o'zini nazorat qilish, bilimlarga tanqidiy ko'z bilan qarashni tarbiyalaydi. O'qimishlilik darajasini to'g'ri aniqlashga yordam beradi. Ta'lim insonning hayoti mobaynidagi eng murakkab faoliyatlaridan biridir. turi Bola hayotida faoliyatning alohida turi sodir bo'ladigan vaqt ham yetib keladi. Buning maqsadi bevosita muayyan axborotlarni, harakatlarni, xulq-atvor shakllarini o'zlashtirishga qaratilgan faoliyatdir. Subyektni o'rganishni o'ziga maqsad qilib olgan bunday o'ziga xos faoliyati ta'lim deb ataladi. U quyidagilardan tarkib topadi:

- ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi omillarning ahamiyatli xossalari xususidagi axborotlarning o'zlashtirilishi (bu jarayonning mahsuli bilimlardir);
- faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topadigan usullar va jarayonlarning o'zlashtirilishi (bu jarayon mahsuli malakadir);
- qo'yilgan vazifa va ilgari surilgan maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash hamda nazorat qilish uchun ko'rsatilgan axborotdan foydalanish yo'llarining egallanishi (bu jarayon mahsuli ko'nikmalar hosil qilinishidir).

O'quv faoliyatini shakllantirishning eng birinchi sharti bolada muayyan bilimlarni, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish uchun anglanilmagan motivlar tug'ilishi hisoblanadi. Bularning hammasi qay tarzda, qanday vositalar bilan qanday materialda va qaysi maqsadda bajariladi, qanday axborot ma'lum qilinadi va qanday harakatlar o'zlashtiriladi kabi masalalarning hammasi bilan alohida fan - pedagogika fani shug'ullanadi. O'quv faoliyati kishini ijtimoiy foydali faollik ko'rsatishning har xil turlari uchun zarur bilimlar, malakalar va ko'nikmalar bilangina qurollantirib qolmaydi. Mehnat kishining eng yetakchi va asosiy faoliyatidir. Insoniyat agar mehnat qilishni to'xtatsa, u (tur sifatida) o'z hayot faoliyati tugatgan bo'lar edi. Shuning uchun ham mehnat faoliyatini kishining hayot kechirishini, boshqa turlar ustidan g'alaba qozonishini hamda tabiat kuchlari va moddalaridan foydalanishini ta'minlovchi o'ziga xos turga oid xulq-atvor deb hisoblash mumkin. Jamiyatda har qanday mahsulotning ishlab chiqarilishi, ayni paytda, mehnat qilish, uning mahsulini taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish jarayonida odamlarning muayyan munosabatlarini ro'yobga chiqarish hisoblanadi. Shu tariqa kishi mehnat jarayonida bajaradigan harakatlar biologik ehtiyoj bilan emas, balki ilgari surilgan ishlab chiqarish maqsadi va bu maqsadni ro'yobga chiqarish jarayonida uning boshqa odamlarga nisbatan munosabatlari bilan belgilanadi. Qobiliyatning shakllanish muammosi katta ijtimoiy va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muammodir. Bunda hamma bolalardagi qobiliyatlarni har tomonlama rivojlantirish vazifasi ayrim iste'dodli bolalardagi maxsus iste'dodlarni

rivojlantirish vazifasiga qarama-qarshi qo'yilmaydi. Shunday qilib, qobiliyatlar insonning hayotidagi eng muhim individual-psixologik xususiyatlardan biri hisoblanadi. Yosh o'qituvchilarning, shuningdek, ta'lim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega bo'lgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratga ega bo'lishlari o'zlarini kasbiy jihatdan takomillashtirib borish yo'lida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga rivojlanib boradi. Ularni quydagi vositalar asosida yanada rivojlantirish mumkin:

1. Mustaqil o'qib-o'rganish (pedagogika fanida ro'y berayotgan eng so'nggi yangiliklar haqida ma'lumotlar beruvchi yangi adabiyotlar, internet materiallari, portal tizimi, vaqtli matbuot sahifalarida chop etilayotgan ma'lumotlar, shuningdek, ilg'or texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash).
2. Tajribali o'qituvchilar faoliyatini o'rganish (ta'lim muassasasidan chetga chiqmagan holda tashkil etilib, vaqt va iqtisodiy nuqtai nazardan samarali sanaladi. Tajribali o'qituvchilar faoliyatini o'rganish, ular tomonidan tashkil etilayotgan mashg'ulotlarni kuzatish, tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu borada olingan taassurotlarni umumlashtirish asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir). O'qituvchi xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslari va institutlarida kasbiy malaka va ko'nikmalarni oshirib borish. Doimiy ravishda ilmiy anjumanlar (nazariy va amaliy konferensiya hamda seminarlar, pedagogik o'qish hamda treninglar) da faol ishtirok ketish. Respublika hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning yetakchi ta'lim muassasalarida o'z tajribalarini oshirish, kasbi bo'yicha eng so'nggi ma'lumotlarni o'rganish. Pedagogik mahoratni egallashdagi guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash hamda ularni bartaraf etish yo'larini topish imkoniyati mavjud. Pedagogik mahoratga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash garovi bo'libgina qolmay, ayni

vaqtda o'qituvchilarning jamoada, ijtimoiy muhitda obro'-e'tiborini oshiradi, o'quvchilar orasida unga nisbatan hurmat yuzaga keladi. Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Nazorat uchun savollar?

- 1.Dars tushunchasini izohlang?
- 2.Darsga qo'yiladigan talablarni ayting?

10-mavzu: O'qituvchining o'quvchilarni baholashdagi pedagogik mahorat.

Reja:

- 1.Pedagogik baholashni amalga oshirish jarayoni.
- 2.Pedagog boshlang'ich bahoni olish uchun tayyorlagan material.
- 3.Pedagog baholash va kuzatishning tartib-qoidalari.

Tayanch tushunchalar: baholash, farmotiv, kasbiy rivojlanish, dars kuzatuvi, baholash mezonlari, o'z-o'zini rivojlantirish, o'qituvchi faoliyati, dastlabki kuzatish, tahlil va hisobot, baholash shakllari.

1.Pedagogik baholashni amalga oshirish jarayoni.

Baholash ta'limiy maqsadlarga qay darajada erishganligini namoyish qilish imkonini beradi.

Baholash – o'lchash jarayoni: bunda bilim, ko'nikma, kompetensiyalar o'lchanadi.

Baholash ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Ta'lim sifatini hamda o'quvchilarning bilim darajalarini doimiy ravishda nazorat qilib borish ta'lim jarayoniga muhim yangiliklar kiritishga asos bo'ladi. Bugungi kunda yangi tizim

asosida baholashning turli shakllari ishlab chiqilgan va talim jarayoniga taqdim etilmoqda. Shulardan biri formativ baholashdir. Baholash deganda biz bolaning hozirgi yutuqlarini (muvaqqiyatsizliklarini), oldingi yutuqlari (muvaqqiyatsizliklari) bilan taqqoslash jarayonini va o'quv natijalarini amaldagi o'quv standartlari tomonidan belgilangan normalar bilan o'zaro bog'liqligini tushunamiz. Baholash mezonlari va shakllarini yaratish jarayoni o'quvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi va biz buni bolalarning qadriyatini shakllantirishning bir usuli deb bilamiz. O'qitish jarayonida o'qituvchilar tomonidan qabul qilingan rasmiy va norasmiy baholash usullari to'plami "Formativ baholash" (shakllantiruvchi) deb nomlanadi. Bu o'qituvchilar tomonidan olib boriladigan o'quv jarayonining bir qismi bo'lib, o'quv va o'qitish usullarini o'zgartirish orqali o'quvchining tushunchasi va malakasini oshirishga qaratilgan. Formativ baholash o'qituvchilarga ham, o'quvchilarga ham o'quvchining faoliyati va o'rganishi to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri va batafsil mulohazalar berishga harakat qiladi. Bu o'quv jarayonida o'quvchilarning ehtiyojlari va taraqqiyotini kuzatadigan doimiy jarayon. Formativ baholashning asosiy vazifasi o'quv yili uchun qo'yilgan maqsadlarning bajarilishi yoki bajarilmaganligini aniqlash. Shuning uchun o'qituvchilar ham, o'quvchilar ham o'quv yili davomida erishmoqchi bo'lgan o'quv maqsadlarni aniq bilishlari kerak. O'quv maqsadlari rasmiy shaklda o'qituvchi ish rejalarida aks etadi. Yoki o'qituvchi norasmiy shaklda o'quvchilar bilan birgalikda o'quv maqsadlarni aniqlab olishi mumkin bo'ladi. Formativ baho o'quvchilar ta'lim jarayonida faol rol o'ynashi kerak degan fikrdan boshlanadi. Formativ baholashda o'quv maqsadiga erishish uchun zarur bo'lgan qadamlar (mexanizmlar) aniq belgilanadi. Biroq bunga erishish uchun baholash yaxshi ishlab chiqilgan bo'lishi kerak. Bu jarayonda o'quvchilar orasida o'z-o'zini baholash va hamkorlik qilishga katta e'tibor qaratiladi va rag'batlantiriladi. Marina Aleksandrovna Pinskaya, pedagogika fanlari nomzodi, tadqiqotchi "Baholashning yangi shakllari" kitobida quyidagilarni yozadi: "Formativ baholash o'quv jarayoni nafaqat yakuniy bosqichda, balki boshlang'ich va o'rta

bosqichda qanday o'tayotganiga tashxis qo'yish uchun zarur va agar ma'lumotlar qoniqarsiz bo'lib chiqsa, olingan ma'lumotlar asosida kerakli ma'lumotlarni kiritish va ta'lim faoliyati sifatini oshirish uchun o'zgartirishlar kiritish mumkin. Formativ baholash butun o'quv dasturi o'rniga individual o'quv mahoratiga yoki o'quv dasturidagi ko'nikmalarga yo'naltiriladi. Ushbu baholashlar ma'lum bir maqsad sari intilishni o'lchash uchun mo'ljallanadi deb aytadi. Formativ baholashning eng foydali qismlaridan biri shundan iboratki, shakllantiruvchi baholashning yagona uslubi yo'q. Buning o'rniga mavjud bo'lgan yuzlab turli xil baholash usullari mavjud. Har bir o'qituvchi potentsial shakllantiruvchi baholashning chuqur repertuarini ishlab chiqishi mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilar shakllantiruvchi baholashni o'quvchilarining ehtiyojlariga moslashtirish va o'zgartirishlari mumkin. Bu juda muhim, chunki tafovut o'quvchilarni jalb qilishga yordam beradi va o'qituvchiga o'rganilayotgan tushunchalarni to'g'ri baholashiga mos kelishini ta'minlaydi. Variantlarga ega bo'lish, shuningdek, o'quvchilar yil davomida ularning shaxsiy imtiyozlari yoki kuchli tomonlariga va zaif tomonlariga tabiiy ravishda mos keladigan baholashning turlarini ko'rishlariga yordam beradi. Formativ baholashning eng yaxshi turi - bu jalb qilish, o'quvchilarning kuchli tomonlariga moslashish va qo'shimcha o'qitish yoki yordamga muhtoj bo'lgan sohalarni aniqlash. Formativ baholash o'qituvchilar va o'quvchilar uchun juda ko'p ahamiyatga ega bo'lgan, tasdiqlangan o'quv vositasidir. O'qituvchilar kelgusidagi darslarga rahbarlik qilish, o'quvchilar uchun individual o'quv maqsadlarini ishlab chiqish va o'quvchilarga taqdim etilayotgan darslarning sifati to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni olish uchun shakllantiruvchi baholashni ishlab chiqish va undan foydalanishlari mumkin. Sinflarida muntazam doimiy shakllantiruvchi baholashdan foydalanadigan o'qituvchilar, o'quvchilarning faolligi va o'qishi ortib borayotganligini aniqladilar. O'qituvchilar shakllantiruvchi baholashdan olingan ma'lumotlardan butun guruh uchun ham, individual darslar uchun ham o'quv qo'llanmalarini o'zgartirish uchun foydalanishlari mumkin. O'quvchilar shakllantiruvchi baholashda ular o'zlarining qayerdaligini har doim bilishlari va

o‘zlarining kuchli va kuchsiz tomonlarini tobora ko‘proq anglab etishlari uchun foydali bo‘ladi. Formativ baholashlarni tuzish oson, olish oson, to‘plash oson va natijalardan foydalanish oson. Bunga qo‘shimcha ravishda, ular bajarilishi uchun cheklangan vaqt talab etiladi. Formativ baholash o‘quvchilarga individual maqsadlarni belgilashda yordam beradi va har kuni yutuqlarni kuzatib boradi.

2. Pedagog boshlang‘ich bahoni olish uchun tayyorlagan material – bu o‘qituvchining o‘z pedagogik malakasini va mahoratini baholash jarayonida tayyorlagan hujjatlar, ko‘rsatkichlar va daliliy asoslarni o‘z ichiga olgan to‘plamdir. Ushbu material pedagogning malakasini oshirish, metodik yondashuvlarini tahlil qilish va ta’lim sifatini yaxshilash uchun muhim ahamiyatga ega.

Boshlang‘ich baho olish uchun tayyorlanadigan material tarkibi:

Shaxsiy pedagogik portfel:

1. Pedagogning rezyumesi (shaxsiy ma’lumotlar, ish tajribasi, malaka oshirish kurslari).
2. Ish tajribasi va yutuqlari haqida ma’lumot.
3. Amalga oshirilgan loyihalar va faoliyat tahlili.

Dars ishlanmalari va metodik materiallar:

1. Dars rejalari (yillik, oylik, mavzuviy).
2. Yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ishlanmalar.
3. O‘quvchilarning bilim darajasini baholash materiallari (testlar, savol-javoblar, keys-stadi).

O‘quvchi yutuqlari va ko‘rsatkichlari:

4. O‘quvchilarning fan olimpiadalari, tanlov va musobaqalardagi natijalari.
5. O‘quvchilar bilan olib borilgan individual ishlash natijalari.

Tahliliy va statistik ma’lumotlar:

6. Ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatli yondashuvlar va ularning natijalari.
7. Dars o‘tishning samaradorligi bo‘yicha hisobotlar.

Innovatsion yondashuvlar va ijodiy ishlar:

8. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari asosida tayyorlangan darslar.

9. Taqdimot va vizual materiallar (video, grafiklar, diagrammalar).

Rivojlanish rejasi:

10. O'z ustida ishlash uchun mo'ljallangan kelgusidagi reja va maqsadlar.

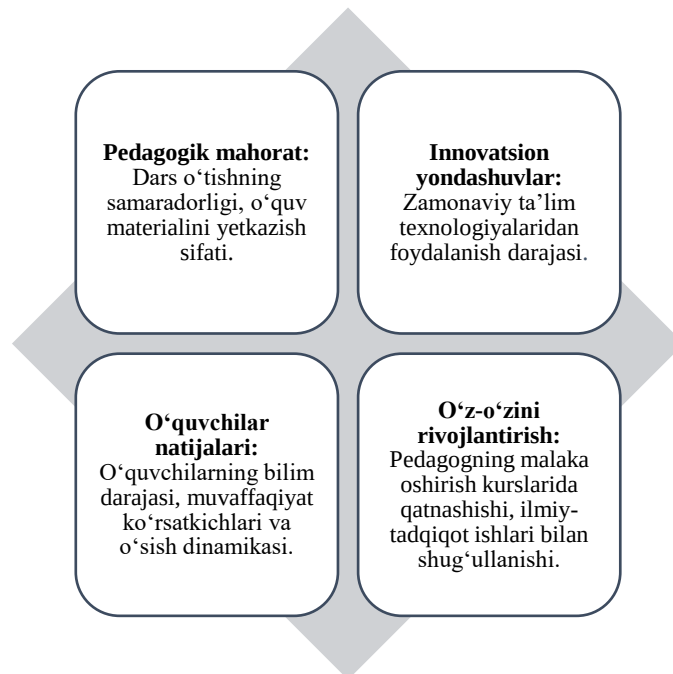
11. Malaka oshirish kurslari va yangi bilimlarni egallash yo'nalishlari.

Ushbu materialning ahamiyati:

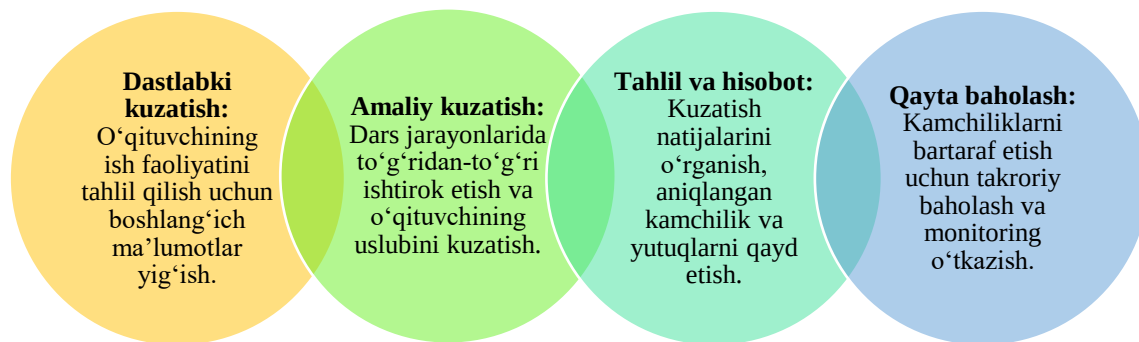
- Pedagogning faoliyatini kompleks ravishda baholash imkonini beradi.
- Dars jarayonidagi innovatsion yondashuvlarni namoyon etadi.
- Kasbiy malakani oshirish va o'z-o'zini rivojlantirish uchun yo'nalish beradi.

3. Kuzatish va baholashning tartib-qoidalari:

1. Baholash mezonlari va ko'rsatkichlari.

Baholash bosqichlari.

3. Baholashning shakllari.

- **Kuzatuv:** Darslarni kuzatish va yozib olish orqali o'qituvchining faoliyatini baholash.
- **Suhbat va intervyu:** O'qituvchi bilan suhbatlashish orqali uning kasbiy yondashuvlarini tahlil qilish.
- **Test va sinovlar:** Pedagogning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini tekshirish.
- **O'quvchilarning fikr-mulohazalari:** O'qituvchilar va ota-onalar fikri asosida o'qituvchining ishini baholash.

4. Baholash jarayonida e'tibor qaratiladigan jihatlar.

- O'quvchilarning dars jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshirish usullari.
- O'qituvchi tomonidan belgilangan maqsadlarning erishilganlik darajasi.
- O'quvchilarning individual yondashuv asosida o'zlashtirishini ta'minlash.

Baholash natijalaridan foydalanish:

1. Pedagogik faoliyatni rivojlantirish rejasini ishlab chiqish.
2. Pedagogning kasbiy tayyorgarligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berish.
3. Muvaffaqiyatli o'qituvchilarni rag'batlantirish va mukofotlash.
4. Kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha maxsus dasturlar tuzish.

Pedagogik mahorat bu o'quv jarayonining barcha shakllarini eng qulay va samarali holatda tashkil etish, ularni shaxs kamoloti maqsadlari tomon yo'naltirish, o'qituvchilarda (o'quvchilarda) dunyoqarash, qobiliyatni shakllantirish, ularda jamiyat uchun zarur bo'lgan faoliyatga moyillik uyg'otishdir. Pedagogik

maqsadning o'ziga xosligini quyidagilarda bilish mumkin: pedagogik faoliyatning maqsadi jamiyat tomonidan belgilanadi, ya'ni pedagog faoliyatining natijasi jamiyat manfaatlarini bilan bog'liqdir. Uning mehnati yoshlar shaxsini har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilgan. Pedagogik faoliyat avlodning ijtimoiy uzviyligi (ketma-ketligi) ni ta'minlaydi. Bir avlod tajribasini, ikkinchi avlodga o'tkazadi, ijtimoiy tajriba orttirish uchun insondagi tabiiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqaradi. Pedagog faoliyati doimo shaxs faoliyatini boshqarish bilan bog'liq. Bunda pedagogik maqsad o'quvchi maqsadiga aylanishi muhimdir. Pedagog o'z faoliyati maqsadini va unga erishish yo'llarini aniq tasavvur qilishi va bu maqsadga erishish o'quvchilar uchun ham ahamiyatli ekanligini ularga anglata olishi zarur. Gyote ta'kidlaganidek: "Ishonch bilan gapir, ana shunda so'z ham, tinglovchilarni mahliyo qilish ham o'z-o'zidan kelaveradi". Pedagogik (ta'lim-tarbiya) jarayonida o'quvchi faoliyatini boshqarish shuning uchun ham murakkabki, pedagog maqsadi doimo o'quvchi kelajagi tomon yo'naltirilgan bo'ladi. Buni anglagan holda, mohir pedagoglar o'z faoliyatining mantiqini o'quvchilar ehtiyojlariga muvofiq holda loyihalaydilar. Hamkorlik pedagogikasining tub mohiyati ham ana shundan iborat. Shunday qilib, pedagogik faoliyat maqsadining o'ziga xosligi o'qituvchidan quyidagilarni talab qiladi:

- jamiyatning ijtimoiy vazifalarini to'la anglab, o'z shaxsiga qabul qilishi. Jamiyat maqsadlarining "o'sib", uning pedagogik nuqtai nazariga aylanishi;
- muayyan harakat va vazifalarga ijodiy yondoshishi;
- o'quvchilar qiziqishlarini e'tiborga olish, ularni pedagogik faoliyatning belgilangan maqsadlariga aylantirish.

Pedagogik faoliyatning o'ziga xosligi quyidagilarda namoyon bo'ladi. Inson tabiatning jonsiz moddasi emas, balki o'zining alohida xususiyatlari, ro'y berayotgan voqealarni idrok qilishi va ularga o'zicha baho beradigan takrorlanmaydigan faol mavjudotdir. Psixologiyada ta'kidlanganidek, har bir shaxs takrorlanmasdir. U pedagogik jarayonning o'z maqsadi, ishtiyoqi va shaxsiy xulqqa ega bo'lgan ishtirokchisi hamdir. Pedagog doimo o'sib-o'zgarib boradigan inson bilan ishlaydi. Ularga yondoshishda bir xil qolip, shakllanib qolgan xatti-

harakatlardan foydalanish mumkin emas. Bu esa pedagogdan doimo ijodiy izlanib turishni talab qiladi. O'quvchilarga pedagogdan tashqari, atrof-muhit, ota-ona, boshqa fan o'qituvchilari, ommaviy axborot vositalari ijtimoiy hayot ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham pedagog mehnati bir vaqtning o'zida jamiki ta'sirlarga va o'quvchilarning o'zida paydo bo'lgan fikrlarga tuzatishlar kiritib borishni nazarda tutadi. O'quvchi shaxsiga doimo ijobiy-axloqiy ta'sir ko'rsata oladigan kishigina haqiqiy tarbiyachidir. Bunga erishish uchun pedagog o'zining axloqiy sifatlarini doimo takomillashtirib borishi zarur. O'quvchilarni mehnat, muloqot, o'yin, o'qish kabi faoliyat turlarida ishtirok etishlari tarbiyaning asosiy vositasi hisoblanadi. Har bir mohir pedagog o'zining individual pedagogik tizimiga ega bo'lishi kerak. Ayrim pedagoglar kasbiy mahorat sirlarini egallash uchun, avvalo, ta'lim-tarbiya metodlarini takomillashtirishga intiladilar. Bu tabiiy hol, chunki aynan metodlar yordamida pedagog o'z o'quvchilarini turli o'quv faoliyatiga jalb qiladi. Shu bilan birga o'quvchilarni bilim olishga qiziqtirishda o'qituvchi tomonidan tanlangan metodlar, usullar va topshiriqlardan boshqa sabablar ham ta'sir etadi. Pedagog faoliyatining muvaffaqiyatli kechishi uning shaxsi, xarakteri, o'quvchilar bilan muomalasiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Odatda bularning ta'lim-tarbiya jarayoniga ta'siri ahamiyatsizdek tuyuladi. Ammo tajribali pedagog, uning xatti-harakati o'quvchilarga qanday ta'sir ko'rsatayotganligiga ahamiyat berib, unga kerakli tuzatishlar kiritib, takomillashtirib boradi. Shuning uchun ham pedagogik mahoratga o'qituvchi shaxsining sifatlarini majmui sifatida qaralib, bunda o'qituvchi yuqori darajada psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega bo'lishi bilan bog'liq bo'lishini unutmaslik lozim.

Nazorat uchun savollar:

1. Pedagogik baholashni amalga oshirish jarayonini izohlang?
2. Baholash shakllarini izohlang?

11-mavzu: O'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati.

Reja:

1. O'qituvchining tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik mahoratning ahamiyati.

2. To'garak mashg'ulotlarida o'qituvchining pedagogik mahorati.

Tayanch tushunchalar: yuksak malakali kadrlar, ong mahsuli, tarbiya jarayoni, tarbiyaning maqsadi, komil inson tarbiyasi, o'qituvchining tarbiyachilik mahorati, tarkibiy qismlar, shaxsning umummadaniyat unsurlari, ijtimoiy psixologik tizim, o'z-o'zini tarbiyalash, tarbiyalanganlik natijalari.

1. O'qituvchining tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik mahoratning ahamiyati. O'qituvchining pedagogik mahorati – bu uning ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilar bilan samarali muloqot qilish va ularning shaxsiy kamolotini ta'minlash uchun zarur bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va shaxsiy sifatlar yig'indisidir. Ayniqsa, tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik mahorat hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki bu o'quvchilarning qiziqishi, axloqiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik mahoratning ahamiyati:

Tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlash: Pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi tarbiya jarayonini o'quvchilarning yoshiga, ehtiyojlariga va individual xususiyatlariga moslashtira oladi. Bu esa tarbiyaviy maqsadlarning muvaffaqiyatli amalga oshishiga zamin yaratadi.

O'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash: Mahoratli o'qituvchi har bir o'quvchining qobiliyatlarini ochishga va ularni shaxs sifatida shakllantirishga yordam beradi. Tarbiya texnologiyalari orqali o'quvchilarda o'zini anglash, mas'uliyatlilik, halollik va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni rivojlantiradi.

Zamonaviy tarbiya texnologiyalarini samarali qo'llash: Pedagogik mahorat zamonaviy texnologiyalar va usullarni tarbiya jarayoniga muvaffaqiyatli joriy etishga imkon beradi. Masalan, interaktiv metodlar, o'yin texnologiyalari, keys-stadi va loyiha asosida ishlash kabi usullar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Ijobiy psixologik muhit yaratish: O'qituvchining mahorati nafaqat bilim berishga, balki ijobiy psixologik muhitni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Bu muhit o'quvchilarning o'zaro hurmat, hamjihatlik va jamoaviy ishlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik mahoratning asosiy jihatlari:

O'quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlarini hisobga olish: Har bir o'quvchining qiziqishi va ehtiyojlarini bilish tarbiyaviy jarayonni samarali rejalashtirish imkonini beradi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv: Tarbiya jarayonida o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olish va uning ijtimoiy moslashuviga yordam berish.

Ijtimoiy va axloqiy mavzularni yoritish: Mahoratli pedagog o'quvchilarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda turli mavzularni qiziqarli va mazmunli usullar bilan yoritadi.

Metodik yondashuvni individuallashtirish: Har bir tarbiyaviy faoliyatni o'quvchilarning intellektual va ijtimoiy darajasiga mos tarzda tashkil etish.

Refleksiya va tahlil qilish qobiliyati: O'qituvchi tarbiya jarayonining natijalarini tahlil qilib, faoliyatida zaruriy o'zgarishlarni amalga oshirishi lozim. Masalan:

O'yin texnologiyalari: Kichik yoshdagi o'quvchilarda mas'uliyat va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun turli mavzularda o'yinlar o'tkazish.

Keys-stadi: O'quvchilarni muammoli vaziyatlarni hal qilishga o'rgatish, ularda tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish kabi qobiliyatlarni rivojlantirish.

Ochiq muloqot: O'quvchilar bilan ochiq va ishonchli muloqotni yo'lga qo'yish orqali ularda o'z fikrlarini erkin ifodalash ko'nikmasini shakllantirish. To'garak mashg'ulotlarida o'qituvchining pedagogik mahorati orqali bunga erishish.

To'garak mashg'ulotlari – bu o'quvchilarni o'z qiziqishlari va iqtidorlariga mos sohalarda rivojlantirish uchun mo'ljallangan darsdan tashqari faoliyat shakli.

Ushbu jarayonda o'qituvchining pedagogik mahorati alohida ahamiyatga ega, chunki o'quvchilarning qiziqishini uyg'otish, ularning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish to'garak rahbarining yondashuvlariga bog'liq.

Pedagog har bir o'quvchining iste'dodi, qiziqishlari va ehtiyojlarini o'rganib, faoliyatni mos ravishda tashkil etishi kerak. Bu o'quvchilarni faol ishtirokchi bo'lishga undaydi.

Motivatsiya va qiziqishni uyg'otish: O'qituvchi o'quvchilarda to'garak mashg'ulotlariga nisbatan qiziqishni shakllantirishi va ularni faol ishtirok etishga undashi lozim. Innovatsion yondashuvlar va interaktiv metodlar bunda katta yordam beradi.

Ijodiy va innovatsion yondashuvlar: O'qituvchining ijodkorligi va yangiliklarni qo'llash qobiliyati to'garak mashg'ulotlarining mazmunini yanada boyitadi. Bu o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va yangi bilimlarni o'zlashtirishda muhimdir.

Shaxsiy namuna bo'lish: O'qituvchi o'z qiziqishi, bilimdonligi va mas'uliyatliligi bilan o'quvchilar uchun namunali shaxs bo'lishi kerak. U o'zining bilimi va mahorati orqali o'quvchilarni ilhomlantiradi.

O'quvchilar bilan muloqot qilish ko'nikmalari:

1. Har bir o'quvchining fikrini tinglash va hurmat qilish.
2. Jamoaviy ishni tashkil etish va guruh muhitini yaxshilash.

Faoliyatning turli shakllarini qo'llash:

3. Amaliy mashg'ulotlar (qo'lda ishlash, tajribalar, loyiha yaratish).
4. O'yinlar va musobaqalar orqali qiziqarli darslar tashkil qilish.
5. Muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish.

O'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish:

6. Mashg'ulot yakunida o'quvchilar bilan refleksiya o'tkazish.
7. Kamchiliklarni aniqlab, kelgusi mashg'ulotlarda yaxshilanish chora-tadbirlarini ko'rish.

To'garak mashg'ulotlaridagi samarali pedagogik texnologiyalar:

- **Loyiha asosida ta'lim:** O'quvchilar biror mavzu bo'yicha loyiha ishlab chiqib, uni amalga oshirish jarayonida mustaqil bilim va ko'nikmalarni rivojlantiradilar.
- **O'yin texnologiyalari:** O'yin shaklidagi mashg'ulotlar o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va darsni yanada qiziqarli qiladi.
- **Keys-stadi:** O'quvchilar real muammolarni hal qilish orqali tahlil qilish, yechim topish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.
- **Guruhli faoliyat:** O'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib ishlash orqali ular o'zaro muloqot qilish va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini o'stiradilar.

O'qituvchi - tarbiyachining kasbiy mahorati – bu ma'lum shaxsiy (bolalarni sevishi, mehribonligi, hayrixohligi va h. k) va kasbiy (bilimdonligi, javobgarlikni his qilishi, ijodkorlik eruditsiyasi va h. k.) fazilatlarining yig'indisi hisoblanib, u o'quv predmetini chuqur va atroflicha bilishida, pedagogik-psixologik, usuliy tayyorgarligida, o'quvchi– yoshlarni o'qitish va tarbiyalashning optimal yo'llarini izlab topishida namoyon bo'ladi. O'qituvchi pedagogik mahorat sirlarini o'rganishi va yuksak natijalarga erishishi uchun, avvalo ,o'quvchi yoshlarni o'qitish, ma'lumotli qilish va tarbiyalashning eng qulay, oson, ko'p natija beradigan yo'llarini izlab topish va qo'llashga harakat qilmog'i,ta'lim va tarbiyasining shakl, usul va vositalaridan unumli foydalanish kerak. Albatta, o'quv ishlarini tashkil qilishning zamonaviy shakl, usul va vositalarini qo'llash orqali o'qituvchi o'quvchilarining o'quv ishlarini turli jarayonlarga, xususan, ijodiy ishlarga jalb qiladi. Natijada o'quvchilarda ma'lum ilmiy bilimlar tizimi vujudga keladi va amaliy ko'nikma va malakalar bilan qurollanish imkoniyati paydo bo'ladi. Ammo ba'zan eng ko'p natija beradigan usul va vosita ham ko'zlangan natija beravermaydi. Biz ba'zan ayrim o'qituvchilardan:"Men barcha metodik ko'rsatmalarga asoslanganda,o'quvchilar meni tushunmayaptilar, darsda meni tinglamay qo'ydilar",- degan e'tirozlarni eshitib qolamiz. Buning sababi shundan iboratki, ba'zan o'qitishning ma'lum faol shakllari, usul va vositalari ham o'quvchilarni o'qishga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalashga ojizlik qiladi. Bunday sharoitlarda o'qituvchi shaxsi, uning individualligi o'quvchilar bilan munosabati ma'lum

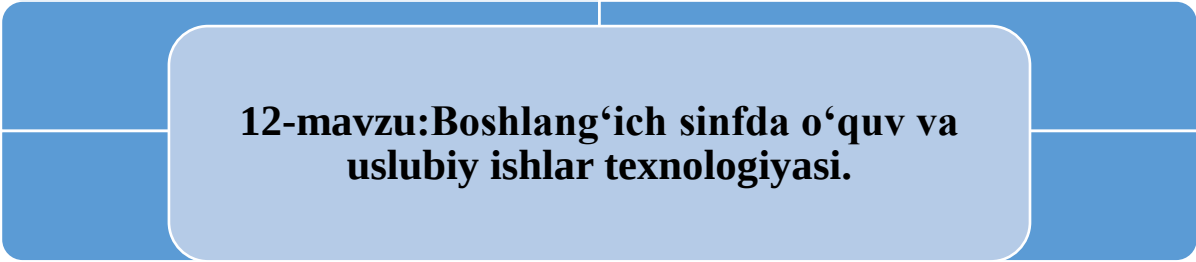
darajada muhim ahamiyat kashf etadi. Shuning uchun, avvalo, o'qituvchi pedagogik mahoratning ustasi bo'lishi uchun o'zining shaxsiy fazilatlarini tarbiyalab takomillashtirib borishi, davr, vaziyat, imkoniyatga qarab ish tutishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi- tarbiyachining kasbiy mahorat, bilimdonligi, zukkoligi, ijodkorligi bilan birga shaxsiy sifatlarni ham takomillashtirishni ham taqozo qiladi. Murabbiy faoliyat mahoratini qanday fazilatlar belgilaydi? Mohir o'qituvchi, avvalo, mafkuraviy tayyorgarlikka ega bo'lishi lozim. Bu deganimiz milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analarni bilishi va ularni yoshlar ongiga yetkazib o'quvchilarning ota-bobolarimiz yaratgan boy merosga hurmatni tarbiyalay olishi kerak. Buning uchun, avvalo, murabbiyning o'zi milliy qadriyatlarning mohiyat - mazmunini chuqur anglashi, ularga hurmat - e'tiqodi bo'lishi darkor. Ijtimoiy hayot qonunlarini aniq tushunish, milliy-axloqiy qadriyat, mafkura mazmunini anglash o'quvchilarda bobolar va ajdodlar ruhiga hurmat ilmiy dunyoqarash asoslarini tarbiyalash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, o'qituvchi shaxsiy fazilatining muhim omili o'tmish merosini mukammal bilish, qadriyatlar, urf-odatlar mazmunini anglash, ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini tushunish orqali ilmiy dunyoqarashni o'zida tarbiyalangan bo'lishi kerak. Bolalarni seva olish, ularga o'z ota-onalaridek mehribonlik ko'rsata bilish mohir pedagogning muhim shaxsiy fazilatlaridan biridir. O'qituvchining shaxsiy fazilatleri tizimida pedagogni faoliyatga bo'lgan ehtiyoji nomli muhim kasbiy yo'nalishi mavjudki, u pedagog mahoratni egallash uchun katta rol o'ynaydi. Bunday professional xususiyatlarni olimlarimiz S. Baranov va boshqalar shunday izohlaydila:” Pedagogik faoliyatga bo'lgan ehtiyoj professional mahorat o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini belgilovchi qimmatli bahodir, u o'zida: “...bolalarga qiziqish va muhabbatni; pedagogning ishga havasini; psixologik-pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlikni mujassamlashtiradi”. Murabbiyning o'quvchilarga nisbatan mehribonligi, hayrixohligi, bolalarni sevishi insoniy talabchanlik asosida ko'rilmog'i lozim, insonparvarlikka asoslangan talabchanlik o'quvchilarni intizomga chaqiradi, o'z xulq-atvori to'g'risida o'ylashni, o'ziga boshqalar ko'zi bilan qarashni, salbiy xususiyatlarini qayta tarbiyalashni, ijobiy fazilatlarini takomillashtirishni yo'lga qo'yishga da'vat etish

muddaosiga erishadi. Buning uchun murabbiy talabning me'yorini bilishi lozim. Talab istiqbolli bo'lib, bolaning kelajak hayoti, faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan, bolalarning quvonchga qiziqishlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsagina, maqsadga muvofiq bo'ladi. L.I. Ruvinskiy tahriri ostida chop etilgan "Tarbiyaviy ishlar metodikasi" qo'llanmasida talablarning bir necha shakllari ko'rsatib o'tilgan, jumladan, iltimos shaklidagi talab, ishonch bilan talab qilish, talab-ma'qullash, talab-maslahat, o'yin shaklidagi talab, talab-sha'ma, shartli-talab, qoralovchi talab, ishonchsizlik asosidagi talab, talab qo'rqitish va boshqalar. Murabbiydagi shaxsiy sifatning yana bir ko'rinishi: uning shaxsiy namunasidir. O'tmish mutafakkirlarni, mehnat shaxsni shakllantiradi degan fikrlar ham mavjud. Darhaqiqat, murabbiyning shaxsiy namunasi o'quvchi uchun hayot darsligi vazifasini o'taydi. Shaxsiy namuna o'z ishiga bo'lgan munosabatda, o'quvchilarni, tushunish, hurmat qilish, talabning me'yorda bo'lishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining shaxsiy fazilatlarini uning kasbiy xususiyatlari to'ldirsa, u kasbiy mahorat pillapoyalari sari yana ilgari odimlaydi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, o'qituvchi kasbiy mahoratini uning bilimdonligi, pedagogik- psixologik, metodik tayyorgarligi, eruditsiyasi, ijodkorligi, o'quvchi-yoshlarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning optimal yo'llarini izlab topishi kabi malakalar tashkil etadi. Kasb mahoratining bu malakalari pedagogik texnika, pedagogik qobiliyat, pedagogik xayol; pedagogik takt; pedagogik muloqot mazmunida tarkib topib boradi. O'qituvchi kasbiy mahoratining bunday tarkibiy qismlari o'qituvchining g'oyaviy-siyosiy tayyorgarligi, o'quv predmetining ilmiy-nazariy va amaliy asoslari bilan qurollanish, muntazam mustaqil bilim olishga intilishi kabi xususiyatlar bilan to'ldiriladi. Komponentlar o'zaro pedagogik mahoratning mazmunini tashkil etadi. Izohlab o'tilgan murabbiyning shaxsiy va kasbiy sifatlari uzviy bog'liklikda shakllanib takomillashib boradi. Ular pedagogik faoliyat zaminida mustahkamlanar ekan o'quvchilar bilan bo'lgan munosabatlarda, ularning qalbini bilishga intilishda o'z shaxsiy va kasbiy faoliyatini muntazam nazorat va tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Mabodo, o'qituvchi pedagogik kasbni faqat o'quvchilarga bilim berish, ularni tarbiyalashdan iborat deb bilsa, katta xatolikka yo'l qo'yadi. Shuning uchun

u vaqti-vaqti bilan o'z ishlarini, muomalasini, munosabatlarini, xoh u ijobiy bo'lsin, xoh salbiy tahlil qilib borishga odatlanish kerak. Bulardan tashqari kasbiy mahorat tizimida yana shunday masalalar borki, ularni bilmaslik, ularga e'tiborni qaratmaslik maktabda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va amalga oshirishni qiyinlashtiradi, natijada pedagogik mahoratni shakllantirish va uni takomillashtirish ishlariga sharoit yaratilmaydi.

Nazorat uchun savollar?

1. Pedagogik mahoratning ahamiyatini ayting?
2. Tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik mahoratning asosiy jihatlarini ayting?

12-mavzu: Boshlang'ich sinfda o'quv va uslubiy ishlar texnologiyasi.

Reja:

1. Boshlang'ich sinf o'quv-uslubiy ishlar texnologiyasining mazmun mohiyati hamda tashkil etish shakllari.
2. Boshlang'ich sinfda ilmiy-tadqiqot texnologiyalarini tashkil etish xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: *Boshlang'ich sinf, ilmiy-tadqiqot texnologiyalari, tadqiqot faoliyati, o'quv jarayoni, kuzatish, tajriba o'tkazish, loyiha metodi, muammoli vaziyatlar, mustaqil izlanish.*

1. Boshlang'ich sinf o'quv-uslubiy ishlar texnologiyasining mazmun mohiyati hamda tashkil etish shakllari.

Boshlang'ich sinf ta'limi – bu ta'lim tizimining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bolalarda asosiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayon samaradorligini ta'minlash uchun o'quv-uslubiy ishlar texnologiyalarini to'g'ri tashkil etish va ulardan samarali foydalanish talab etiladi.

O‘quv-uslubiy ishlar texnologiyasining mazmun-mohiyati. Boshlang‘ich sinfda o‘quv-uslubiy ishlar texnologiyasi quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi.

O‘quv jarayonining rejalashtirilishi:

1. Darslar uchun yillik va kunlik reja ishlab chiqish.
2. Ta’lim dasturi va darsliklarga mos ravishda mavzularni belgilash.
3. O‘quvchilarning yoshiga mos metodik yondashuvni tanlash.

Didaktik materiallar yaratish:

1. Mavzuga mos vizual materiallar, testlar va tarqatma materiallar tayyorlash.
2. Texnologik xaritalar va o‘quv faoliyati tahlilini ishlab chiqish.

Integrativ ta’lim texnologiyalari:

3. O‘quvchilarning bilim olish jarayonini qiziqarli qilish uchun mavzularni turli fanlar bilan bog‘lab o‘tish.
4. Fanlararo yondashuv orqali o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish.

Innovatsion texnologiyalarni qo‘llash:

5. Interaktiv ta’lim usullari, masalan, o‘yin texnologiyalari va muammoli o‘qitish.
6. Raqamli texnologiyalar, ta’limiy platformalar va dasturlardan foydalanish.

Individual yondashuv:

7. Har bir o‘quvchining ehtiyoj va qobiliyatlarini hisobga olgan holda darslarni tashkil qilish.
8. O‘quvchilarning rivojlanish darajasiga qarab qo‘shimcha vazifalar berish.

Boshlang‘ich sinfda o‘quv-uslubiy ishlarini tashkil etish shakllari.

An’anaviy darslar:

- 1.Suhbat:** O‘quvchilarning mavzuga doir bilimlarini aniqlash va yangilarini shakllantirish.

2.Amaliy mashg‘ulotlar: O‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan darslar.

3.Ko‘rgazmali darslar: Rasmlar, xaritalar, videolar va boshqa vositalardan foydalangan holda o‘quvchilarning bilim olish jarayonini qiziqarli qilish.

Interaktiv mashg‘ulotlar:

- 1.O‘yin darslari (qoidalarni o‘rganish uchun qiziqarli vaziyatlar yaratish).
- 2.Jamoaviy ish (kichik guruhlarda topshiriqlarni bajarish).
- 3.Keys-stadi (real muammolarni hal qilish orqali bilim olish).

Noodatiy dars shakllari:

1.Ochiq darslar: Ota-onalar yoki boshqa pedagoglar ishtirokida o‘quvchilarning ko‘nikmalarini namoyish qilish.

2.Ekologik sayohatlar: Tabiatni kuzatish va amaliy bilimlarni olish.

3.To‘garaklar va ijodiy mashg‘ulotlar: O‘quvchilarning qiziqishlariga mos ravishda qo‘shimcha bilim olish.

Uyga vazifalar: O‘quvchilarning mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ijodiy va muammoli topshiriqlar berish. Vazifalarni differensial yondashuv asosida tashkil etish (yengil, o‘rtacha va murakkab darajadagi topshiriqlar).

O‘quv-uslubiy ishlarning samaradorligini oshirish usullari.

Ta’lim samaradorligini tahlil qilish:Har bir mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholab, zarur chora-tadbirlarni belgilash.

O‘z-o‘zini rivojlantirish:O‘qituvchining malakasini oshirish kurslarida qatnashishi, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishi.

Innovatsion yondashuvlar:Ta’lim jarayonida yangi metod va vositalarni joriy qilish, masalan, smart doska, interaktiv dasturlar va onlayn ta’lim platformalari.

Ijtimoiy hamkorlik:Ota-onalar va mahalla bilan hamkorlikda o‘quvchilarni tarbiyaviy faoliyatga jalb qilish.

2. Ilmiy-tadqiqot texnologiyalari mazmuni va mohiyati:

Ilmiy-tadqiqot texnologiyalari – bu o‘quvchilarni bilimlarni mustaqil ravishda o‘rganishga, muammolarni hal qilishga va o‘z kashfiyotlarini amalga oshirishga jalb etuvchi usullar yig‘indisidir. Bu texnologiyalar quyidagi maqsadlarga qaratilgan:

Mustaqil izlanish ko‘nikmalarini shakllantirish: Muammoni aniqlash, tadqiqot savollarini qo‘yish va ularni yechish qobiliyatini rivojlantirish.

Tahlil qilish va xulosa chiqarishga o‘rgatish: Olingan natijalarni tahlil qilib, ulardan mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini mustahkamlash.

Boshlang‘ich sinfda ilmiy-tadqiqot texnologiyalarini tashkil etish xususiyatlari.

O‘quvchilarning yoshiga mos metodlarni tanlash: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun qiziqarli va tushunarli metodlar qo‘llanishi kerak. Masalan, kuzatish, tajribalar, rasm chizish orqali bilimlarni tasdiqlash. Faoliyatni o‘yin shaklida tashkil etish orqali izlanish jarayoniga qiziqish uyg‘otish.

Oddiy va bosqichma-bosqich yondashuv:

Ilmiy-tadqiqot faoliyati oddiydan murakkabga tomon bosqichma-bosqich rivojlantiriladi. Masalan: dastlab kuzatish va savollar berish, ma’lumot yig‘ish va olingan natijalarni tahlil qilish, so‘ngra xulosalar chiqarish va natijalarni taqdim etish.

Muammoli vaziyatlar yaratish: O‘quvchilarning bilim olish jarayonida ularni muammoni hal qilishga jalb etish. Masalan, “Nega o‘simlik o‘sadi?”, “Quyosh nuri o‘simliklarga qanday ta’sir qiladi?” kabi savollar berish.

Ijodkorlik va fantaziyani rag‘batlantirish:

- Bolalarga o‘z kashfiyotlarini tasvirlash yoki loyihalar tayyorlash imkonini berish.
- Misol: o‘quvchilarga qog‘ozdan oddiy qayiq yasash va ularning suvda qanday suzishini kuzatish.

Guruhli va individual ishlarni tashkil qilish:

- Kichik guruhlarda birgalikda ilmiy faoliyatni amalga oshirish orqali jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

- Shu bilan birga, har bir o'quvchining individual izlanishlarini rag'batlantirish.
- **Vizual va texnologik vositalardan foydalanish:**
- Tabiatni kuzatish uchun mikroskoplar, shisha idishlar va boshqa oddiy jihozlardan foydalanish.
- Interaktiv doskalar, raqamli materiallar va video darsliklar yordamida jarayonni jonli va qiziqarli qilish.

Boshlang'ich sinfda ilmiy-tadqiqot texnologiyalarining bosqichlari:

Kuzatish va savollar qo'yish: O'quvchilar muammoni aniqlash uchun turli obyektlar yoki hodisalarni kuzatadilar va savollar beradilar.

Ma'lumot yig'ish: O'quvchilar o'z savollariga javob topish uchun manbalar bilan ishlaydilar yoki tajribalar o'tkazadilar. Misol: har xil tuproqda urug' o'stirish va natijalarni kuzatish.

Tahlil va xulosa chiqarish:

O'quvchilar yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qilib, sabab-oqibat munosabatlarini tushunadilar. Masalan, "O'simliklar suv bo'lmasa o'smaydi" degan xulosaga kelish.

Natijalarni taqdim qilish: O'quvchilar o'z kuzatuv va tadqiqot natijalarini sinfdoshlariga taqdim etadilar. Rasmlar, grafiklar yoki oddiy ko'rgazmalar orqali taqdimot qilishlari mumkin.

Ilmiy-tadqiqot texnologiyalari uchun tavsiya etiladigan metodlar:

Kuzatish: Tabiiy hodisalar (ob-havo, o'simliklarning o'sishi)ni kuzatish.

Tajriba: Oddiy tajribalar orqali sabab-oqibat munosabatlarini o'rganish.

Keys-stadi: Muammoli vaziyatlar va ularning yechimlarini izlash.

Loyiha metodi: Bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun kichik loyihalarni amalga oshirish.

Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo'lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma'lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Darslarda o'qituvchi o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini mashg'ulotlar vositasida o'quvchilarga yetkazadi, o'quvchilar esa uni o'zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo'ladi. O'rganish jarayonida o'quvchilar

o'zlashtirishning turli ko'rinishlaridan foydalanishadi, ya'ni o'zlashtirilayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o'ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning dars paytidagi hamkorligi, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta'lim va tarbiya masalalari hal etiladi. Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi. Shunday ekan ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo'lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan. Ta'limiy maqsad asosida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma savodxonlikni oshirish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad asosida esa ma'naviy, g'oyaviy, nafosat tarbiyasi beriladi. Til o'rganish jarayonida xalqning madaniy-axloqiy qadriyatlariga yaqinlashtirish imkoni paydo bo'ladi. Ulug' donishmandlardan biri: «...kelajak tashvishi bilan yashasang, farzandlaringga yaxshi bilim ber, o'qit», -degan ekan. Yurtimizda ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar haqiqiy ma'noda bir-ikki yillik yoki qisqa davrda samaraga erishishga qaratilgan ish emas, balki chin ma'noda bir necha yuz yillarga tatiydigan o'zgarish bo'ldi, desak xato bo'lmaydi. Bu prezidentimizning kelajagimiz, kelajak avlodimiz haqida qayg'urib, yurtimizning barcha farzandlari – mening farzandlarim, ular bizlardan ko'ra kuchli, bilimli va albatta baxtli bo'lishlari kerak, degan g'oyasi zahirida donishmandlarcha siyosat yotganini ko'rsatadi. Ma'lumki, ta'limda ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalarini tatbiq etish o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotda qo'llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha

an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bugungi kunda ta'limda "Aqliy hujum", "Fikrlar hujumi", "Tarmoqlar" metodi, "Sinkveyn", "BBB", "Beshinchisi ortiqcha", "6x6x6", "Bahs-munozara", "Rolli o'yin", "FSMU", "Kichik guruhlarda ishlash", "Yumaloqlangan qor", "Zig-zag", "Oxirgi so'zni men aytay" kabi zamonaviy texnologiyalar qo'llanmoqda. Dars mashg'ulotlarida o'yin-topshiriqlarni takrorlash yoki mustahkamlash darslarida foydalanilsa ijobiy natija beradi. O'yin-topshiriqning qaysi bir turini tanlash darsning turiga, sinf o'quvchilarining o'yin-topshiriqlarni bajarishga o'rgatilganlik darajasi, ularning bilim saviyasi, mustaqil ijodiy ishlash imkoniyatlari, o'rganilganlarni xotirada tez tiklay olishi, ijodkorlikning qay darajada shakllanganiga ham bog'liq bo'lishi kerak. Ta'limda o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgaralar fikrini anglash va shu fikrni og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon eta olishga o'rgatish masalasiga e'tibor qaratilgan bo'lib, mustaqil fikrlaydigan, nutq madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish asosiy o'rin egallaydi. Millatning turmush tarzi, madaniy yaratuvchanligi uning boy tarixiy merosi asosida o'rganiladi.

Nazorat uchun savollar?

1. Boshlang'ich sinfda o'quv-uslubiy ishlarini tashkil etish shakllarini ayting?
2. Ilmiy-tadqiqot texnologiyalari uchun tavsiya etiladigan metodlarini izohlang?

TEST

1. Barkamol shaxsni rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berish haqidagi fan... bu?
 - a. Psixologiya.
 - b. Pedagogika.
 - s. Tarix.
 - d. Falsafa
2. Pedagogik mahorat tizimiga nimalar kiradi?
 - a His-hayajonni anglatuvchi so'zlar ishlatish, o'zgalami tushunish, yolg'on xushomad qilish.
 - b. Tadbimi tanlash, uni tayyorlash va o'tkazish, tahlil qilish.
 - s. Kasbga oid bilimlar, insonparvarlik, pedagogik qobiliyat, pedagogik texnika.
 - d. Nafas olish, ovoz o'zgarishi, ravon nutq madaniyati.
3. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi IX sessiyasida (1997)so'zlagan "Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori" nutqida tarbiyaning maqsadi qanday ifodalangan?
 - a. Tadbirkor shaxsni tarbiyalash.
 - b. Umuminsoniy va milliy tarbiya.
 - s. Barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash.
 - d. Mehnatsevar inson tarbiyasi.
4. "O'qituvchi atamasi"ga qaysi ta'rif mukammal berilgan?
 - a. O'qituvchi - yoshlarga taiim-tarbiya beruvchi kishi.
 - b. O'qituvchi - inson qalbining muhandisi (injeneri).
 - s. O'qituvchi - ziyo nurini tarqatuvchi shaxs.
 - d. O'qituvchi - murabbiy, ustoz.
5. Notiqlik san'atini Yunonistonda qanday nomlashgan?
 - a. "Yuksak iqtidorli ovoz sohibi"
 - b. "Tinglovchiga halovat bag'ishlovchi".

- s. "Siyosiy tribuna".
 - d. "San'atlar shohi".
6. Ta'lim muassasalarida dars berishning noan'anaviy metodlariga qaysilar kiradi?
- a. Dars-ma'ruza, dars-seminar, dars-munozara, dars-konferensiya, darsmusobaqa, mustaqil ish darslari.
 - b. Aralash darslar, koferensiya darslari, yakka mashg'ulot darslari, amaliy darslar.
 - a. Ma'ruza dars, takroriv dars, repetitorlik darslari, yakka holda dars o'tish, uyga vazifa berish.
 - d. Dars-ma'ruza, dars-bilim, dars-ekskursiya, nazariy bilimlarni mustahkamlash darslari.
7. Nutq texnikasi bo'yicha ishlab chiqilgan mashqlar turkumiga qaysilar kiradi?
- a. Ovoz o'zgarishi, nafas olish, ravon nutq.
 - b. Yozma va og'zaki nutq, ichki nutq.
 - s. Ichki nutq, tashqi nutq, dialogik va monologik nutqlar.
 - d. Nutq organlari, nutq apparati, nutq odobi.
8. O'qituvchilik kasbini tanlagan kishi qanday shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak?
- a. Sog'lom boiishi, barcha qobiliyatlarga ega bo'lishi, so'zlam to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olishi.
 - b. Iymon-e'tiqodli, dunyoqarashining kengligi, odob-axloqi, fuqarolik burchini his etishi, ma'naviyati, dilkashligi.
 - s. Bolalarni yoqtirishi, o'z fanini mustahkam egallashi, nutqining ravonligi.
 - d. Barcha javoblar to'g'ri.
9. O'zbekiston respublikasi birinchi prezidenti I.A. Karimov tavsifi bo'yicha o'qituvchining asosiy maqsadi nimalardan iborat bo'lishi kerak?
- a. Har bir o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishdan.

- b. Mukammal bilim berishdan.
 - s. Bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan.
 - d. O'z mahoratini uzluksiz oshirib borishdan.
10. Pedagogik ta'lim jarayonlari zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etilsa... ?
- a. Masofaviy o'quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoa o'qituvchilar, kompyuter dasturchilari bilan birgalikda faoliyat olib boradi.
 - b. O'qituvchilar o'rtasida vazifalar bir maromda to'g'ri taqsimlanadi.
 - s. Ta'lim va tarbiya jarayonini yanada mukammal tashkil qilish takomillashtiriladi va pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirish monitoringi tashkil etiladi.
 - d. Barcha javoblar to'g'ri.
11. Pedagogik mahorat fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- a. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni insonparvarlik hamda demokratik tamoyillarga asoslab olib borish.
 - b. Bo'ljak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan dunyoqarashini rivojlantirish.
 - s. Ta'lim mazmunini fan, madaniyat, texnika va texnologiya zamonaviy yutuqlari bilan boyitib borish.
 - d. Barcha javoblar to'g'ri.
12. O'qituvchi pedagogik nazokatining asosiy mohiyatini belgilang?
- a. Etnopedagogik tuyg'ular, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, O'zbekona tavsuf va muomala madaniyati.
 - b. Ixtisoslikka doir vijdon, adolatparvarlik, har qanday vaziyatda o'zini tuta bilishi, pedagogik oriyat.
 - s. O'qituvchi tashqi qiyofasining go'zalligi, o'quvchilarga demokratik talablar asosida dars o'tishi.
 - d. To'g'ri javob ko'rsatilmagan.
13. Pedagogik mahorat - bu:
- a. Muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan

hamda ushbu maqsadning natijalarini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayonining mazmunidir.

b. O'qituvchi tomonidan pedagogik jarayonni takomillashtirish, optimallashtirishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish omilidir.

s. Didaktik hamda tarbiyaviy jarayonning o'qituvchi tomonidan samarali, mahoratli tarzda tashkil etishdir.

d. Ta'lim va tarbiyaviy faoliyatda yuqori darajaga erishishni va uni doimiy takomillashtirib borish imkoniyatini ta'minlovchi faoliyat bo'lib har bir o'qituvchi fazilatida namoyon bo'ladi.

14. O'quvchiga "pedagogik ta'sir ko'rsatish" deganda tushuniladigan g'oyani belgilang?

a. Tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish, unga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatish.

b. Tarbiyaviy va amaliy faoliyatni doimiy nazorat qilish, o'quvchilar tafakkurini shakllantirish.

s. Taiim-tarbiya jarayonida o'qituvchining tarbiyalanuvchisiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon bo'ladigan faoliyat.

d. Barcha javoblar to'g'ri.

15. Ta'lim jarayonida o'qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi asosiy vositalarni belgilang?

a. Taiim beruvchi va taiim oluvchining o'zaro faoliyati.

b. Standart va nostandart mashg'ulotlarni o'tkazish.

s. O'quvchining nazariy hamda amaliy faoliyatida erishadigan yutuqlari va ijobiy natijalari.

d. O'quv materiallarini nazariy va amaliy jihatdan puxta o'zlashtirishi.

16. Pedagogik jarayonning harakat vositasini belgilang?

a. Faoliyat.

b. Pedagogik o'zaro ta'sir.

s. Pedagogik vaziyat.

d. Pedagogik hodisa.

17. Nutqning vazifalarini aniqlang?

- a. Nutq vositasida bolaning his-tuyg‘ulari, o‘quvchilar orasida muloqoti olib borish, olingan ma’lumotlarni ongli tahliliy idrok etish.
- b. Lug‘aviy, grammatik, leksik jihatdan nutqning to‘g‘riligini va ravonligini ta’minlash.
- s. O‘qituvchi nutqining ifodaliligi, obrazlilik, yorqinligi, his tuyg‘ularga boyligi.
- d. O‘qituvchining nutqida, hatti-harakatida, o‘quvchilar shaxsiga nisbatan hurmat ehtiromning mavjudligi.

18. Darsning an’anaviy metodlarini ko‘rsating?

- a. Og‘zaki ko‘rgazmali, o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari.
- b. Ko‘rgazmali, mantiqiy, ommaviy metodlari.
- s. Aralash darslar, bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darslari, bilimlarni umumlashtirish darslari.
- d. Mantiqiy, o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari.

19. Tarbiyachi pozitsiyasiga nimalar kiradi?

- a. Buyruq bera olish, o‘zaro hamkorlik, beparvolik.
- b. Tashkilotchilik, buyruq bera olish.
- s. Muomala madaniyati, ijodkorlik.
- d. Jamoaning shaxsga ta’sirini ta’minlay bilish.

20. Pedagogik faoliyatning ob’yekti?

- a. Inson.
- b. Bola.
- s. O‘quvchi.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

21. O‘qituvchining dalkashligi uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayon bo‘lib, u... ?

- a. Muloqotda zaruriyatning mavjudligi; yaxshi kayfiyat, kommunikativ ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lish.
- b. O‘qituvchilik qobiliyati; persektiv qobiliyat; ta’limni oqilona tashkil etish.

s. O'quvchini ishontira olish; muloqot madaniyatiga erishish; pedagogik mahoratni mukammal egallash.

d. Sinf jamoasini mukammal boshqara olishi; ota-onalar bilan kommunikativ munosabat; o'z-o'zini doimiy nazorat qilishi.

22. Pedagogik jarayonning vazifasi nimalardan iborat?

a. Bilim, ko'nikma, malaka hosil qilish.

b. O'quv fanlari mazmunini o'zlashtirib olish.

s. Bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish.

d. Bilish faoliyatini rivojlantirish.

23. O'quvchilarning muloqot asosida ma'naviy madaniyatini shakllantirish mezonlari ifodalangan javob?

a. Har bir insonning qiziqishlarini hurmat qilish, milliy-ma'naviy madaniyat manbalarini o'rganish.

b. Inson hayotida mehnatning o'mini tushunish, insonparvarlik, mehroqibat, iymon-e'tiqod, milliy qadriyatlarni e'zozlash.

s. Vatanga muhabbat, sadoqat, o'z manfaatlarini jamiyat, xalq manfaatlaridan ustun qo'ymaslik.

d. Barcha javoblar to'g'ri.

24. "Ustoz muallimsiz qolganda zamon, Nodonlikdan qora bo'lardi jahon." baytining muallifi kim?

a Abu Rayhon Beruniy.

b. Abu Nasr Forobiy.

s. Abu Ali ibn Sino.

d. Abdurahmon Jomiy.

25. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchiga zarur bo'lgan qobiliyat tizimini aniqlang?

a. Bilim, tushuntira olish, kuzatuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik obro' orttira olish, muloqot qilish, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.

b. Aniq maqsadni ko'zlash, qat'iyatlik, kamtarlik, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.

s. Diqqatni taqsimlay olish, yangilikka intilish, o'ziga va o'zgalarga talabchanlik, tashkilotchilik, obro' orttira olish.

d.Barcha javoblar noto'g'ri

GLOSSARIY

Anomaliya (yunoncha– anomal) – me'yordan, umumiy qonuniyatlardan chetlanish, noto'g'ri rivojlanish.

Anomal bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish – korreksion pedagogikaning asosiy tushunchasi bo'lib, nuqsonning darajasi va tuzilishiga mos keladigan metod hamda vositalar yordamida anomal bolalarni faol ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda fuqarolik sifatlarini shakllantirish.

Axloq (lotincha “moralis” – xulq-atvor ma'nosini bildiradi) – ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi.

Axloqiy ong – shaxsga axloqiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalari to'g'risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq- atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Aqliy tarbiya – shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baynalminallik (“inter” – orasida, o'rtasida, aro, “natio”– xalq) – o'zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlar, an'analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon yetkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma'naviy- axloqiy fazilat.

Bakalavriat – mutaxassisliklar yo‘nalishi bo‘yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta‘lim olish muddati kamida to‘rt yil davom etadigan tayanch oliy ta‘lim.

Bashoratlash – bo‘lajak darsni tashkil etilishining turli variantlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma‘qulini tanlab olish.

Baho – ta‘lim oluvchilarga ularning ta‘lim olishi, bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ijodiy yondoshishini rag‘batlantirish maqsadida ta‘sir ko‘rsatish vositasi.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma‘lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma‘lumotlar majmui.

Bilim olish – borliqni idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish – obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni.

Vatanparvarlik (lotincha “patriotes” – vatandosh, “patris” – vatan, yurt) - shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan millat, tug‘ilib o‘sgan vatani tarixdan g‘ururlanishi, buguni to‘g‘risida qayg‘urishi hamda uning porloq istiqboliga bo‘lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Verbal – bilim (ma‘lumot, axborot)larni so‘z yordamida (og‘zaki) yetkazib berish, ifoda etish.

Gnoseologiya (yunon tilidan gnosis – bilim, ong, o‘rganish) – bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatlari, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos bo‘lgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, ta‘limot.

Davlat ramzlari – muayyan millat, elatning etnopsixologik usuliyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g‘oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmui.

Davlat ta‘lim standarti – 1) ta‘lim olish shaklidan qat‘iy nazar bitiruvchilar erishishlari zarur bo‘lgan ta‘lim darajasini belgilovchi asosiy hujjat; 2) o‘quv fani bo‘yicha ta‘limning yakuniy natijalarini belgilovchi asosiy hujjat; 3) ta‘lim dasturlari mazmunining minimumi, o‘quvchilar tomonidan bajariladigan o‘quv

ishlarining maksimal hajmi, shuningdek, bitiruvchilarning tayyorgarlik darajalariga qo'yiluvchi talablar.

Dars – bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Idrok – aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jarayoni.

Ijtimoiy adallmatsiya (yunoncha adapto - moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq- atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar – o'quvchilarda ma'naviy- axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari.

Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g'oyalarning tutgan o'rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirish muammolarini o'rganadi.

Ijtimoiy reabilitatsiya (yunoncha rehabilitas – layoqati, qobiliyatini tiklash) – anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlariga tayangan holda uning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etishi uchun zarur sharoit yaratish, ijtimoiy faoliyat va mehnatga jalb etish.

Izohlash (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchiga hissiy- og'zaki ta'sir etish usuli.

Ilmiy dunyoqarash – uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o'zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Individ (lotincha “individium” bo‘linmas, yagona, alohida degan ma’nolarni anglatadi) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik – shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari.

Institut – bilimlarning bitta sohasi doirasida aniq yo‘nalishlar bo‘yicha oliy va qoidaga ko‘ra oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta’lim muassasasi.

Iqtisodiy tarbiya – o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oilalar byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Iqtisodiy ta’lim – o‘quvchilarga xo‘jalik yuritish tizimi (oilalar byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar) to‘g‘risidagi nazariy bilimlarni berishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari – muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

Kasb-hunar maktabi – o‘quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko‘nikmalarini chuqur rivojlantiruvchi, tanlab olingan kasb-hunar bo‘yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini yaratish maqsadida tegishli davlat ta’lim standartlari doirasida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini beruvchi, yuridik maqomga ega ta’lim muassasasi.

Kategoriya – fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha.

Kompensatsiya (yunoncha “compensation” – o‘rni to‘ldirish, tenglashtirish) – oliy nerv faoliyatining zahira imkoniyatlariga tayangan holda organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o‘rni to‘ldirish yoki qayta qurish.

Korreksiya (yunoncha “correctio” – tuzatish) – pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to‘liq tuzatish.

Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya - yunoncha “defectus” – nuqson, kamchilik, “logos” – fan, ta’limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o‘qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan.

Korreksion-pedagogik faoliyat – yaxlit ta’lim jarayonini qamrab oluvchi hamda murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-pedagogik chora- tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi pedagogik tizim.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar - shaxsning anomal rivojlanishi xususiyatlariga ko‘ra umumiy pedagogik ta’sir ko‘rsatish chora- tadbirlari tizimi.

Ko‘nikma – shaxsning muayyan harakat yoki faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Ko‘rgazmali metodlar – predmet, hodisa yoki jarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko‘rsatishda qo‘llaniluvchi usullar.

Litsey (maktabda) ma’ruza – o‘quv materialini o‘quvchilarning idrok etish faoliyatlarini faollashtirish uslublari bilan birgalikda davomli og‘zaki bayon etish (80-90 minut), berilayotgan materialning sxematik modelini tuzish (asosiy fikrni tezis yoki loyila ko‘rinishida yozib olish) va boshqalar.

Loyilalashtirish (rejalashtirish) – o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Logopediya (yunoncha “logos” – so‘z, nazariya, ta’limot, “paideia” -tarbiyalash) – nutqiy nuqsonlarni o‘rganish, ular kelib chiqishining oldini olish va ularni qisman yoki to‘liq tuzatish masalalarini o‘rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Magistratura – aniq mutaxassislik bo‘yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta’lim muaddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta’lim.

Madaniyat (“cultura” so‘zidan olingan bo‘lib, parvarish qilish, ishlov berish ma’nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo‘lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma’naviy boyliklar tizimi.

Mazmun (ta'lim (bilim olish) mazmuni) – ta'lim jarayonida shaxs tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Maktabgacha ta'lim – bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti- etti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.

Maktabdan tashqari ta'lim – madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yiluvchi, bolalar hamda o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab- ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim bosqichi.

Malaka – muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli. Materialni og'zaki bayon qilish metodlari – o'quv materialni mohiyatini ozg'aki (hikoya, tushuntirish, maktab ma'ruzasi kabi shakllarda) yoritishda qo'llaniluvchi usullar.

Mafkura (arabcha “mafkura” – naqtai nazar va e'tiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy yuksaklash, ma'rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta'minlovchi, ularning maqsad va yo'nalishlarini aniqlashda yetakchi o'rin tutuvchi g'oyalar tizimi.

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari – muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Ma'naviyat (arabcha “ma'naviyat” - ma'nolar majmui) – mohiyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalar majmui.

Ma'rifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarni singdirish, ta'lim- tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma'ruza – yirik hajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish shakli.

Menejment – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish uchun shaxs (xodim) yoki guruhga ta'sir o'tkazish asosida ularning faoliyatini tashkil etish tamoyillari, shakllari, metodlari va usullari.

Metod – yunoncha tarjimasi “tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo'li” kabi ma'nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida) – xususiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Pedagogik talab – turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari.

Pedagogik texnologiya – ta'lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, texnologik yondashuv asosida ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o'rganadi.

Pedagog kadrlar tarkibi – o'qituvchi, metodist, tarbiyachi, psixolog, defektolog, logoped, sport instruktori, musiqa, badiiy ijodiyot, radiotexnika, sport va boshqa yo'nalishlarda faoliyat o'rsatuvchi to'garaklarning rahbarlaridan iborat mutaxassislar.

Pedagogik mahorat – ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab – turli harakatlarni bajarish, muayyan faoliyat jarayonida ishtirok etishda o‘quvchi amal qilishi zarur bo‘lgan ijtimoiy xulq-atvor me‘yorlarini ifodalovchi vazifa; tarbiyaning eng muhim usuli.

Rag‘batlantirish – tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko‘ngilini ko‘tarish va uni qo‘llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o‘shida namoyon bo‘ladigan miqdor va sifat o‘zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Reyting (baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash) – muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo‘ycha baholash.

Sinf – yoshi va bilimi jihatidan bir xil bo‘lgan, ma‘lum o‘quvchilar guruhi.

Surdopedagogika (yunoncha “surdus” - kar) – eshitish qobiliyati buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash jarayonini o‘rganuvchi fan; **korreksion** (maxsus) pedagogikaning yana bir muhim sohasi.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta‘lim metodi.

Tamoyil (yunoncha “printsipium”) – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang‘ich qoidasi; boshqaruvchi g‘oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni – o‘qituvchi va o‘quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni – shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” - yo‘l) – tarbiya maqsadiga erishish yo‘li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta‘sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o‘rganadi.

Tafakkur (ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to‘laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli).

Tashxis – didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta’lim – o‘quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan jarayon.

Ta’lim va tarbiya mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta’lim vositalari – ta’lim samaradorligini ta’minlovchi obyektiv (darslik, o‘quv qo‘llanmalari, o‘quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, video-magnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o‘qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Ta’lim jarayoni – o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta’lim menejeri – ta’lim muassasasi faoliyatini zamonaviy menejment qonuniyatlariga muvofiq boshqaruvchi mutaxassis.

Ta’lim metodlari – ta’lim jarayonida qo‘llanilib, uning samarasini ta’minlovchi usullar majmui.

Ta’lim muassasi ustavi – ta’lim muassasasiga rahbarlik mohiyatini yorituvchi hamda uning faoliyatini boshqarish tizimini aniqlovchi hujjat.

Ta’lim konsepsiyalari (lotin tilidan “conception” – tizim) – ta’lim- tarbiya mazmuni, istiqbolini yorituvchi yaxlit qarashlar tizimi; uzluksiz ta’lim tizimining turli bosqichlarida ta’lim muassasalari faoliyati yo‘nalishi, maqsad va vazifalarini belgilashning alohida usuli.

Ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi etakchi g'oya.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash masalalarini o'rganadi.

Ta'limning sinf-dars tizimi – dars shaklida muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jarayoni.

Ta'lim tizimi – davlat siyosatining asosiy tamoyillari asosida yosh avlodga ta'lim tarbiya berish yo'lida faoliyat yurituvchi barcha turdagi ta'lim muassasalari majmui.

Ta'lim shakli – ta'lim jarayonining tashkiliy tuzilmasi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) – o'zaro bog'langan ko'plab elementlar (tarkibiy qismlar) o'rtasidagi mustahkam birlik va o'zaro yaxlitlik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF – 5847 – son Farmoni. Mirziyoyev Sh. Bugun ma’rifatga e’tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir
2. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2017-y., 20-aprel.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri // - T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Azarov Yu.I. Bolalarni sevish san’ati. – T.:O‘qituvchi 1992.
6. Abu Ali Ibn Sino. Ziynat. – T.: sharq nashriyot matbaa konserni, 1992.
7. Amir Temur o‘g‘itlari. // B.Ahmedov, A.Aminov nashrga tayyorlagan. T.:Navro‘z, 1992.
8. Alisher Navoiy. Mahbubul qulub. Asarlar 15-tom. T.: 1996.
9. A.T.G‘aniyeva “Bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirish yo‘llari” “PEDAGOGIKA” RESPUBLIKA OAK JURNALI 2024/2
11. A.T.G‘aniyeva “Kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirishda kreativ texnologiyalardan foydalanish” “PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION” 2023.

12. A.T.G'aniyeva "O'qituvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari" "MUG'ALIM HAM UZLUKSIZ BILIMLANTIRUV" RESPUBLIKA OAK JURNALI. 2024.
13. M.B.Axmedova "Ayollar karyerasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari" "Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi" №15 to'plam 2-son 2025.
- 14.M.B.Axmedova " Karyera borasidagi ilmiy tadqiqotlarning nazariy asoslari va amaliy tajribalar" "Ilm fan tarqqiqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta'limning o'rni hamda rivojlanish omillari" №2 to'plam 2-son 2025.
13. Muhiddinov A.G. O'quv jarayonida nutq faoliyati. – T.: O'qituvchi 1995
14. Movlonova R. va boshq. "Pedagogika". – T.: "O'qituvchi", 2010- yil.
15. Movlonova R. va boshq. "Pedagogika nazariyasi va tarixi".- T.: "Fan va texnologiya", 2010
16. Movlonova R. va boshqalar. "Ijtimoiy pedagogika". - T.: "O'qituvchi", 2009
17. Movlonova.R. "Umumiy pedagogika" - Fan va texnologiya Toshkent- 2018.
18. Nishonova S., Imomova M., Xasanov R. "Pedagogika tarixi". – T., O'qituvchi, 1996.
19. Saidnazarov F. Saidnazarov I. Tarbiya: odob va oqibat. – T.: O'zbekiston.1991
20. Tarbiyaviy ish metodikasi// L.I. Ruvinskiy. tahriri ostida. – T.: O'qituvchi.1991
21. Tuxliyev B. Yusuf xos hojibning "Qutadg'u bilig" asari. T.6Yulduzcha 1991.
22. Usanova O.N. Psixik rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalar. –Moskva, Pedagogika, 1995.
23. G'oziyev E. Psixologiya (yosh davrlari psixologiyasi). – T., O'qituvchi, 1994.
24. Zununnov A. Pedagogika tarixi. - Toshkent, "FAN", 2010

Internet saytlari:

1. **www.pedagog.uz**
2. **www.edu.uz**
3. **www.ziyo.net**
4. **arxiv.uz**
5. **soff.uz**

Mundarija:

Kirish.....	4
1-mavzu: Pedagogik mahorat haqida tushuncha, uning o‘qituvchi kasbiy faoliyatida tutgan o‘rni va ahamiyati. Pedagogik mahorat kursi vazifalari pedagogik faoliyat va pedagogik mahorat strukturasi.....	7
2-mavzu: Zamonaviy boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining vazifalari.....	33
3-mavzu: Pedagogik mahorat va pedagogik madaniyat o‘rtasdagi o‘zaro bog‘lik.....	59
4-mavzu: O‘qituvchi pedagogik mahoratining psixologik tavsifi.....	71
5-mavzu: O‘qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik nizolar va odob-axloq.....	82
6-mavzu: O‘qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik nazokat va odob-axloq.....	101
7-mavzu: O‘qituvchi kasbiy faoliyatida pedagogik texnikaning ahamiyati va uni shakllantirish slublari.....	113
8- mavzu: O‘qituvchining nutq texnikasi va notiqlik madaniyati. Pedagogik nutq funksiyalar.....	127
9-mavzu: Zamonaviy dars kombinatsiyalari. Zamonaviy o‘quv mashg‘ulot texnikasi.....	142
10-mavzu: O‘qituvchining o‘quvchilarni baholashdagi pedagogik mahorat.....	151
11-mavzu: O‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati.	159
12-mavzu: Boshlang‘ich sinfda o‘quv va uslubiy ishlar texnologiyasi.....	165
Mavzular yuzasidan test savollari.....	177
Glassariy.....	180
Foydalanilgan adabiyotlar.....	199

**Ch.A.Sabirova, Sh.E.Yakubova, D.F.Yusupov,
A.T. G'aniyeva, M.B. Axmedova**

PEDAGOGIK MAHORAT

Darslik

Darslik mualliflarning tahririda taqdim etilgan.

Darslikda keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma'lumotlarning aniqligiga hamda imloviy xatolar uchun javobgarlik mualliflarning zimmasidadir.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 03.12.2025.

“Cambria” garniturası. Qog'oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog'i 10,6. Shartli bosma taboq 10,9.

Adadi 20 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10